

FORTID OG NUTID

TIDSSKRIFT FOR KULTURHISTORIE
OG LOKALHISTORIE

UDGIVET AF

DANSK HISTORISK FÆLLESFORENING

VED

THOMAS B. BANG

FORENINGENS SEKRETER

UNDER MEDVIRKNING AF

CHR. AXEL JENSEN OG **JOHS. BRØNDUM-NIELSEN**

TREDIE BINDS 1STE—4DE HÆFTE

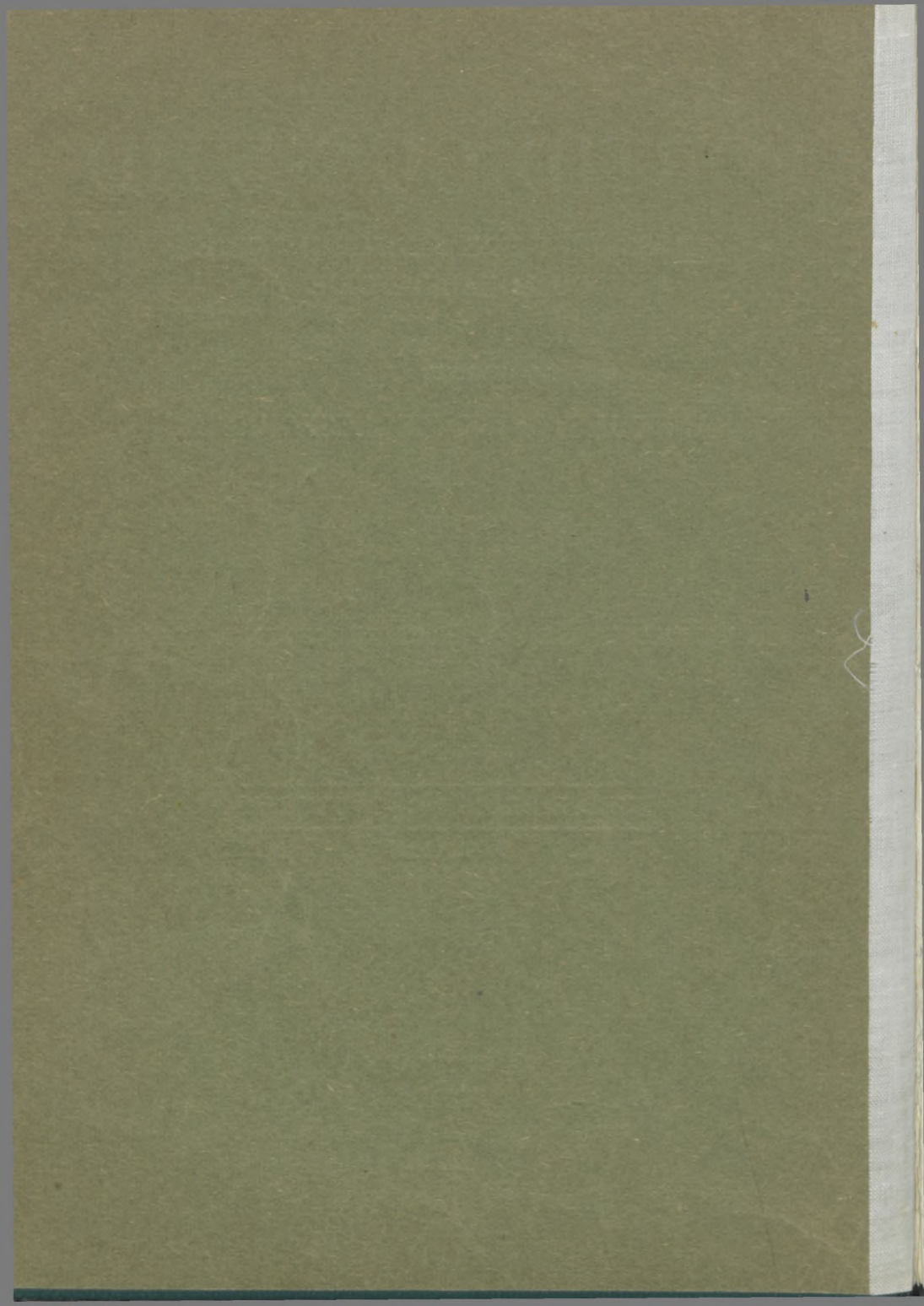
(FOR 1919)

KØBENHAVN

J. L. LYBECKERS FORLAG

TRYKT HOS NIELSEN & LYDICHE (AXEL SIMMELKJÆR)

1920

FORTID OG NUTID

TIDSSKRIFT FOR KULTURHISTORIE
OG LOKALHISTORIE

UDGIVET AF

DANSK HISTORISK FÆLLESFORENING

VED

GUNNAR KNUDSEN

UNDER MEDVIRKNING AF

SVEND AAKJÆR OG CHR. AXEL JENSEN

3DE BIND

KØBENHAVN
H. HAGERUP'S FORLAG

TRYKT HOS NIELSEN & LYDICHE (AXEL SIMMELKJÆR)

1921

I nærværende Bind er Hæfte 1—4, Side 1—136,
redigeret af THOMAS B. BANG under Medvirkning
af JOHS. BRØNDUM-NIELSEN og CHR. AXEL JENSEN;
Hæfte 5—8, Side 137—228, af GUNNAR KNUDSEN
under Medvirkning af SVEND AAKJÆR og CHR.
AXEL JENSEN.

STATSBIBLIOTEKET

AARHUS

INDHOLD.

Afhandlinger:

	Side
<i>Jensen, Chr. Axel:</i> Strejflys over sønderjydsk Bygningsskik og Stilhistorie	65
<i>Knudsen, Gunnar:</i> Lidt om sønderjydske Stednavne.....	1
<i>Marquard, E.:</i> Folketællingerne og deres Benyttelse	137
<i>Nielsen, H. Grüner:</i> Sønderjydske Folkeminder.....	17
<i>Olrik, Jørgen:</i> Danske og tyske Forskninger af sønderjydsk Bygningsskik og Almuekultur.....	99
<i>Severinsen, P.:</i> Oldemoders Kirkeliste	154
<i>Smith, Otto:</i> Laugsvæsenet i de danske Provincesbyer.....	148
<i>West, F. J.:</i> Oversigt over de i Rigsarkivet opbevarede Arkivalier vedrørende Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland	40

Anmeldelser:

<i>Heilskov, Chr.:</i> Dansk Provinstopografi [<i>G. K.</i>]	206
<i>Jensen, Hans:</i> Lars Bjørnbak [<i>P. Engelstofl</i>]	204
<i>Jensen, J. P.:</i> Sjællandske Bønder [<i>G. K.</i>]	205
<i>Larsen, H.:</i> Nogle Oplysninger og Bemærkninger om danske Landsbyer [<i>Marius Kristensen</i>].....	209
<i>Magnus, H. R.:</i> En gammel Læges Liv og Oplevelser [<i>G. K.</i>]	213
<i>Olrik, Hans:</i> Tisvilde og Omegn [<i>Knud Fabricius</i>].....	197
<i>Schütte, G.:</i> Hjemligt Hedenskab [<i>Peter Skautrup</i>]	198
<i>Westenholz, J. D. W.:</i> Prisskrift om Folkemængden i Bondestanden, udg. af Alex. Rasmussen [<i>Aage Hansen</i>].....	201

Fra Arbejdsfelterne:

Byarkiver. Af <i>Olto Smith</i>	121
Nogle Bemærkninger i Anledning af Hr. Premierltm. O. Smiths Artikel om Byarkiver. Af <i>G. Hornemann</i>	125
Lokalmuseer og historisk-topografiske Kildesamlinger. Af <i>Chr. Ar. Jensen</i>	132

	Side
Nogle økonomiske Betragtninger. Af <i>C. Klitgaard</i>	158
Nationalmuseets Anden Afdelings Virksomhed i Finansaarene 1917—20...	163
Foreningsmeddelelser:	
Studiekursus i København 1.—5. Sept. 1919	112
Repræsentantmøde i København 6. Sept. 1919	116
Kommunale Arkiver	120
In Memoriam	135
Fortid og Nutid	136
Aarsmøde i Kalundborg 19.—21. Juni 1920	213
Medlemmer af Dansk hist. Fællesforening	224
Dansk hist. Fællesforenings Love	225
Forretningsorden for Dansk hist. Fællesforenings Forretningsudvalg	227

LIDT OM SØNDERJYSKE STEDNAVNE.

Af Gunnar Knudsen.

DE sønderjyske Stednavne har i sproglig Henseende ført en meget omtumlet Tilværelse. Naar vi i ældre danske Kilder, som Kong Valdemars Jordebog, Ribe Oldemor og Løgumbogen, finder disse Navne, stemmer de i sproglig Henseende udmærket med de øvrige danske Navne i det hele taget. Men som Følge af de politiske Forhold, Forbindelsen med Holsten, trænger det tyske Sprog sig frem inden for Administrationen, og i en Mængde middelalderlige Dokumenter, som angaar Sønderjylland, er Sproget tysk, og Navnenes Former lempes derfor ogsaa ganske naturligt efter det tyske Sprogs Skrivevaner. I Middelalderen er det Nedertysk, det plattyske Sprog, som øver Indflydelse, og dets Fremtrængen mærkes paa et meget tidligt Tidspunkt. Først efter Reformationen begynder Højtysk at vinde frem, og dets Indflydelse stiger stadig. Naar man ser bort fra de kongerigske Dele af Slesvig, er det sjældent at træffe ældre Arkivstof fra Administrationen, som ikke er skrevet paa Tysk. Men under disse Forhold har det danske Folkesprog dog stadig hævdet sin Stilling, og Stednavnene er blandt Folket vedblevet at leve videre i den danske Form.

I ældre Tid stod man ret uforstaaende overfor Stednavnenes Historie og Betydning, og det var derfor ikke mærkeligt, at der kunde herske saa forskellige Meninger om de sønderjyske Stednavnes Nationalitet. En af det 18de Aarhundredes Lærde, den bekendte Erik Pontoppidan (den yngre), søger saaledes at tolke enkelte af de sønderjyske Stednavne¹). Et Navn som *Møgellønder*

¹) Danske Atlas. VII.

forstaar han ganske rigtigt som Store-Tønder, men bemærker, at man ikke kan begribe dets Aarsag, uden man tager det græske Ord *megale* til Hjælp. *Brøns* skal have Navn efter »det store Vand, som løber igennem Sognet«; i Virkeligheden er det et Bryde-næs. *Kegnæs* tolker han ud fra et Sagn om en Borg, hvorpaa der skal have boet to Sørøvere, Kaj og Nis; det er dog vist et Kege-næs, et Udkignæs. At han i *Hjerting* finder Gudinden Hertha, den stakkels Gudinde, der kom til Verden ved en Læsefejl i Tacitusteksten, og hvis Blomstring blev saa kortvarig, kan heller ikke undre os. Men *Vojens*, som er et gammelt Odins-vi og sprogligt set identisk med Odense, det skal efter hans Opfattelse have faaet Navn efter en Adelslægt von Woien, og *Taps* skal betyde »Daabssø«; her maa han vel tænke paa det tyske Taufe.

Man famler i Blinde, og ved ikke, om det er græske, tyske eller danske Ord, man kan vente at finde i de gamle Navne. Man ved ikke, om det er hedenske Guder eller moderne Adelslægter, der har givet Landsbyerne Navn. Det er først i vor Tid, man paa disse Omraader er kommet til større Klarhed, selv om saa meget endnu staar tilbage at udrede.

Navnlig var man ikke i ældre Tid fra dansk Side tilstrækkelig paa sin Post overfor Fortyskningen af de sønderjyske Stednavne. Pontoppidan skriver, for at tage et Eksempel, i Flæng *Ulkebüll* og *Ulkebølle*¹⁾, og bruger, trods sin bevidste Bestræbelse for at anvende de danske Navne, i mangfoldige Tilfælde vistnok uden at tænke paa det de tyske Former; man var saa fortrolig med disse fra Administrationen. For Pontoppidans Vedkommende maa man ogsaa tage Hensyn til Paavirkning fra hans Forgænger paa Topografiens Omraade, Danckwerth, hvis tyske »Landesbeschreibung« fra 1652 med de fortrinlige Kort af Johs. Mejer er et for sin Tid udmærket Arbejde. Men at det ved sin Autoritet har bidraget stærkt til Navnenes Fortyskning, er hævet over enhver Tvivl.

Da Nationalitetskampene i Sønderjylland ved Midten af for-

¹⁾ Danske Atlas, VII, 432.

rige Aarhundrede begyndte at blive haarde, søgte man saavel fra dansk som fra tysk Side at drage Stednavnene ind i Diskussionen som Vidnesbyrd om, hvilken Nationalitet Landet oprindeligt havde tilhørt. Historikerne *Allen*¹⁾ og *Worsaae*²⁾ hævdede med Styrke, at Stednavnene var ægte danske, hvorimod *K. J. Clement*³⁾ og andre paastod, at det var oprindeligt frisiske Navne, der var blevet forvrængede af Danskerne.

En rationel Stednavnegranskning var begyndt i Danmark med *N. M. Petersen*⁴⁾, og hans Metode fik Betydning for Forskningen langt ud over Danmarks Grænser, ikke blot i Norden, men ogsaa i det øvrige Europa. I sin Afhandling i Aarb. f. nord. Oldkyndighed 1833 paaviser han, hvorledes Stednavnene maa tolkes ud fra Landets Sprog og dets Dialekter, og hvilken Vej man her maa følge for at komme til det rigtige Resultat. *Allen* bringer for Sønderjyllands Vedkommende disse Principper til Anvendelse; han drager med stor Styrke til Felts mod de mange fra tysk Side fremsatte sprogligt og historisk umulige Tolkninger og slaar desuden stærkt til Lyd for, at der maa gøres noget alvorligt for at faa rensed de danske Stednavne for den tyske Fernis, hvormed de ligesom var blevet overdraget i Løbet af de sidste Aarhundreder⁵⁾.

Et mere dybtgaaende Arbejde i denne Retning blev udført af Præsten *Johannes Kok*, som under sin Syslen med Skildringen af det danske Folkesprog i Sønderjylland ogsaa kom ind paa en Behandling af Stednavnene⁶⁾. Han viser sig helt igennem som *N. M. Petersens* Elev og gaar overalt til Værks med den største Grundighed ligesom sin Mester, og følger, som rimeligt

¹⁾ Om Sprog- og Folkeejendommelighed i Hertugdømmet Slesvig el. Sønderjyll. Antislesvigholst. Fragm. 8., 1848.

²⁾ Danevirke. Antislesvigholst. Fragm. 5., 1848.

³⁾ Schleswig, das urheimische Land des nicht dänischen Volks der Angeln und Frisen und Englands Mutterland. Hamburg 1862.

⁴⁾ Se V. Brøndal: Stednavnestudier for og nu (Fra Frederiksborg Amt 1919).

⁵⁾ Det danske Sprogs Historie i Sønderjylland. II. Del.

⁶⁾ Det danske Folkesprog i Sønderjylland, I—II. Kbh. 1863—67.

er, ham overalt, ogsaa i at betragte det gamle islandske Sprog som direkte Modersprog for samtlige nordiske Sprog. Paa dette Punkt er man senere kommet til et andet Resultat.

Behandlingen af Stednavnene, der fylder næsten hele 2. Del af hans Værk, er meget udførlig. Han tager Navnene enkeltvis for sig, gør Rede for deres Udtale og ældre Former og søger at tolke dem, under Henviſning til de tilsvarende Navne i Kongeriget. Selv om hans Tolkning ikke kan staa som et endegyldigt Resultat, og man er i Stand til at paavise talrige Fejl, saa har han dog stor Fortjeneste ved det metodiske, samvittighedsfulde Arbejde, han her har udført. Han er her i Danmark den første, der bringer de nye Principper til Anvendelse overfor et større, samlet Omraade, og mange af hans Resultater er ogsaa i Stand til at staa for Nutidens Kritik. Den Dag i Dag er hans Værk en særdeles nyttig Haandbog paa Grund af det righoldige Stof, han med saa stor Flid har tilvejebragt. Og efter Fremkomsten af denne Bog kunde der ikke længer herske nogen berettiget Tvivl om de sønderjyske Stednavnes Danskhed. Det vægtige Stof taler for sig selv, og han slutter Bogen med Ordene: »Jeg har i Tanken gennemvandret hvert Sogn fra Kongeaen til Danevirke og er overalt bleven bestyrket i den Overbevisning, at dersom — hvad Gud forbyde — Menneskene, som bo der, nogensinde skulde blive tvungne til at fornægte deres nordiske Æt, saa ville Kirker, Byer og Gaarde, ja Skove, Marker og Bakker aflægge Vidnesbyrd derom«.

Saaledes er det jo desværre til Dels gaaet. Dansk Sprog er trængt bort fra mange af de sydlige Egne, hvor kun Stednavnene staaar tilbage som smaa Gravminder over dansk Kultur. Dog har det sin Interesse at se, hvor langt denne har været udbredt. Vi finder da, at de danske Navne strækker sig lige til Danevirke, i den østlige Del af Landet endda noget sydligere ned omkring Ekerneførde, og der forekommer spredte danske Navne endnu længere mod Syd, som *Johs. Steenstrup*¹⁾ har paavist. I Marsklandet mod Vest og paa Vesterhavsøerne hersker derimod

¹⁾ Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Hist., p. 66.

de frisiske Navne, og de strækker sig mod Nord til Højer og indbefatter Øen Sild. Men hele Angel, som senere har faaet tysk Folkesprog, er dækket med et tæt Lag af danske Stednavne.

Muligvis vilde det være nok saa forsigtigt at sige: nordiske Stednavne, for der er nogen Sandsynlighed for, at Forholdene ved Kolonisationen af det sydligste Slesvig har været noget anderledes. I det sydlige Slesvig forekommer en hel Række Stednavne, som ender paa -by, og som tydelig er sammensat med Personnavne. Jeg skal give et Par Eksempler: Engelsby, Gundelsby, Ketelsby, Ingersby, Svendsby, Troelsby. Navne af denne Type finder man ellers ikke i Danmark, i alle Tilfælde kun undtagelsesvis, medens de her er fremherskende. Efter nyere Undersøgelser af *Marius Kristensen*¹⁾ og *E. Hellquist*²⁾ maa disse Navne henføres til Slutn. af Vikingetiden og Middelalderens Begyndelse; paa denne Tid optræder de saaledes i Danelagen i England, hvortil de bragtes af Vikingerne, og de optræder i sent bebyggede Dele af Sverige, Upland, Värmland og Dalsland. Der er stor Sandsynlighed for, at disse sydlige Egne af Slesvig er blevet »koloniseret« paa denne Tid, og paa forskellig Maade faar vi et Fingerpeg om, hvorledes det er gaaet til. Adam af Bremen omtaler, at den *svenske* Høvding Olav bemægtigede sig det danske Rige, og som hans Søn nævnes Chnob. I Widukinds Saxerkronike omtales Chnuba som Danernes Konge, der 934 af Henrik I blev overvundet og tvungen til at lade sig døbe. Her har Vedelspang-Runestenene bragt en udmærket Bekræftelse; de er begge rejst af Odinkars Datter Asfrid, over Sigtryg, hendes og Gnupas Søn. Gennem Professor Wimmers smukke Bevisførelse bliver Forholdet nu klart: en svensk Høvding Olav er draget paa Vikingefærd til det gamle Hedeby, har sat sig fast der og giftet sin Søn Gnupa med Asfrid, Datteren af en sønderjysk Høvding og derved yderligere befæstet sin Magt. Først under Sønnen Gnupa begynder Trængslerne, først Angrebet syd fra 934 af Henrik I, senere nord fra af Gorm den Gamle,

¹⁾ Nogle sydslesvigske Landsbynavne. Namn och Bygd II, 46.

²⁾ De svenska Ortnamnen på -by. Göteborg 1918, p. 127.

der overvinder og fælder ham, hvorefter Tyre opbygger Danevirke som Værn mod Fjenderne fra Syd, og derefter er Svenskernes Herredømme blevet indskrænket til Egnen Syd for Danevirke. Men, som bl. a. Hedeby- og Danevirkestenen viser, har Svenskerne siden under Anførsel af Erik Sejrsæl erobret Hedeby, og Svend Tveskæg maatte rejse hjem fra England for at tilbageerobre Byen efter en Belejring.

Med Henblik paa disse Forhold kan der være god Grund til at antage, at den mærkelige Overensstemmelse mellem den svenske Navneskik og den sydslesvigske kan have sin Grund i svensk Kolonisation; *P. K. Thorsen* har ogsaa villet finde Minder herom i andre sydslesvigske Navne som *Svèsun* (nu Svesing) og *Goteby*¹⁾. Men nordiske er Navnene i hvert Fald, hvad enten de er givet af Svenske eller af Danske.

Medens allerede Allen gør opmærksom paa den nationale Fare, som ligger i, at Stednavnene er blevet bevidst fortyskede i Retskrivningen, gør *Johs. Kok* et virkeligt Arbejde for at restituere Navnene i dansk Form, men behandler dem efter vor Tids Skøn lovlig haardhændet, noget som ogsaa er Tilfældet med den danske Generalstabs Kort over Slesvig fra 1854—58. Generalstaben havde ved Redigeringen af disse Kortblade sagkyndig Bistand bl. a. af den kendte Sprogforsker, Pastor *E. Hagerup*²⁾. Som Kortene foreligger, betyder de ganske vist et stort Fremskridt i national Henseende, men de er paa flere Steder lovlig stærkt fordanskede, hvor det drejer sig om gamle frisiske og tyske Navne, og de genindfører somme Tider middelalderlig-danske Former, hvor den senere Sprogudvikling ad regelmæssig Vej er naaet til et andet Resultat. Saaledes skrives der *Alver*, *Højsted* og *Brønæs* (hvilket allerede *Kok* tager Afstand fra) for *Aller*, *Højst* og *Brøns*. Men mange misforstaaede Former er blevet indført i den smukke Tanke, at de var mere danske, og har faaet Lov at gælde som de rette danske Former lige til

¹⁾ Mellem Flensborg Fjord og Danevirke. Udg. af Sønderjydske Kres af 1918. Kbh. 1919, p. 12.

²⁾ Se *H. Hjelholt*, i *Danske Studier* 1919, p. 134.

nu; jeg skal som Eksempel anføre Jersdal, der ser smukkere ud end den ægte Form *Jerstal*, som endnu findes i stedlig Udtale; vi har her samme Endelse som i Marstal, og en Omdannelse af samme Art paa dansk Grund har vi i *Rudersdal*, der i 17. Aarh. blev skrevet Rudestald. At skrive Bøgeskov og Egebæk ser smukkere ud end *Bojskov* og *Eggebæk*, men Sproget kræver det sidste; intet af Navnene har noget med Bøg og Eg at gøre. Man skrev Ringenæs for *Rinkenæs*, en Form, som Udtalen viser, og som har talrige Sidestykker i Stednavne over hele Norden, f. Eks. Rinkeby, som man har oversat ved »Kæmpernes By«. Man skrev Oksevad for *Oksenvad*, idet man her frygtede et tysk *n*; det er imidlertid ganske nordisk, jfr. Øksenhjerg paa Fyn eller Øksenvad ved Skive (1422 Oxenuadt). En anden »Fordanskning«, som dog ikke findes paa Generalstabens Kort, er Viby paa Als. Det er, som Udtalen endnu viser, et *Vibøge* [viby^xø], og har bevaret en sjælden Endelse, som f. Eks. kendes fra Albøge; det betyder rimeligvis »hellig Bøgelund«.

Efter 1864 tog Prøjerne fat, og de tog overordentlig haardt paa Stednavnene. I mange Tilfælde kunde de nøjes med at genopfriske den fortyskede Skrivemaade, som tidligere havde været anvendt af Administrationen; det er jo ingen ny Opfindelse at skrive Hadersleben, Apenrade, Sonderburg og Tondern, men man gik grundigere til Værks. Man fortyskede Retskrivningen, skrev *sch* for *sk*: Schads, Schaugaard — men ikke konsekvent, vi finder ogsaa Skelbek, Skiøbelund og Skovgaard. Man skrev *ä* og *ü* for *æ* og *y* og *w* for *v*; man skrev mest *-büll* (-bøl), men derimod *-by*. Det var mest magtpaaliggende at faa fortysket de vigtigere Navne; de mindre betydelige kunde lettere faa Lov at staa urørte, f. Eks. Dyrehøve, Gammelby og Holmgaard.

Mange Forled og Endelser blev oversat til tysk: *-dorf*, *-burg*, *-acker*, *-berg*, *-see*, *-holz*, *-au*, *-watt*, *-leben*, *-stedt*, *-haff*, *-krug*, *-thal*, *-mühle*, men ogsaa her findes talrige Undtagelser: Broacker, men Aggerschau; Hadersleben, men Klipleff; Kekenis, men Kainäshoi.

I den tyske Navneretskrivning er bevaret talrige Minder om

ældre dansk Retskrivning, navnlig den i Beg. af forrige Aarh. saa meget brugte Vokalfordobling, som Niehuus, Suuswind, Slyngsteen, Steenodde, Westerris, og forældet j: Skjelbek.

I mange Tilfælde har Prøjerne sat sig ganske ud over den skriftlige Tradition og ført Navnene i Pennen, som de har hørt dem paa Stedet; f. Eks. Boiskov (det ovenfor omtalte Bojskov, som Danskerne fejlagtig har skrevet Bøgeskov), Harrislee, Kraulund, Knudsmøi (-møde), Laygaard (Ladegaard), Waygaard (Vadgaard), i alle Tilfælde i Overensstemmelse med den sønderjyske Udtale.

Men som Helhed betragtet er denne Fortyskning, som paa sine Steder griber til de voldsomste Omtydninger, dog ikke konsekvent gennemført, og i Regelen er Navnene lette at genkende som danske. Det vil nu være let at bringe dem tilbage til deres ægte danske Form, for det tyske Sprog er aldrig indgaaet i nogen fast Forbindelse med de danske Navne; som Ordsproget siger: Hvad der klines paa, det regner af.

Det danske Sprog i Sønderjylland er en jysk Dialekt, som paa de fleste Omraader stemmer overens med Nørrejysk, og mærkeligt er det, at hvor den afviger fra Nørrejysk, stemmer den i Regelen med det danske Rigssprog¹). Da nu de danske Stednavne, som paavist, er bevarede ganske overvejende ad mundtlig Vej, medens man i det officielle Skriftsprog har været mere eller mindre bundet til det tyske Sprog, saa har dette paa den anden Side medført, at Stednavnene her i højere Grad har formet sig efter Egnens Dialekt. Hensynet til Skriftsproget, som saa ofte ellers øver Indflydelse paa Udtalen, har ikke haft nogen Vægt her, hvor man ikke har sat nogen Ære i at være i Overensstemmelse med det tyske Skriftsprog, tværtimod.

For at blive i Stand til at tolke de sønderjyske Stednavne maa man derfor ogsaa studere den sønderjyske Dialekt. Medens

¹) Marius Kristensen, i S. Dahl og A. Linvald. Sønderjylland, I, 1919, p. 120.

man i Regelen ellers tillægger Middelaldersformerne af Navnene nok saa stor Betydning som Dialektformerne, er Forholdet her et andet, fordi man allerede i Middelalderens senere Del finder stærk tysk Indflydelse i Skriftsproget, og Dialektformerne kommer derfor for Sønderjyllands Vedkommende i første Række.

Da en nærmere Paavisning af Forholdet mellem Dialekten og Stednavnene antagelig vil være af Interesse, skal en saadan — i store Træk — forsøges foretaget. Materialet er for Stednavneudtalens Vedkommende hovedsagelig tilvejebragt af Dr. Marius Kristensen gennem sønderjyske Højskoleelever, men ældre Materiale forefindes dog ogsaa i Feilbergs jyske Ordbog og i Kok's foran omtalte Værk: Det danske Folkesprog i Sønderjylland. Materialet til Dialektbeskrivelsen findes i V. Bennike og M. Kristensen: Kort over danske Folkemaal.

Det vil her blive nødvendigt at anvende Lydskrift, men vi skal indskrænke os til at benytte en yderst grov Betegnelse, som vil kunne læses af enhver. Udtaleformerne sættes i kantet Parentes, og af særlige Tegn vil kun blive anvendt ganske enkelte, som omvendt e [ə] i Betydning svagt e, som i *høre*, og [ɣ] i Betydning, som i *synge*; et Par andre Tegn vil senere blive omtalt; Lydlængde betegnes ved et hævet Punktum efter den Lyd, der skal udtales lang, f. Eks. *høre* [hø·rə]; Stød betegnes ved Apostrof, som *Kro* [kro'], og Tryk ved en lodret Streg, som *forɡaa* [får'gå].

Til Rigsmaalets *â*-Lyd har sønderjysk et ganske tilsvarende langt *â*, medens Nørrejysk i Regelen har langt *o*; f. Eks. hedder en Aalegaard i vestjysk [o·lɡor], i sønderjysk [ål·gå·r]. I Stednavne har vi Aaspe [â·sp], Aarø [â·rə], Aarslev [â·slə], medens Aarslev ved Aarhus hedder [o·slöw']; endv. Laasled [lå·slæj], Aastrup [â·sdrop]. Naar vi nu finder Aabenraa udtalt [afən'rá·], saa foreligger der vel i første Stavelse tysk Indvirkning fra Apenrade; Kok noterer fra sin Tid Udtalen [áfən'rá·] og [âvən'rá·], der stemmer bedre med det danske Sprog.

Ogsaa med Hensyn til det lange *o* i Udlyd stemmer Sønderjysk med Rigsmaalet, undtagen for den nordlige Dels Ved-

kommende, der ligesom Nørrejysk overvejende har *ow*. Saaledes har vi Stokkebro [sdågæbro], men mod Nord Rødekro [røjkråw].

Det lange *o* i Indlyd følger ogsaa Rigsmaalet, medens det i Nørrejylland (samt paa Als og i Sydslesvig) er mere *u*-agtigt. Vi har Bodum [bo-jøm], men derimod det nørrejyske Bodum udtalt [bwojm]; vi har Brodersbøl [bro-sbøl], Fole [fo-l], Rost [ro-st], Todsbøl [to-sbøl] og Torning [to-nøj], hvorimod det nørrejyske Torning hedder [tuənøj]. I Skriftsproget bevarer man bedst det lange *o* i det ovennævnte Eksempel *Fole* ved at vedblive at skrive det paa denne Maade, der har Hævd fra gammel Tid, og ikke, som man nu ofte ser, skrive *Fol*. — Det lange *o* har imidlertid i Folkemaalene tidligere været behandlet paa en anden Maade. Baade i Nørrejylland og Sønderjylland har der været en Tendens til at tvelyde det ved at indlede det med en *u*-agtig Lyd, og her bærer Stednavnene sikre Vidnesbyrd om, at denne Tendens har været stærkt udbredt ogsaa i Sønderjylland. Af saadanne Minder kan anføres Vodder [vorø], et oprindeligt Odder; Vojens [vøj'øns], et opr. Odinsvi; Vonsbæk [vånsbæk], opr. Odinsbæk, Holbøl [vølbøl] med sønderjysk Bortfald af *h*, Korup [kvårp]. Tilsvarende Behandling har de nørrejyske Stednavne faaet i meget stort Omfang.

Forbindelsen *ow* er i Egnen omkring Aabenraa og i Angel gaaet over til *aw*; velkendte er sønderjyske Personnavne som Skau, d. v. s. Skov, Aue, en Udtaleform for Ove, og Paulsen, der i Sønderjylland er meget mere anvendt end Povlsen. Stednavnene tyder paa, at denne Overgang har været mere udbredt end den nuværende Dialekt viser; lidt uden for ovennævnte Omraade træffer vi Skavlund [sgaw-lunj], men nordligere derimod Dravedskov [drøwesgåw] og Bøjskov [båisgåw]. De tyske Retskrivningsformer, som Bau (d. v. s. Bov), Baulund (d. v. s. Bovlund) og Flauth (d. v. s. Flovt) samt Endelsen *-schau* (for *-skov*) kunde skyldes Kendskab til dette Lydforholds Tilstedeværelse, i Forbindelse med et Ønske om at undgaa Forbindelsen *-ow* som ikke-tysk.

Rigsmaalets lange *y* og *i* genfindes i Sønderjysk, medens Nørrejysk i mange Tilfælde har en Overgang fra *y* til *øj*, f. Eks.

i Ordet By, udtalt [böj']. — I det vestlige Sønderjylland findes en Overgang fra *ø* til *y* foran en oprindelig *g*-Lyd, f. Eks. Hygum [hygəm] og Løgum, der mod Vest hedder [ly-əm] og ikke sjælden har været skrevet Lygum, medens Øster-Løgum N. for Aabenraa kaldes [löjm]; mod Øst har man paa samme Maade Løjt og Løgtved [löjtvæ]. Ogsaa Nørrejylland er delt i en vestlig Del, hvor der findes *yw*, og en østlig, som har *ow*.

Forbindelsen *ør* findes i Sønderjysk i Overensstemmelse med Rigsmaalet, medens den i Nørrejysk bliver til [a-r]. Saaledes hedder det f. Eks. Nørballe og Nørby [nörby] og Nørborg [nöbårə], ikke Nordborg, som det alm. har været skrevet, medens man ellers i Jylland f. Eks. siger [na-rlæm'], Nørlem.

Rigsmaalets lange *ø*-Lyd genfindes ogsaa i Sønderjylland, saaledes i Ørby [ø-rby], Rørkær [rø-kjæ], Smøle [smø-l] og Søst [sø-st]. Nørrejysk har i flere Forbindelser faaet *y*.

Til Rigsmaalets lange *e* svarer gennemgaaende i alle Folkemaal en Tvelyd *ie*, men her har dog Sønderjysk beholdt det rene *e* i de fleste Egne, saaledes Graasten [grå'sde'n], Erlev [e-ərlə], Lert [le-ət] og Egvad [e-xvåj]; dog har Als og Sydslesvig Overgangen til en *i*-agtig Vokal: Eken [i-xən].

Foran *rt* har Sønderjysk som Rigsmaalet gerne en *æ*-agtig Lyd, hvor Nørrejysk har *a*: Ertebjerg [e-rdbjerə], Hjerting [jæədəj], medens det nørrejyske Bjertrup (Hørning Sogn) hedder [bja-trəp].

Med Hensyn til den saakaldte Palatalisering af *k* og *g* følger den sønderjyske Dialekt derimod helt igennem den nørrejyske. At disse Lyd »palataliseres«, vil sige, at de udtales med Tungen hævet mod den haarde Gane, hvorved de faar noget *j*-agtigt ved sig. Den samme Tendens har Rigsmaalet haft, og Retskrivningen har endogsaa givet den Udtryk i Skrift, som i Ordene kjøbe, kjærlig, gjøre, gjerne; nu betragtes dog denne Retskrivning som gammeldags, men Tendensen til Palatalisering findes endnu i de jyske Maal og i flere af Øbomaalene. Fra Sønderjylland kan anføres: Keldstrup [kjæljsdrop], Københoved [kjøvənho'j] og Genner [gjænə].

Medens Nørrejysk overvejende bruger *w* i Forlyd og efter

h, bruger Sønderjysk i disse Tilfælde *v*, f. Eks. Vedbøl [væjbøl], som Tyskerne har skrevet Weibüll, og *h* er blevet stumt foran dette *v* saavel som foran *j*; i begge disse Tilfælde stemmer det i øvrigt med Rigsmaalet. Eks.: Hvinderup [vinjærøp], Hviding [virøp], Hjortvad [jåtva], Hjolderup [joljærøp] og Hjordkær [jo-kjæ]. Dette Forhold er en slem Hindring for den rette Forstaaelse af disse Navne og for Afgørelsen af deres Retskrivning. Medens man i Kongeriget har den fortsatte Skriftradition at støtte sig til, naar det gælder om at afgøre, hvorvidt der skal skrives *h* som Forbogstav, saa svigter dette Hjælpemiddel i Sønderjylland. Den tyske Retskrivning har intet gjort for at bevare et oprindeligt *h*, den følger gerne Udtalen, som f. Eks. Jolderup, Jerpstedt, Jordkirch (Hjordkær) og Winderup (Hvinderup). Man staar derfor meget ofte ganske usikker overfor Behandlingen af disse Navne, med mindre der tilfældigvis er bevaret gamle middelalderlige Former af dansk Herkomst, der kan afgøre Sagen.

I de fleste Dialekter bliver et *b* efter Selvlyd til en *v*-Lyd, men Sønderjysk har en Overgang til *f*. Eks.: Rabsted [ra-fsdæj] — det er da urigtigt at skrive dette Ravsted — Lebøl [leføl], Lysabild [lys'a-føj], Nybøl [nøjøl], Aabenraa [afən'rå·], Abild [afilj] og Gammelgab [gamølgaf]. I det nordlige Slesvig faar man dog i Indlyd et *v*, Gabøl [ga-vøl], Aabølling [ävøleŋ], ligesom Aabenraa ogsaa, som det skulde ventes, findes udtalt [ävən'rå·], efter Johs. Koks Optegnelse.

Med *g* i Indlyd foregaar i det nordlige Slesvig en Overgang til det samme bløde *g*, som findes i Rigsmaalet, og som her skal betegnes med [q], f. Eks.: Agerskov [aqesgåu] og Hejsager [hejsaqø]; i det sydlige Slesvig bliver det til samme Lyd som det tyske (*a*)*ch*, som her skal omskrives med [x]: Egvad [e.xvåj], Ragebøl [ra.xbøl], Snogebæk [sno.xbæk], Agdrup [axdrøp] og Egersund [exən'su-nj]. I Udlyd bliver det altid til [x], baade mod Syd og mod Nord: Stollig [stålix] og Uge [u.x].

Rigsmaalets bløde *d* [ð], det ældre danske *th*, er i sønderjysk saavel som i Størstedelen af det nørrejske Omraade i de fleste Tilfælde gaet over til en *j*-Lyd. Overgangen er gammel; vi finder f. Eks. 1521 skrevet Helleway (Hellevad). Nu findes

Overgangen f. Eks. i Bedsted [bæjdsdæj], Ladegaard [la-jgå], Hanved [hanvæj], Meden [mæjn], Stade [sdâj], Vedbøl [væjbøl] og Bodum [bo-jøm]. Et Navn som Frøderup [frøj'røp] bør ikke skrives Frørup, da Udtalen bærer tydeligt Minde om *d*. Og saaledes svarer *j* i en Mængde Navnes Udtale til Rigssprogets *d*. Men Tyskerne, som ikke har taget Hensyn hertil, har gaaet den stedlige Udtale nærmere og har skrevet Former som Haistrup, Meyn, Weibüll, Laygaard og Waygaard, uden dog at gennemføre denne Praksis paa alle Omraader. Navne som Vojens, opr. samme Navn som Odense, Majbøl (af Made-bøl) og Hejsager (opr. Hedsager) hører egentlig til samme Gruppe.

Rigsmaalets bløde *g* [q], det ældre danske *gh*, er i Jysk blevet til *w* og *j*, i Sønderjysk til *j* efter alle Fortungeselvlyd, saaledes Løgtved [løjtvæ], Løjt [låjt], men ellers *w*: Favrraa [fåwæra], opr. Fagervraa, og Fogdrup [fåwærop]. I Nørrejyland er Overgangen til *w* mere omfattende end i Sønderjyland.

Tidligere er omtalt en Palatalisering af *k* og *g*, men ogsaa andre Lyd kan udtales paa denne Maade, saa de faar en *j*-agtig Klang. Det gælder *n* og *l*. Forbindelsen *nd* (ældre dansk *nn* og *nd*) og *ld* (ældre dansk *ll* og *ld*) bliver i mange Dialekter, saaledes hele Jylland over, til *j*-farvet *n* og *l*, der for en Nemheds Skyld her gengives ved *nj* og *lj*, uagtet der ikke er Tale om sammensatte Lyd. Vi finder i Sønderjyland Bønderby [bøn-jøby], Tønder [tynj'ø], Hynding [hynjij], Arild [arilj] og Bolderslev [boljæslø] ganske paa samme Maade som tilsvarende Navne Nord for Kongeaen.

Rigsmaalets *ng* [ŋ], som i Konge, Sang o. lign., forefindes over hele det jyske Omraade, medens den f. Eks. paa Fyn, Laaland-Falster og flere Steder er gaaet tabt og erstattet med en Næseklang i Selvlyden. Eks.: Drengsted [dræjnsdæj]. I Rigsmaalet findes Lyden ofte efterfulgt af en *g*-Lyd, og Forbindelsen skrives da *nk*, f. Eks. sinke [sejgø], Rynke [røjgø]. Naar vi derfor finder Udtalen [rejgønæs] af et bekendt sønderjysk Stednavn, maa dette skrives Rinkenæs — saaledes som ogsaa ældre Former anviser — og ikke Ringenæs. Navnet maa vel som tidligere omtalt staa i Forbindelse med Rinkeby.

— Efter denne Gennemgang af en Række sproglige Forhold, som er karakteristiske for den sønderjyske Dialekt, og Sammenligningen med Stednavnene, som enten i Udtale eller i Skriveformen bærer dennes Præg, vil det i hvert Fald kunne siges, at Navnene er danske. Men medens Tyskerne med saa stor Flid fortrængte det danske Sprog paa alle Omraader, kunde de dog ikke faa Bugt med Stednavnene. De ændrede nok noget paa dem, men kunde ikke gaa saa vidt, at de blev helt ukendelige, og Resultatet blev, at de trods al Fortyskning aldrig naaede at blive helt tyske. Selv om man kun saa dem i deres fortyskede Form, saa vilde en Stednavneforsker dog straks kunne konstatere, at man her befandt sig paa dansk Omraade.

I Slutningen af 1918, da man Dag for Dag fik mere Vished for, at Genforeningen med Sønderjylland, der længe havde været haabet, nu virkelig syntes at være noget man kunde regne med som sikkert, begyndte der straks at rejse sig talrige praktiske Spørgsmaal i denne Anledning.

Da Stednavneudvalget i Dagene omkring 2. December 1918 holdt nogle Møder, hvorved man bragte et større Arbejde med Fastsættelsen af de vigtigste danske Stednavnes Retskrivning til en foreløbig Afslutning, kom det Spørgsmaal frem, om man ikke hellere skulde lade dette hvile lidt og i Stedet tage fat paa en Behandling af de sønderjyske Stednavnes Retskrivning. Nogle forberedende Undersøgelser var iøvrigt allerede foretaget, og Tanken vandt udelt Tilslutning. Det blev fra alle Sider fremhævet, at Administrationen, Postvæsenet og Jærnbannerne selvfølgelig maatte have genindført de danske Navne, naar Landet paa ny blev dansk, og man fremhævede de store Fordele, det vilde have, om Resultatet af Udvalgets Arbejde kunde foreligge forinden Genforeningen, da man saa fra første Begyndelse kunde anvende de vedtagne Navneformer i den danske Administration. Derved vilde megen Usikkerhed og Vilkaarlighed kunne undgaas.

Arbejdet med Undersøgelsen af de sønderjyske Navne blev straks begyndt med al den Arbejdskraft, Udvalget raadede over.

Der blev grundlagt en topografisk ordnet Navnesamling for hele Sønderjylland, hvori man efterhaanden har indført Navnenes Skrivemaader fra de forskellige Tider. Man har heri indført Navneformer fra Trap, Generalstabens Kort, de tyske Generalstabskort, Videnskabernes Selskabs Kort, de Mejerske Kort og Danckwerths Topografi, Pontoppidans danske Atlas m. fl. Endvidere fra en hel Del Skatte- og Jordebøger, Amtsregnskaber og Mandtalslister fra 16.—19. Aarh., som findes i Rigsarkivet. Dernæst har man gennemgaaet det middelalderlige Diplomstof, som i Forvejen fandtes i Udvalgets Diplomatarium, og skrevet Sedler paa de deri værende sønderjyske Stednavne, i alt over 12.000 Sedler, som bag efter er indført i den topografiske Samling. Dette Arbejde, som nu næsten er tilendebragt, har skaffet Udvalget en Navnesamling fra Sønderjylland, der fylder 36 Arkivkasser og i Omfang svarer forholdsmæssig til den kongerigske. Senere er der blevet foretaget Undersøgelser over Gadenavne i de nordslesvigske Byer og deres Historie, hvilket er blevet foretaget efter Opfordring fra sønderjysk Side.

Der blev udarbejdet en Liste over samtlige Sogne, Kommuner, Jærnbanestationer og Posthuse i 1. og 2. Afstemningszone. Denne »praktiske« Liste blev indgaaende behandlet i alle Enkeltheder. Man savnede Oplysninger om, hvorledes Navnene blev udtalt i vore Dage nede i Sønderjylland; ældre Tidens Udtale havde man noget Kendskab til gennem Johs. Koks Bog om det danske Folkesprog i Sønderjylland og Feilbergs jyske Ordbog. Men det var ikke let at foretage Rejse til Sønderjylland for at faa Sagen undersøgt, saa længe Landet ikke var dansk, og man formaaede derfor som tidligere anført Dr. Marius Kristensen i Askov til at tilvejebringe Optegnelser om Udtalen af de allerfleste af disse Navne ved at udsørge sønderjyske Højskoleelever og andre her i Landet boende Sønderjyder. Det er paa Grundlag af disse Optegnelser, den foregaaende sproglige Fremstilling i nærværende Artikel er foretaget. — Man undersøgte endvidere Navnenes Historie og prøvede, om den tidligere anvendte danske Retskrivning (f. Eks. fra Trap og Generalstabens Kort eller den nyere, som anvendtes af de sønderjyske Aviser)

var i Overensstemmelse med den Rigssprogform, man efter disse Oplysninger og under Hensyn til det praktiske Livs Krav maatte foreslaa; som Regel viste dette sig at være Tilfældet, men en Del Ændringer maatte dog foretages.

Efter at en Række Møder var afholdt, og der var opnaaet Enighed indenfor Udvalget om alle Navnes Retskrivning, blev den samlede Liste, der omfatter c. 750 Navne, vedtaget paa et Møde 23. April 1919, hvorefter den blev trykt. Da den paa dette Tidspunkt ikke kunde offentliggøres, blev den fordelt til de forskellige Ministerier, til Statsbaner og Postvæsen m. fl. som Grundlag for de forberedende Arbejder i Anledning af Genforeningen. Det har gentagne Gange vist sig, at denne Liste har været af Værdi under dette Arbejde; den kan bl. a. bruges som en Slags Nøgle, naar man har et tysk skrevet Stednavn, der skal omsættes til Dansk, noget som man i disse Tider har haft meget med at gøre.

Men med Vedtagelsen af de 750 vigtigste Stednavnes Retskrivning er denne Sag dog ikke bragt til Afslutning. Det vil være nødvendigt at faa undersøgt samtlige Stednavne paa samme Maade, saa at man overalt kan faa dansk Retskrivning gennemført. Der vil hurtig blive Tale om det f. Eks. ved Udarbejdelse af nye Landkort og ny Postadressebog, og Sagen kan derfor ikke opsættes. Der vil ogsaa straks kunne tages fat paa denne Opgave; det historiske Materiale ligger rede i Arkivkasserne, blot mangler Udtaleformerne. Det vil være nødvendigt at foretage en Berejsning af Landet for at faa optegnet alle Stednavnene med Lydskrift, og forhaabentlig skulde det i den kommende Sommer lykkes Stednavneudvalget at faa denne tilendebragt; det vil være nødvendigt hertil at anvende en Del Medhjælp, men der er mange Studenter, som gerne vil hjælpe Udvalget med at foretage en saadan Undersøgelse, saa det lykkes forhaabentlig nok at faa det gennemført paa een Sommer.

Ganske vist er det en utaknemlig Opgave at arbejde med Stednavnes Retskrivning; med Hensyn til dette nærer man lignende Forestillinger som med Døbenavne, at Navnets Værdi juridisk set beror paa Bogstaverne og dissers Rækkefølge, men

ikke paa Lyden. En kraftig Konservatisme gør sig som Regel gældende, og man finder derfor ofte ældgamle Stavemaader bevaret, hvor Overensstemmelsen med vor Tids Dansk gaar helt tabt. Sker der Fornyelser, er det ofte paa Grund af »filosofiske« Overvejelser; man søger at bringe mere »Mening« ind i Navnene, f. Eks. naar man skriver Nørbæk for Nørbeg, Viby for Vibøge. Naar man skal søge at bringe Navnene i Overensstemmelse med Nutidens Krav, maa man derfor dels fjerne de Minder om ældre Ortografi (f. Eks. Bogstaver som x, z, u for v, ph for f; i Sønderjylland alle de tyske Bogstaver og Forbindelser), og dels rense Navnene for de »Forbedringer«, de har været Genstand for, ligesom man ved Restaureringen af ældre Kunstværker først søger at fjerne senere Tidens Overmalinger med varsom Haand. — Men i mange Tilfælde vil man vist ikke straks blive tilfreds med Resultatet; forhaabentlig vil det dog være noget, man kan yænne sig til ligesom saa meget andet nyt, og med Tiden blive glad over.

SØNDERJYSKE FOLKEMINDER.

Af H. Grüner Nielsen.

Da en almindelig Oversigt over sønderjysk Folkeskik, Folketro og Folkedigtning ikke foreligger nogensteds, vil jeg forsøge her at give en Orientering i det spredte, ofte lidet tilgængelige, Kildemateriale, der forefindes. For dog ikke at nøjes med en *Litteraturfortegnelse*, men for ogsaa — om det end kun bliver paa et enkelt begrænset Omraade — selv at give et kulturhistorisk Bidrag til Belysning af sønderjysk Almuelev, meddeler jeg først paa Grundlag af hele det mig bekendte Materiale en Oversigt over de vigtigste Folkeforlystelser, der i Sønderjylland i ældre Tid findes knyttede til de folkelige *Fester* paa de forskellige Aarstider og i Familielivet. Jeg medtager kun de rent selskabelige Forlystelser, derimod ikke de overtroiske Forestillinger

og Skikke, der mere i det dulgte brugtes i Tilknytning til Festerne. Men selv med denne Begrænsning har det naturligvis været mig umuligt at tage alle Træk med. Jeg behøver næppe at gøre opmærksom paa, at de nedenfor opregnede Skikke ikke er specielt *sønderjyske* i den Forstand, at de kun bruges i denne Landsdel. Tværtimod genfindes de saa godt som alle i andre Egne af Danmark, og meget er for Resten Fællesgods i nord-europæisk Bondekultur. Det særligt sønderjyske maa søges dels i Skikkens Udførelse i *Enkeltheder*, dels i selve den Omstændighed, at Befolkningen har fundet for godt at optage saa mange af dem og føre dem videre fra Slægt til Slægt. Imidlertid vilde det være ukorrekt at tale rent i Almindelighed om sønderjysk Bondekultur; dertil er Landomraadet for stort, selv om man kun medtager det o. 1850 dansktalende Omraade. Der har sikkert altid været mærkbar *Forskel* paa Kulturen i de velhavende østlige Egne (Sundeved og Als) og den i de fattigere Hedeegne. Levemaaden blandt Skipperbefolkningen paa Rømø er igen noget for sig. For ikke at vildlede anfører jeg derfor i det følgende altid, fra hvilken Egn min Meddelelse stammer, Derimod anfører jeg intet om de enkelte Skikkens Udbredelse udenfor Sønderjylland og om deres oprindelige Betydning. Enhver vil med Lethed finde Oplysning herom i Feilbergs »Ordbog« og sammes »Bondeliv« og »Jul«, samt i Troels-Lund: »Daglig Liv« og Handelsmann: »Weinachten in Schleswig-Holstein« (Kiel 1866). Om Plovgangens Udbredelse i Tyskland og England giver A. Olrik Oplysning i Da. Studier 1910; Plovgang har ogsaa været brugt i Midtsjælland i 19. Aarh. —

Det var Skik i Sønderjylland, at straks nogen var død, blev der *ringet* med Kirkeklokken, Alle Mænd, der hørte Klokkelyden, lettede da paa Hue eller Hat. Man vaagede over den døde. Det blev kaldt *Ligvej*t (Ligvagt) og gik for 200 Aar siden saaledes til: »Naar de unge Folk om Aftenen var samlet, faldt de alle paa Knæ og bad Fadervor, derpaa opstod de at lege. Der blev og sagt, naar de samlede og én efter anden indkom i Stuen, hvor Liget stod: »Gud give det salige Lig en glædelig Opstandelse«. Derefter blev Skuepladsen eller Ballet aabnet.

En agerede Præst med en Øgepude om Halsen, han viede et Par Folk, og disse blev overøste med en Skaal Vand. Man legte om Pant. Det fornemste var at *danse* og synge om den dødes Kiste, især sluttet Trinddans. Man kvædede til Dels der- ved, til Dels sang man og Viser. I Dagningen forføjede sig hver til sit. Man spillede Kort paa Kistelaaget« (Agerskov o. 1772, efter Erindring fra Slutn. af 17. Aarh.). Ogsaa fra »Øster- egnen« erindres fra 18. Aarh. »den Skik at danse omkring Lig- kisten og synge eller fremsige noget som kaldtes Ligvejt [Ordet sikkert fejlagtig erindret]«. Paa Rømø var det endnu Skik o. 1840 at brænde Lys i Ligstuen og at vaage i et Sideværelse, saa længe den Afdøde laa Lig. Paa Ærø brugtes endnu i Be- gyndelsen af 19. Aarh. lystige Vaagestueskikke med Lege af erotisk Natur (se Fra Dansk Folkemsml. II S. 22). Den oven- for omtalte Skik at ønske Liget »en glæde Opstandelse«, har i Sønderjylland været bevaret langt ned imod vor Tid (Lerskov og Sundeved). — Der var mange andre Gilder ved Dødsfald: *Straalæg*, naar den Døde var bleven lagt paa Straa; *Kistelæg*, naar Liget klædtes og lagdes i Kisten. Det Straa, den afdøde havde hvilet paa, blev da brændt paa Gaden, og man gav Agt paa, om Asken viste Spor af en stor eller lille Fod; deraf døm- tes, om et voksent eller et ungt Menneske skulde følge efter (Agerskov). Eller, hvis Asken viste en Hestefod, skulde en Kvinde dø først, viste den en Kofod, blev det en Mand (Vals- bøl). I Borrig, Brede Sogn, foregik ved Kistelæg Beværtningen paa en aparte Maade: tre, fire Piger gik omkring med en Skaal fuld af Sirup og Brændevin og puttede enhver en Skefuld i Munden. Hver fik desuden en tyk Skive Grovbrød og en Skive Ost, som vedkommende dog stak i Lommen og tog med hjem, derefter fik man til Slutning varmt Øl. I Bedsted ved Haderslev drak man ved Kistelæg det salige Ligs Skaal, hvorved man dygtig klingede med Glassene. — Ved Begravelsen førtes Liget ikke lige ind i Kirken, men først én Gang *omkring* den. Præsten og Degnen gik i Spidsen; den sidste syngende (Kejnæs). I Vestslesvig bar man Kisten ind til Kirken ikke ad den almin- delige Indgang, men gennem *Ligporten*, den store Port paa Kirke-

gaardsdiget; den aabnedes 3 Gange for hver af Sognets Beboere: for Barnet der døbttes, for Brudeparret og endelig for den døde. I Feldsted og Varnæs uddelte Degnen ved Begravelser i Kirken Kobbermønter til Følget, og naar Ligprædikenen var endt, *offrede* Følget de samme(!) Penge til Præst og Degn. — Omtrent et Aar efter Dødsfaldet holdtes i gl. Tid *Ærøl* (Arveøl); saaledes paa Als o. 1750. Paa Varnæs holdt *Ærøl* sig til o. 1820: hele Lenets Mandspersoner kom sammen for at drikke Øl under Forsæde af en saakaldet Ølprovst. Var der flere Lig i samme Len, drak man undertiden *Ærøl* over flere paa én Gang. Muligvis var *Ærøl* ikke alene et Mindegilde for den døde, men — ligesom paa Drejø — ogsaa et Igangsgilde for den nye Ejer af Gaarden. I nyere Tid brugtes *Ærøl* blot som Navn for Gildet paa Begravelsesdagen. — Den afdødes Enke sad det første Aar efter Dødsfaldet ved Gudstjenesten i Kirken altid med Hovedet indhyllet i et Rænklaæ' (∴: Regnklæde), et stort sort, uldent Klæde eller Dækken (Lerskov).

Naar to unge skulde giftes, havde man først et lille Trolovelsesgilde. Det kaldtes *Fæstel* ∴: Fæsteøl eller *Jagilde* og holdtes den Dag, de unge var henne hos Præsten for at forlange Lysning. Gildet kunde holdes i den Gaard, hvor de unge fremtidig skulde bo. Ofte flyttede de sammen med det samme (Als). — Selve Bryllupsgildet holdtes med stor Pragt. Først gik *Bydemanden* (Brudens Broder eller nærmeste Slægt) rundt og indbød til Brylluppet med en højtidelig Tale. Det var dog nok en Undtagelse, at han modtoges med saa stor Andagt som Tilfældet var 1821 i Gasse hos et Par gamle Folk, der begge faldt *paa Knæ*, medens han oplæste Indbydelsen. — Bryllupsgildets mange Festdage indleddedes med *Brudesengsdagen*, da de indbudte bragte Fødevarer til Bryllupsgaarden og til Gengæld fik et lille Traktement. Den Dag vartede Brud og Brudgom op, medens Brudens Far (eller Mor) og Brudgommens Mor (eller Far) sad som Brudfolk i Højsædet. *Brudesengsgaverne* kunde udgøre store Værdier. En Mand i Sundeved fik o. 1840 af 180 indbudte 73 Bøster (Skinker) desuden senere i Brudegave 750 Mark. Ti Aar efter, da han igen holdt Bryllup, var der 110 indbudte,

og han fik da 53 Skinker og 434 Mark. Samme Mand havde været indbudt til 176 Brylluper og ydet 104 Skinker og 757 Mark. Brudesengsdagen havde sit Navn deraf, at det er »den Dag, da Brudeparrets Mødre og andre gifte Koner pynter Brudekammeret« (Sundeved). Paa Rømø blev den Aften Brudesengen opredt med Redekonens Assistance; alt maatte være til Stede, hvad der af Undertøj hørte til en fuldstændig Beklædning, og alt, hvad der hørte til et Sovekammerudstyr. Naar de, der var mødt til Brudeseng, havde faaet en Kop Kaffe, blev Sengen og Tilbehør dem forevist af *Redekonen*; en Ceremoni, der gav Anledning til mange tit drøje Vittigheder. Var alt i Orden blev der drukket en Skaal paa det, og Gæsterne dansede hele Natten. — Af Skikkene paa selve *Bryllupsdagen*, der holdtes en Fredag eller Torsdag og fortsattes de tre, fire følgende Dage, skal nævnes, at *Ridesvendene* eller *Legsvendene* red forud for Brudefølget paa Vejen fra Kirken til Bryllupsgaarden. *Brudedansen* bestod i, at Bruden først dansede alene med Skafferen og derefter afleveredes til Brudgommen. Derefter blev Dansen fri (Rømø); undertiden skulde Bruden opdanses først med Skaffer, dernæst med Brudgom, Brudgomsførerne og saa med alle Legesvendene. Naar Bruden havde danset et Par Timer, skulde Brudgommen tage *Brude-Kronen* af hende, hvad han ofte havde megen Møje med, da ingen maatte hjælpe ham (Lerskov). — Paa Bryllupsdagen modtog Brudefolkene *Gaver*. Naar man var færdig med at spise, blæstes nemlig »til Gjaw« (Sundeved), saa kom man ind med en Bakke med en Serviet paa, og efter at Bakken var stillet foran Brudefolkene, kunde Gæsterne komme med Brudeskænken og lægge den paa Bakken; imens skænkede Brudefolkene et Glas Vin til hver af dem, der kom med Skænk (Hygom Sogn og Sundeved). — Undertiden træffes Levninger af en Slags Langdans ved Gildets Afslutning den første Bryllupsdag: »Naar man bryder op fra Bordet, marcherer Spillemanden spillende ud af Døren, Brudefolkene og hele Bryllupsskaren Arm i Arm bag efter med Solen rundt om e Høttesgaard (Gildesgaarden). Det kaldtes *at dans rundt om e Hus*. Hvor der blot var nogenlunde fast Bund, dansede man til Spillemandens Toner eller sin egen

Sang. Dansen rundt om Huset skal til, hvordan saa end Vejret og Føret er. Tit trodser man den værste Snestorm« (Rømø). Det er vist til en lignende Dans, der hentydes, naar der fra Vodder meddeles: »Om det var ved Jagildet eller Brudesengsgildet, at Bruden om Aftenen skulde *danses op paa Gaden* ved jeg ikke. Naar hun havde danset, skulde hun løbe bort, og Brudgommen (Kæresten) skulde da gribe hende, men tit mislykkedes det, og en anden greb hende. — Mandagen efter Vielsen holdt man *Knaag* ∴ Bengilde (Sundeved); kaldtes ogsaa *Opsamlingsdag* (Vodder). I Vodder satte man den Dag et Par gamle Folk i Højsædet, f. Eks. Brudens Fader og Brudgommens Moder eller omvendt. For Løjer overrakte man da tit den gamle Brud et *udstoppet Barn*, og det vakte megen Morskab, naar den gamle Brudgom nægtede at være Barnefader, og det paa Skrømt kom til Strid derom mellem Parret. Stundom (i Ø.-Lindet) overrakte man ogsaa den unge Brud et saadant Barn. Berøringspunkter med denne Ceremoni har Skikken i Hygum Sogn: »De Gamle sad ved Mandagsgildet til Højbords (ligesom ved Brudesengsgildet). Efterat de havde spist, kom Brudgommen ind med en Bakke med en Serviet over, saa man ikke kunde se, hvad der var paa den, og stillede den foran de gamle som en Gave. Bruden skulde jo nu til at se, hvori den Gave bestod, og lettede paa Servietten, som hun tilsidst tog helt af, og hvad saas der nu — allehaande Legetøj, især *Dukker* og saadant noget, alt af Ler! Det vakte stor Latter. Brudgommen maatte sætte det bort igen, men uagtet han blev bedt om at passe godt paa det, tabte han det gerne midt paa Gulvet, hvor det sloges itu.«

Naar et Barn var født, holdt man naturligvis et Gilde paa Daabsdagen. Forskellig herfra og mere primitiv i sin Oprindelse var det saakaldte *Konebarsel* eller *Kvindbassel*. Det afholdtes »Dagen efter Fødselen« (Sundeved, Lerskov), »en Ugestid efter« (Rurup), »naar Fødselen var overstaaet« (Feldsted). Kun gifte Kvinder mødte, og der blev drukket temmelig meget Mjød og Brændevin. Konerne blev i Reglen fulde og helt rasende. De sang og skraalte paa Vejen hjem. Navnlig var de farlige for enlige Mandfolk, de rev Hatten af dem og forsøgte stundom at rive dem Klæderne fra Kroppen, hvis de ikke vilde danse med

med dem. — Hvis et Ægtepar ingen Børn fik, maatte de 7 Aar efter Brylluppet holde *Blindbarsel* (Angel; Die Heimat XX S. 183) rimeligvis som Vederlag til Bydelaget for de mange Gange, de selv var bleven bedt ud.

Af Optog i Julen var Juleridtet det ejendommeligste. Skikken at *ride Jul* eller *Nytaar ind* træffes langs Sønderjyllands Vestkyst. De unge samledes til Hest paa et bestemt Sted og drog rundt i Gaardene, Ældst er Tilknytningen særlig til 2. Juledag (Stefansdagen). I Valsbøl red man omkap den Dag tidlig om Morgenen ud til en lille Kro, og den, der kom først, kaldtes *Steffen* og trakteredes frit. — Juleaften gik *Stjernefolkene* omkring, 3 i Tal, i hvide Skjorter og sang Stjernevisen. Paa Stjernens Spidser hang smaa Klokker og bag ved skinnede en lille Lampe (Valsbøl m. m.). Almindelig Skik i Juletiden var ogsaa, at Børn gik rundt og larmede med *Rumlepotter* og bad om Gaver, medens de sang en fordansket Form af det plattyske Rim: Fru maak de Dør op, de Rummelpot will inn'. — I Nørre Hostrup havde man *Lille-Juleaften* det saakaldte *Kavringspil*, som næsten alle Mænd gik med til. Spillet gik skiftevis fra Nabo til Nabo. Man spillede Trekort om Kavringer (Tvebakker). — *Juleaften* fik man (i Sundeved) et helt *Svinehoved* og Langkaal. Hovedet blev saltet ved Slagtetid og 8 Dage før Jul hængt til Røgning, og saadan rettedes det an. De, der ikke fik Hovedet Juleaften, fik det Nytaarsaften. — Juletræ var ukendt i ældre Tid, men Børnene maatte dog ikke derfor undvære Julegaver; i Reglen satte de Juleaften en Tallerken hen til at lægge Gaver paa, og i Løbet af Natten bragte da altid *Helligkrist* (Als) eller *Kindchen* (Valsbøl), *Kingen* (Ladelund) Legetøj og Kager eller andet godt. En Præst i Tønder skrev engang — ganske uden Nytte — en Traktat, hvor han ivrer mod denne skændige Misbrug af Jesu Navn. — *Nytaarsaften skød* man Nytaar ind, og forklædte Folk med *Maske* for Ansigtet gik rundt i Gaardene og fik Snaps eller Æbleskiver alt efter Vedkommendes Alder. — *Julestuer* brugtes i Agerskov endnu i Slutningen af 18. Aarh.: »man kaldte disse Øvelser i Egnen for *Legs*. De unge samlede sig snart af én snart af flere omliggende Byer, fornemlig at danse hele Natten

igennem. Der blev og spillet Kort sviret fælt og Slagsmaal for in Summa. Der gik da som nu, hvor disse Ting er i Brug, megen Ugudelighed i Svang« (Agerskov o. 1772). En Levning af Julestuerne er den senere Tids *Juleballer*, *Juledage* (Angel) eller *Julegæst'* (Vodder), *Julebesøg* (Mangstrup). — *Julebukken* har levet videre i Lysabild paa Als som Navn paa nogle Smaakager med et Par Knaster, der skulde forestille Horn. — Til Julefestlighederne — i hvert Fald som en Indledning dertil — kan ogsaa *Skolegildet* paa Thomasdagen (²¹/₁₂) henregnes. Det var Læreren, der holdt Gilde for Børnene; disse havde den Dag frit Spil, og Tampen blev druknet eller brændt.

Knyttet til Fastelavnen eller Nytaar er den gamle Skik med *Plovgang*. I Beretning fra Agerskov o. 1772 fortælles saaledes: »Fastelavns S[kik] var og i Brug i de samme Tider endnu. Unge Karle førte en Plov fra Hus til Hus i Byen. De sang en Vise for Døren, da de droge omkring med Ploven. Husbonden han agtede det for en Ære; gav det, som kunde tjene til deres Gilde i Vare eller Penge eller og begge Dele. Dersom de Plov-mænd ej bleve artig beegnet, turde de vel sætte Plovjærnet imod Dørstængerne eller gøre anden Fortræd«. Paa Als brugtes derimod i Slutningen af 18. Aarh. at gaa med Ploven paa Nytaarsdags Aften. Karlene gik med Ploven, som styredes af »e Præst« og ledsagedes af »e Degn«, medens de andre Karle trak Ploven, alle tilhobe spændte for den med Tov, der fæstedes til Skagler. Laget gjorde Holdt ved hvert Hus, der beboedes af velhavende Folk; man sang Visen: »I lukke op jer Stuedør«, Præsten holdt en udførlig Tale, om at de var alle Slags Haandværkere og havde rejst gennem alle Slags Lande og havde faaet mange Gaver. Nu spillede Spillemanden en Dans. Karlene dansede med Husets Piger, og naar Husbonden havde givet en Pengegave, blev en Takkesang sunget, og Lagets Præst sluttede med en Indbydelse: »Saa e I saa gui, Nytaarsdaw om Awtenen aa kom' te vos ve (Jes Minkus) i (Flæskdamsmaj). Hop, høj, aall min' Heest.« — I *Fastelavnen* brugte man at slaa en levende *Kat* af Tønden, eller man skulde bunden for Øjnene søge at slaa en *Potte* itu. Børnene gik fra Hus til Hus med et Faste-

lavnsris og fik »Hedeviger« \varnothing : varme Boller (Sundeved m. m.) eller »Pummel« (\varnothing : Krydderboller) (Als). I nogle Egne gik Folk rundt i Fastelavnen og *stjal* Flæsk, som efter nogle Dages Forløb blev leveret tilbage, imod at der blev gjort Gilde for Tyvene (Ø.-Lindet). — *Ringriden* (eller *Ridegilde*) henlægges til »Fastelavnsfredag« (Lygun), »Fastelavnsmandag« (Agerskov), »Midsommertid« (Als), »et Par Dage efter Jul« (Valsbøl). I Valsbøl (og flere andre Steder) blev den som under Ringridningen tre Gange tog den første Ring, som blev ophængt, kaldt Konge. De, der tog de to næste Ringe blev anden og tredje Konge. Nu redes i Procession til de Piger, Kongerne udvalgte til deres »Dronninger«. Ved det paafølgende Dansegilde danses *Kongedansen*, der foregaar saaledes, at den tredje Konge begynder med den første Konges Dronning og leverer hende af; derefter kommer to Par: tredje Konge med anden Konges Dronning, samt den første Konge og Dronning; endelig alle tre Par hver med sin Dronning. Det kaldtes at danse Dronningerne op (Valsbøl og Als). Børnene havde ikke Ringridning, men Ringløbning. De, som slet ingen Ringe fik: »æ Monkenstikkere«, havde et Halmbaand om Livet og en Kaalstok i Nakken (Valsbøl). Paa Als kunde undertiden henved 100 Personer deltage i Ringridningen. Karlene var iført hvide Benklæder, og baade Karl og Hest var smykket med Blomster. Karlene stak efter Ringen med lange Lanser. De to heldigste kaldtes Konge og Prins og fik Gevinster. De, der slet ikke havde taget nogen Ring, beæredes med Titlen: »Stodderkonge« eller »Prakkefoged«. Ringridning har holdt sig endnu til vor Tid.

I *Paasken* gik de Unge i Helvad paa Als omkring med en udstoppet Ilder for at samle *Æg* til deres Gilde paa 2. Paaskedag. Naar de kom ind, sang de: »Ræven ind ad Bondens Gaard, Bonden hedder Rasp, Kan jeg ikke faa hans Gaas, Saa snapper jeg hans Gasp; Vor Ilder har saa sort et Skæg, O, kære Moder, giv os Æg, I tænker nok min Ilder er død, Men den ved nok, der er Æg i jert Hø. Nalkong og Flødeskæg, De gik om og sang for Æg, Syng du, sagde Nalkong, Saa faar vi Æg, sagde Flødeskæg«. Endnu i 1842 gik i Hagenbjerg et Par Karle om-

kring med en Ilder for at indsamle Æg. I Vestslesvig siges Børnene endnu at gaa om i Paaske og synge for Paaskeæg, idet de synger et lignende Vers.

I den i det foregaaende oftere citerede Optegnelse fra Ager-skov 1772 meddeles, at »om den Maade at ride Sommer i By, som efter [sigende] har sket 1721 og følgende Aar i Sjælland, har været brugelig, er mig [Pastor Riis] ej bevidst«. Men selv om netop Sommer-i-by-ridningen er ukendt i Sønderjylland, har der dog været mange andre Foraars- og Sommerskikke. Paa Als holdtes i ældre Tid *Majgilde* i flere Byer. I Dagbøger fra Elsmark omtales, at man »drak Majøl« f. Eks. ^{28/4} 1757, ^{18/4} 1759, ^{4/5} 1802. Det var et aarligt Gilde, der gik paa Omgang iblandt Byens Mænd. Ved Bordet gik Majglasset omkring med godt gammelt Øl til alle Gæster. Det var et meget stort Glas smykket med alle Slags Blomster og bagved var anbragt et lille Spejl, saa at man kunde spejle sig, medens man drak af Glas-set. Førend det gik omkring til Gæsterne, holdt Værten en lille Tale, hvori han udviklede Festens Betydning og viste, hvorledes Guds Almagt aabenbarede sig i den hele Natur. Gæsterne var selv smykket med Blomster, og Huset med Grønt. — Man havde dog ogsaa Friluftsfestligheder: I Ketting (Als) stod endnu ved 1780 et gammelt højt Træ nede i Byen, det kaldtes *Majtræet*. Her plejede en af de første Dage i Maj Maaned Byens Ungdom at forsamle sig henimod Aften for at danse og more sig, naar det friske Løv var udsprunget og smykkede Træet. Her danses altsaa om et fastvoksende Træ. Anderledes i Vodder, hvor man paa Pinselørdag havde *Pinsemaj*, der dog mest var en Børnefest. Et Bøgetræ plantedes paa fri Plads i Byen med Kranse i Toppen. Anden Pinsedag faar Pinsebruden en Blomsterkrone paa Hovedet, og til Klarinettens Tone danner Pigerne Haand i Haand en Kreds om Pinsebrudeparret og Træet og bevæger sig nogle Gange deromkring. Undertiden sætter derefter Brudgommen sin Krone paa Pinsebruden. I samme Egn red Pinsebruden med Brudepiger, Ridesvende og øvrige Følge rundt fra Gaard til Gaard og sang »Her kommer Offer, her kommer Ædeling etc.« og modtog Gaver (mest Fødevarer) af Gaardens Folk til Festgildet

om Aftenen. Fra Hygum Sogn beskrives Pinsemajskikken saaledes, at man paa 2den Pinsedag hentede et Bøgetræ (eller en stor Birk) i Skoven, plantede den i Jorden, og Byens Ungdom slog nu Kreds om den. Derefter kom en Karl og en Pige hver med en Krans, og Karlen satte sin Krans paa en af Karlernes Hoved. Det kransede Par skulde forestille Brudeparret, og der blev nu danset og spillet til langt ud paa Natten. Brudeparret valgte næste Aar den nye Brud og Brudgom. I Hostrup Sogn fejrede man endnu Midsommerfest i 1903. »Paa en aaben Plads plantes et fældet Træ, der pyntes med Grøntslyngninger og kulørt Papir. Derefter samles Ungdommen — i Regelen Lørdag Aften for Midsommerdag, naar denne ikke indtræffer paa en Lørdag — paa Pladsen, hvor der da dances rundt om Træet og festes til langt ud paa Natten.« En Levning af den gamle Skik ved Foraarstid at gaa ud og hente nyudsprunget Løv for at *maje* Huse og Stuer træffes vist i et Udtryk fra Sønderborg: »Vi ska ud aa æ Lajgaards Maj og pluk vos en Dippedaj«. Som en Slags Afløser af de gamle Majoptog kan man betragte de socialistiske Demonstrationsprocessioner den 1. Maj. I Tønder var der f. Eks. et saadant Optog 1905: »i Spidsen gik Fanebæreren med en Lommeklud paa en Knortekæp, saa fulgte én, der spillede Violin, og derefter nogle syngende Kammerater.«

Gadeild blev tændt *St. Hans* Aften i de østlige Egne. Længere vestpaa (f. Eks. i Klipleve Vestsogn, Holbøl, Branderup og Agerskov) blussede man *Valborg* Aften. Man kaldtes det *Gadeild*, fordi det tændtes paa Gaden; i Agerskov brugte man ogsaa Udtryk som »svid' Heks aa« eller »brænd' æ Trold aa«, hvorved Skikkens Formaal tydeligt betegnedes. Paa Rømø, hvor de fleste Mænd jo kun var hjemme om Vinteren, brændte man *Blus* Pers Awten d. 20. Febr. Dagen til denne Aften drog Drengene i Skare Byen rundt og bad om en Knippe Halm. Halmen og en Tjæretønde blev bragt op i en bestemt Klit og antændt, og ved Mørkets Frembrud blussede Baalene fra saa godt som hver By. Ungdommen samledes om Baalet, Halmknipperne holdtes højt i Vejret paa en Fork og svingedes rundt i Luften. Naar Tønden omsider var nedbrændt, morede de

kækkeste sig med at springe igennem Baalet, og de kaadeste prøvede paa at skubbe de af Pigerne, som de helst vilde i Lag med, ind i Ilden.

Ogsaa *Høsten* havde sine særlige Skikke. I Vestslesvig hed det, at man skal gribe *Manden* i Rugen, hvilket skete saaledes: naar det sidste Skaar var høstet, kastede alle Arbejderne Leer og River og greb *Manden* (Husboenden), som saa maatte løskøbe sig med et Gilde; *Konen* skal gribes i Byggen, *Karlen* i Havren, og *Pigen* i Boghveden. Det sidste *Neg*, der blev bundet, kaldtes *æ Fok* eller *æ Fiskjærre*. Det blev udstafferet som Fruentimmer og pyntet med Grønt og Blomster; saa kørte man hjem med *Fokken* til Gaarden, og dér strøg og slog *Karlene* paa *Leerne* og truede med at høste *Kaalen*, indtil der blev skænket for dem og givet dem *Æbleskiver*. Derefter kørte man rundt i *Byen*. *Vognen* var gerne fuld af *Børn*, og de raabte uafsladelig: »Fok Fok Hurra«. Naar man atter kom hjem holdtes et lille Gilde. Men det egentlige *Høstgilde*: *Opskær*, *Skyvgrød* eller *Høstøl* havde man i rigtig gammel Tid paa *Mikkelsaften* (Sundeved, Als m. m.). Paa en *Gaard* i *Varnæs* brugte man en *Forridder* foran *Foklæsset*. Det hed sig, at han skulde løfte *Portstangen* for *Fokken*. For at kunne dette, skulde han tømme et *Vinglas* fuldt af *Brændevin*. — Naar man har indhøstet, udstopper man undertiden en *Fissemand* og sætter ham om *Aftenen* hemmelig over i *Naboens* uhøstede Korn med et *Brev* om, at han vil hjælpe dem med at blive færdige, men skal have saa og saa meget om *Dagen* osv. (Bramdrup, Agerskov m. m.). Den *Pige*, der binder det sidste *Neg*, faar en *gammel Mand* (Sundeved, Varnæs); er det en *Karl*, der binder det, faar han *Enken*. I *Bramdrup* (m. m.) holdt *Karlene*, naar de havde mejet, deres *Arme* over *Kors* over *Hovedet* og kastede med højre *Haand* *Strygen* bagud. Den, der kastede længst, blev *Kønge*. Og den *Pige*, der bandt det sidste *Neg*, blev *Dronning*. Hun blev pyntet med et *Slør*, og ned over sig havde hun hængende et gammelt *Gardin* eller lignende. — Naar *Kornet* er aftærsket, leverer *Karlen* sit *Herskab* en levende *Mus* og har da *Fordring* paa *Museøl*, et lille *Traktement* i den An-

ledning. Det synes at have været en Æressag at faa først af-tærsket. Saa snart man var færdig, sendte man for Spot sin Nabo en *Fluesmække* (et kort Stykke Træ, hvortil der er bundet et firkantet Stykke Læder) (Valsbøl, Brøns v. Tønder, Agerskov).

Feilberg sætter i sin Bog om »Bondeliv« Gadelamsgildernes Sydgrænse ved Horsens Fjord. I flere Egne af Danmark brugtes imidlertid ved Kartegilder de samme Slags Kæresterim, der ved Gadelamsgilderne brugtes til at vi Gadebassen og Gadelammet sammen. Paa Als plejede man i Lighed hermed ved Karte- og Skættegilder (hvor over en Snes Kvinder kunde være samlet til Arbejde paa éngang) at tilsige hinanden en lille Vise, der kaldtes *Skaglam* eller *Karlam*, hvori Pigen drilledes med den Person, som Bysnak havde tilpasset Vedkommende. Kom en Karl eller anden uvedkommende Person hen til Loen, hvor der arbejdedes, skulde han ogsaa have sit Skaglam. Af den Slags Rim findes utallige. F. Eks.: »Der gaar Dans rundt omkring vor By — Him trim trimmelime leja — og dér er N. N. deri — For skulu leja — o gid M. M. laa i din Seng — For skulu leja«. Det her citerede Vers synes oprindeligt at have været benyttet til en Langdans, da der omtales Dans omkring Byen; Omkvædet genfindes i Danm. gl. Folkev. Nr. 81.

Det vilde blive for vidtløftig her at omtale alle de mange Smaagilder, der fandt Sted og som har Tilknytning til Fællesskabet og Hoveriet. Mange af den Slags Gilder, mest Omgangsgilder, har bevaret sig til den seneste Tid, men holdes nu mest i Kroerne. Eksempelvis skal jeg dvæle ved det ejendommelige Vitus-gilde. Fra Dybbøl og Broager foreligger flg. Beretning: »15. Juni, Vitus Dag, holdtes *Fides* (*Plovøl*). Karlene i Byen samledes i Kroen, hvor de valgte sig en Formand. Pigerne mødte pyntede med hvidt Forklæde og med en Yndebusk (Buket) til Karlene, hvori der skulde være 9 Slags Blomster, ellers mulkteredes Vedkommende for 1 Snaps. Man gjorde sig tilgode med $\frac{1}{2}$ Td. Øl og 2 Kander Brændevin, som Husbonderne spenderede. I Broager Sogn maatte ingen tale med Kromandens Pige, bande, slaa i Bordet, saa mulkteredes for 1 Snaps. Efter Maden var der Dans«. Noget anderledes fejredes Fittes-Gilde

paa Als. Det har her været festligholdt i de fleste Byer i Nørre Herred. Byens Mænd og Koner kom om Eftermiddagen sammen i en af Bøndergaardene. Efter Maaltidet fik de sig en lille Svingom. Paa Sydals havde man i Lebøl, Tandslet og Mindebjerg ikke Gilde paa Vitusdagen, men Mortensdag. I Mindebjerg fejredes *Mortensøl* saaledes, at Bønderne og de unge Karle dansede med Pigerne, men der var ingen Koner med. De bestilte en Favn Punser, det var 13 Punse, men der blev kun betalt for 12. Ogsaa i Harres afholdtes endnu 1904 Omgangsgildet: *Martinsgrande*. —

Jeg gaar nu over til min anden Opgave: at give lidt Vejledning vedrørende Hovedkilderne til vort Kendskab om de sønderjyske Folkeminder. I Reglen anføres kun Afhandlinger og Haandskrifter, der direkte tager Sigte paa Folkeminderne, og iøvrigt henvises til Litteraturfortegnelsen i Sv. Dahl og Linvald: »Sønderjylland« II S. 323 f.

Da den egentlige Folkemindeindsamling er begyndt sent, faar alle de Smaaoplysninger om Folkeminder, der findes i *Haandskrifter og Bøger før 1850* en særlig Værdi. Som vigtige Kilder af denne Art nævner jeg: »Præsteindberetninger fra O. Worm fra Ribe Stift«, trykt i »Danske Samlinger« 2. R. IV; »Resens Atlas«, Hskr. i Uldalls Saml. Fol. 186; »Præsteindberetninger fra Ribe Stift i 18. Aarh.«, trykt i SJ. Aarb. 1910 og 13; Pontoppidans »Danske Atlas« VII. Bind (1781). Enkelte Oplysninger findes ogsaa i gamle topografiske Skrifter som K. Aagaard: »Tørning Lehn« (1815); P. Rhode: »Haderslev Amt« (1775); Otte: »Über Angeln« (1792); Jensen: »Angeln« (1844) og J. Hoyers: »Bericht« o. 1630, udg. 1761 af O. Møller i Flensborg Skoleprogram. Ligeledes kan nævnes P. Kier: »Ø.-Lygum Sogn« I—III, Hskr. fra Beg. af 19. Aarh. i Ø.-Løgum Præstearkiv, Uddrag meddelt i »Jahrb. f. Landeskunde Schlesw., Holst. u. Lauemb.« X, og Ulrich Petersens Samlinger (Rigsarkivet) se »Da. Saml.« 2. R. V S. 338 f.

Det er vanskeligt at fastslaa et bestemt Aarstal, naar Folkemindeindsamlingen tager sin Begyndelse. I Thieles »Danske Folkesagn« I-III 1819—20 (1. Udgave) findes optaget ikke færre

end 29 sønderjyske Sagn, men kun 8 af dem er hentet direkte fra Folkemunde; Resten er sanket sammen fra ældre Litteratur. Langt mere nyt sønderjysk Stof giver den bekendte Lærde, Ditmarskeren Karl Müllenhoff, i sit Samlingsværk: »Sagen, Märchen u. Lieder aus Schlesw., Holst. u. Lauenb.« (Kiel 1845). Planen til denne Bog blev egentlig lagt af Dr. Theodor Mommsen fra Oldesloe og Advokat Theodor Woldsen-Storm i Husum, der 1842 i første Aargang af en tysk »Volksbuch« offentliggjorde Prøver af Sagn og Overtro fra Hertugdømmerne og bad om Tilsendelse af Bidrag. Paa samme Tid var imidlertid Müllenhoff begyndt at samle i Ditmarsken og paatænkte et lignende Opraab om Indsamling. Müllenhoff optoges derfor som Medarbejder, og det blev til Slut ham, der blev den egentlige Udgiver. Oprindeligt havde det ikke været Udgivernes Hensigt at lade deres Indsamling gaa over den tyske Nationalitetsgrænse, men »das freundlichste Entgegenkommen von Seiten unserer nordschleswigschen Landesgenossen verbot die Absicht zu verfolgen«. Forøvrigt var Müllenhoff klar over, at de nordslesvigske Folkeminder i Indhold sluttede sig til de danske og siger herom helt interessant: »Es ist lehrreich den Übergang und die Berührung zweier Nationalitäten auch in den Sagen zu verfolgen. In Nordfriesland zeigt nicht nur die Sprache, sondern auch der eigentliche Aberglaube starke Einwirkung des dänischen. Südlich der Schlei und der Treppe ist es zwar in einzelnen Ortsnamen zu spüren, aber ich wüßte keine Spur desselben sonst anzugeben. Im Angeln aber treten dänische Reime neben niederdeutschen auf; bei Flensburg jagt König Wollmer wie auf Seeland; es wird Ballerune gespielt. Nordschleswig endlich nahm nicht nur ehemals Theil an dem dänischen Volksgesang im Ausgange des Mittelalters, das erste Auftreten reiner Elbensee, der wunderbar fest ausgebildete Glaube an die schwarze Schule und Cyprianus Bücher, der nach Angeln und Friesland hinüber reicht, und manches andre beweisen eben so entschieden als die Sprache, dasz die deutsche Nationalität hier ihre Grenze gefunden hat.« — Den første rent sønderjyske Sagnsamling kom i 1857. Det er Redaktør Fr. Fischers »Slesvigske Sagn«. Folkloristisk set har denne Bog kun meget ringe Værdi;

i den Grad er det folkelige Sagnstof bleven forvansket og udpyntet ved novellistisk Behandling. Men dette Arbejde, der er udkommet i flere Oplag, har nydt en overordentlig Folkeyndest i Sønderjylland. Mange ældre Sønderjyder husker forøvrigt endnu med venlige Tanker den fattige, vanføre Aabenraa-Skribent, der lige til sin Død (1870) forblev en ivrig Forkæmper for Danskhedens Sag. — Efter den første slesvigske Krig begyndte Indsamlingen af en ny Gren sønderjyske Folkeminder, nemlig *Folkeviserne*, i Tilslutning til Svend Grundtvigs store Udgave: »Danmarks gamle Folkeviser«. I de to første Bind (1853 og 1856) optog Grundtvig ogsaa foreløbig 8 sønderjyske Viser af det indsendte Stof (se Indledningen til »Danm. gl. Folkev. II). — Yngre endnu er Indsamlingen af de gammeldags *Folkeskikke*. Svend Grundtvig søgte i sin populære Materialsamling: »Gamle danske Minder« (1854 f.) at vække Indsamleres Interesse ogsaa for denne Slags Folkekultur. I tredje Del af Samlingen (1861) har Svend Grundtvig da ogsaa kunnet optage et Par interessante udførlige Beretninger fra Sønderjylland. Det blev imidlertid den politiske Diskussion i 50-erne i Anledning af Regeringens Sprogreskripter for Mellemslesvig, der fremkaldte et mere alvorligt og intensivt Studium af enkelte sønderjyske Egnes Folkeliv. En Mængde Præster i de blandede Sprogdistrikter — Aleth Hansen i Husby, E. Hagerup i Store- og Lille-Solt, L. R. Tuxen i Tumby og Strukstrup, Johannes Koch i Burkal, H. F. Feilberg (først Hagerups Kapellan, siden Præst i Valsbøl) — studerede med Iver deres Sognebørns Sprog og Kultur for at paavise Mellemslesvigs Samhørighed med dansk, selv i Egne hvor plattysk delvis var trængt ind som Talesprog (se Holger Hjelholt: »Sønderjysk Sprog- og Folkemindeforskning mellem Krigene« i »Da. Studier 1919 S. 129). Allerede i 1854 udkom Hagerups Bog: »Om det danske Sprog i Angel«, men kun tænkt som et rent sprogligt Indlæg. Da imidlertid Chr. Molbech i en Anmeldelse (i »Nyt hist. Tidsskr. V S. 612 f.) ankede over Mangelen paa »de saa at sige uundværlige Sprogprøver«, tog Hagerup fat paa ny og optegnede anglerdanske Historier, Ordsprog, Bønner og Børnerim, desuden modtog han fra Aleth Hansen Sprogprøver

fra Husby. Dette nye Stof fik Hagerup udgivet i »Nyt hist. Tidsskr.« VI S. 280 f. I 2den Udgave af Hagerups Bog 1867 ved H. F. Feilberg er da ogsaa Folkemindesbidragene paa Folke-maalet medtagne. Mere Interesse for det folkepsykologiske spores i Joh. Kochs Afhandling: Den mellemslesvigske Slette og dens Beboere« (o: Burkal Sogn), trykt i »Slesvigske Provincialefterretninger« 1860. I samme Aargang af samme Tidsskrift optoges ogsaa L. R. Tuxens anonyme Artikel: »Angelboen«. Disse to Afhandlinger æggede H. F. Feilberg til at skrive sin Folkelivskildring »Fra Heden« (i Prov.efterr. 1863; Særudg. 1863 og 1920), hvor han med grundig og forstaaende Kendskab sætter os ind i Valsbølbøndernes Liv ude og hjemme, fra Vuggen til Graven. Selv var Feilberg straks særlig stolt af de mange danske Folkeviser, det var lykkedes ham at faa fat paa i denne stærkt fortyskede Egn. Men Bogen fik i anden Henseende stor Betydning for sin Forfatter, idet den blev Udgangspunktet for hans nu saa vel kendte og højtskattede Studium vedrørende den danske Almues Sprog og Kultur. Herom fortæller Feilberg selv: »Der havde staaet en anonym Artikel, vist i Provincialefterretningerne, om Angelboerne, og jeg tillod mig at bemærke, at den var daarlig. Den senere Provst Hjort udbød da: »Saa skriv De den bedre«. »Ja, det kan jeg«, svarede jeg og skrev saa »Fra Heden«, en Redegørelse for Egnens Folkeliv og Sprog, som skaffede mig Nordmanden Eiler Sundts Venskab; han bragte mig det løsende Ord, at Bondens Liv og Færd ikke er en Bunke løjerlige Skikke, men Resultatet af en tusindaarig Kulturudvikling. Dermed var jeg inde paa Studiet af Bondens Liv og Sprog, hvorigennem jeg naaede den Kundskab, der blev min daglige uvurderlige Hjælp i min Præstegerning.« — En vis Berøring med disse mellemslesvigske Præsters oplysende Skrifter har ogsaa Flensborg-Adjunkten Chr. C. Lorenzens »Gamle og nye Minder fra Sundeved« udgivet 1859 af Folkeskriftselskabet i Haderslev. Lorenzen meddeler her de Sagn og Æventyr, han har hørt fortælle i sin Fødeegn, Sundeved, og slutter med en Redegørelse for Halvøens Historie og Sprogforhold, »tilmed da ogsaa dette lille Land-

skabs Historie afgiver et slaaende Bevis paa Tyskhedens successive Fremadskriden i Sønderjylland«.

Vi er nu naaet til *Litteraturen efter 1864*. Først skal omtales de *trykte danske Bidrag*.

Af Skrifter vedrørende en enkelt sønderjysk Egns *Folkekultur* er det interessanteste, næst efter Feilbergs ovennævnte Bog, utvivlsomt Thade Pedersens Afhandling i SJ. Aarb. 1903 f. om »Rømø«. Ellers er der af den Slags topografisk-folkloristiske Skrifter: J. Madsen: »Folkeminder fra Hanved« (1870) (jf. hans originale Optegnelser i Da. Folkemindesaml. 1906/2 c, m. m.); H. F. Feilberg: »Barndomsliv i Vesteregnet« i »SJ. Aarb.« 1897, S. 165; A. I. Marcussen: »Optegnelser fra Rødding By og Sogn« (Haderslev 1912); sa.: »Opt. fra Skrave Sogn« (Haderslev 1913); Marius Kristensen: »Fra Als« i »Da. Studier« (1909). Den for nylig afdøde gamle Branderup-møller Jørgen Fausbøl har bl. a. skrevet: »Minder fra Agerskov Sogn« (Haderslev 1910); »Minder fra Branderup Sogn og Roost« (Haderslev 1912); »Minder fra Sundeved og Feldsted Sogn« (Aabenraa 1914); »Degn Gammelgaard i Varnæs« (Aabenraa 1913); »En Slægts Historie i Rurup og Mandbjerg« i »SJ. Aarb.« 1909 S. 23; »Polakkerne i Nord-slesvig« i SJ. Aarb. 1895 S. 177; Jomfru Fanny (bekendt Seerske i Aabenraa, maaske Datter af Kr. VIII) i »Heimdal« 28. Novbr. 1908 og 14. Oktbr. 1909. Sundevedskikke findes behandlet i C. C. Lorenzens Oversigtsværk: »Rejseskildringer, Fortællinger og Sagn fra Sønderjylland« (1877).

Af Afhandlinger, der behandler specielle Emner, maa først nævnes Axel Ollriks grundige Undersøgelser om de sønderjyske *Folkeviser* (i SJ. Aarb. I S. 58 og 246; jf. H. Ellekildes kommenterede Udgave af A. O.s »Folkelige Afhandlinger« 1919). Ollrik paaviser den sønderjyske Visedigtningssamhørighed med de danske middelalderlige alvorlige og skæmtende Viser, og fremhæver som et særlig gammeldags Træk hos Sønderjyderne deres Hang til at lokalisere Viserne. Af Folkeviser, der kan formodes at være digtet i selve Landsdelen, nævner Ollrik Visen om Hr. Iver Otteson (muligvis fra Holbæk i Sundeved), der svigefuldt bliver taget til Fange af sin Svoger Buske, en indvandret Tysker

og sin Søster Kirstin, men redder sig ved at fælde Buske o. 1350 (se Da. gl. Folkeviser Nr. 328). En anden sønderjysk Vise er den om Hr. Bjørn paa Sønderborg; han henrettes, fordi han har staaet i Forhold til Kongens Søster; og hun dræber sig selv. Visen, der synges endnu (efter Flyvebladstekst), synes opstaaet o. Aar 1500 paa Grundlag af et lokalt Stedssagn; se D.g. F. Nr. 473). Som et Kuriosum kan anføres, at en enkelt gammel dansk Folkeviser (D.g. F. Nr. 267 »Jomfru og Stalddreng«) i sønderjysk Tradition almindeligvis har pyntet sig med en tysk Drikkeviser-tekst som Omkvæd: »Saa fornæmen gæven [ɔ: geben] vider an, der je bin en vakker Jung, høj frisk Moderan [ɔ: Mulderjahn, Malagavin]«. I de blandede Sprogdistrikter brugtes naturligvis danske og tyske Viser Side om Side, ja saa raffineret kunde man være, at man sang en Vise, hvor hvert andet Vers var tysk og hvert andet dansk.

Betydning for den folkelige Viser har de utallige danske *Skillingstryk* af gamle og nye Viser, der i 19. Aarh.s Begyndelse udgik fra et Trykkeri i Haderslev. Ikke alene Viser, men ogsaa Folkebøger og Ophbyggelsesskrifter spredtes paa den Maade i Hobetal blandt de sønderjyske Bønder og over hele Kongeriget.

Af *Sagnsamlinger* kan fremhæves J. H. Riis: »Sagn og Overtro fra Løjt Sogn« (Aabenraa 1916); samt »Udvalgte sønderjyske Folkesagn« udg. af Foreningen Danmarks Folkeminder af F. Ohrt med Tegninger af Joakim og Niels Skovgaard (1919). Kun lidt nyt indeholder Hans Rasmussen: »Sønderjyske Sagn og Fortællinger« (1898 og Odense 1899), medens Ole Rye's »Eventyr og Fortællinger fra Sønderjylland« (Aarhus 1886) er af tvivlsom Ægthed. Stærkt romanagtig udformet er Sagnbidragene i de forskellige Aargange af »Sprogforeningens Almanak«. — Sagnet om Danevirke og Dronning Tyre er undersøgt af Axel Olrik i Dania I; der paavises, hvorledes Sorte-Grete (Erik Glippings Moder) i nyere Folkesagn har stillet Dronning Tyre i Skyggen som Voldens Bygmester. Noget problematisk er vist A. Olrik og Sophus Bugges Antagelse (se Dania I S. 136 og 233), at Sagnet om den gamle Røver ved Graasten, skulde være

Rester af et Starkadsagn og desuden paavirket af en Episode i Beowulfsagnet. — At folkelig Sagndannelse kan finde Sted selv i nyeste Tid kan ses af Sagnet om Hyldetræet paa Agerskov Kirkegaard. Dette Sagn har nydt den Ære at blive optrykt bl. a. i Folkemindeforeningens Udgave af Sønderjyske Sagn og gengives dér saaledes: »Der staar et Hyldetræ paa Agerskov Kirkegaard ved den nørre Kirkemur. Sagnet fortæller, at naar det to Gange er blevet omhugget og er vokset op igen, saa skal den danske Konge komme og binde sin Hest ved det. Det er nu ved at gro op tredje Gang« (jf. E. T. Kristensen: Sagn III Nr. 1906 og Fausbøl: Agerskov S. 40). Uomtvistelig gives her et smukt nationalt Udtryk for »et lyst Haab, uvægerligt fastholdt«; sagnhistorisk set er Sagnet imidlertid blot en forkortet rationalistisk Gengivelse af en i tysk og dansk Folketradition ret udbredt Sagntype, handlende om et (nærmere stedfæstet) Træs Betydning i en forestaaende *Verdenskamp*. Naar Hylden (Træet) for tredje Gang grønnes (efter at være omhugget) og bliver saa stor, at en Hest kan bindes derved, kommer »Kongen« (ell. »Frederik Barbarossa«, »Holger Danske« o. l.) og et vældigt Slag tager sin Begyndelse. Træet er nemlig et *Vidundertræ*, et Sejerstræ. I middelalderlige tyske Sagn tales om et udtørret Træ, og naar Fyrsten hænger sit Skjold derpaa, vil Træet grønnes, og han vil da vinde sig et Verdensherredømme. Ikke alene Sønderjyderne, men for Resten ogsaa Ditmarskerne har fundet Anvendelse for Sagnet om Vidundertræet for at udtrykke et nationalt Haab om Befrielse. Krønikeskriveren Neocorus fortæller saaledes i sin Ditmarskerkrønike o. 1590, at ved Süderheistede i Ditmarsken staar en vældig Lind. Efter Landets Erobring visnede Træet; men éngang vil en Skade bygge Rede deri og udruge fem hvide Unger, saa vil Træet igen grønnes, og Landet vil vinde sin Frihed tilbage (se Müllenhoff: Sagen S. 380).

En Samling sønderjyske *Ordsprog* er i 1870 udgivet ved Joh. Koch. — Om det gammeldags *Landbrug* faas mangfoldige Oplysninger i 3. Bind af P. Bjerger og T. Søgaard: »Vider og Vedtægter« (Udgivelsen endnu ikke afsluttet) samt i R. Mejborgs omfangsrige Værk: »Slesvigske Bøndergaarde 1500—1800« (1892),

der indeholder langt mere end Titlen lover; et Uddrag har Mejborg selv givet i SJ. Aarb. 1894 S. 161 f. M. H. Nielsen giver i SJ. Aarb. 1902 S. 22 Meddelelse om et Karlelav i Rønhave, Sønderborg Amt o. 1760; man ser, hvorledes de unge Karle efterlignede de rigtige Bymænd og selv dannede et Lav. Skikken er dog næppe ualmindelig, endnu langt ned i 19. Aarh. eksisterede et Karlelav paa Drejø. En Del vestslesvigske Grandevilkaar (o: Byvedtægter) 1619—23 og en alsisk Bylov 1686 er trykt i SJ. Aarb. 1890 og 97. — Ejendommeligt for Sønderjylland — i hvert Fald for dets Landevejsliv — var de vældige *Stude-drifter*, der Foraar og Efteraar fra Kongeriget drog ned til de store Markeder i Itzho, Husum m. m.; se herom Jesper Madsen: *Studehandelens Historie* (Aarhus 1908), Feilberg: »Bondeliv« (1910) S. 175 f.) og Theodor Möller: *Ein verlassener Weg* (Oksevejen) i *Die Heimat* XXII S. 167.

Jeg har hidtil dvælet ved trykte Folkemindebidrag. Ligesaa vigtige er de Oplysninger, der kan hentes fra de *haandskrevne* Folkemindeoptegnelser, der fra Tid til anden af Sønderjyder er indsendt til *Svend Grundtvig* (ialt 37 Bidragydere), til *Skattegraverens* Redaktion (over 25 Bidragydere) og til *H. F. Feilberg*. Saa godt som hele dette Materiale er ganske vist trykt, men beklageligt nok splittet ad i en Mængde Bøger: i Sv. Grundtvig: »Gl. danske Minder«, i Feilberg: »Bondeliv«, i »Skattegraveren«, og i E. T. Kristensen: »Sagn«, »Almueliv«, »Folkeviser«, »Gaader«, »Orsprog«, »Børnerim«, »Folkeviser« m. m. For den, der blot interesserer sig for det sønderjyske, vil det derfor være nødvendigt at gennemgaa de originale Bidrag, der alle forefindes og kan benyttes i Dansk Folkemindesamling. Ogsaa *E. Tang Kristensens* haandskrevne Rejseoptegnelser indeholder en Mængde sønderjyske Folkeminder, indsamlet paa Smaarejser i Landsdelen i Løbet af de sidste 25 Aar. Endvidere haves ikke saa faa sønderjyske Optegnelser (og Avisudsnit) i *Folkemindesamlingens* nyeste Samlinger; mest betydelig er nogle Optegnelser (1911) fra Als ved den gl. Pastor em. Chr. Knudsen. Om Sagn, Overtro og Skik vedrørende Fugle findes en Mængde hidtil utrykte sønderjyske Optegnelser i *Frederik Grundtvigs* Samlinger (se særlig

DFS 1904/34). Af sønderjyske Melodier er nogle faa trykt i Bergreens: Folkesange, men flere kan findes blandt Folkemindesamlingens Papirer; en supplerende *Melodiindsamling* foretog saaledes nærværende Artikels Forfatter i Sønderjylland 1909 og optog fonografisk 42 gamle Melodier. Udgivelsen af en *Sagnsamling* omfattende alle sønderjyske Sagn har været paatænkt af afd. Professor Axel Olrik i Forening med nuv. Fængselspræst Ludvigsen. Forarbejderne til dette Værk er nu deponeret i Dansk Folkemindesamling. Disse Forarbejder er ikke blot en Afskriftsrække, men indeholder mange originale Bidrag, dels indsamlet af A. Olrik paa Rejser 1888—89 og af Ludvigsen i 1904, dels indsendt fra forskellige Sønderjyder som Følge af et Opraab i Flensborg Avis $\frac{8}{8}$ 1906. Inddelingen af det forbavsende omfangsrige Sagnstof har været paatænkt omtrent saaledes: Kæmper og Trolde, Kongers og Kæmpers Grave, Landets Udseende og Bebyggelse (Stormflod, Skove, Røvere, Tingsteder og Galgehøje, forsvundne Landsbyer, Landsbyers Trætte, Vilde Dyr), Slag og Volde (Danevirke, Margrete m. m.), Sorte Død, Valdemarerne, Kristian IV, Kampe i Middelalderens Slutning, Svenskekrigen, Borgsagn (Nørrevold og Søndervold, Borgvolde, Borgfruen paa Ris), Herremænds Fejde (Svend Graa, Adelbrand, Hr. Tor), Kristendom (Første kristne, Jomfruernes Kirkebygning, Oksernes Kirkeplads, Kirkestene flytter sig selv, Katolsk Kirkeskik, Forsvundne Kirker, Fattigdom paa Præster). Sagn om Præster, Sagn om Bønder, Sagn om Personer og Slægter, Skæmtesagn m. m.

I det foregaaende er et Par Steder antydnet, at der ogsaa fra tysk Side har vist sig Interesse for de slesvigske Folkeminder. Af *Afhandlinger* kan nævnes Handelsmann: »Nordelbische Weinnachten« i »Jahrb. f. d. Landeskunde d. Herz. Schlesw. Holst. u. Lauemb.« IV S. 268; sa.: »Weinnachten in Schleswig-Holst.« (Kiel 1866); sa.: »Figurensteine« (bl. a. Afbildning af Sten ved Hatlund) i »Zeitschr. d. Ges. f. Schlesw.-Holst. Geschichte« XV S. 317; sa.: »Volks und Kinder-Spiele aus S.-H.« (Kiel 1874); sa. meddeler endvidere i »Jahrb.« en Mængde Tilføjelser til Müllenhoffs Sagnsamling, og ikke faa Meddelelser stammer fra Nordslesvig; Chr. Petersen: »Hufeisen und Rosztrappensteine«

i »Jahrb.« VIII S. 167; sa.: »Die Pferdenköpfe auf dem Bauernhäuser« (de udskaarne Hestehoveder i Gavlene har oprindeligt haft den Hensigt at bortskræmme onde Vætter) i »Jahrb.« III S. 208; Hans Philippsen: »Der Hauslauch« (Husløget, som beskyttende mod ondt, særlig mod Lynnedslag), i »Die Heimat« XXIII; »Der Hummel« (Musikinstrument) i »Heimat« 1916 S. 44; Schnack: »Bruus, ein Kartenspiel« i »Die Heimat« XXI S. 266; S. Elden: »Boszelsport« (♠: Boldspil med tung Kugle; jf. Feilberg: »Fra Heden« S. 70) i »Heimat« XII S. 58; C. Jensen: »Die nordfriesischen Insel« (1891) og sa.: »Die nordfries. Inselwelt« (1914). — Mere direkte Interesse har dog flere *Smaaartikler* i »Die Heimat«. Jeg nævner, »Eine Begräbnungsfeier in Nordsleswig« (Hygum) XX S. 18; »Bräuche bei Todesfallen« (Øst-Angel) XXIV S. 300; »Wie z. Z. in Angeln die groszen Hochzeiten gefeiert wurden« XXVII S. 50; »Hochzeitfeier in Nordschleswig vor 40 Jahren« XX S. 243; »Eine Kindtaufe im Nordschleswig (Hygum) XVII S. 101; »Fastnachtsfeier zu St. Jürgen in Flensburg« XXIII S. 54; »Schmiedegilde auf Alsen« (23. Juni) XVI S. XXXVII; [Om Bystok bestaaende af en Jærnstang med Ringe i Angel] VII S. 176; »Angeln un de Angeler« X S. 240; Vor- und Familiennamen im nordlichen Angeln« XVI S. 79. Endelig kan omtales »Der Kindertag« (28. Decbr.) (♠: Thomasdag i Angel) i »Jahrb.« IX S. 120 og A. Wolf: »Beschwörungsformeln d. im Jahre 1608 bestrafter s. g. Wickerinnen (fra Flensburg; der anføres flere halvt danske Trylleformularer) i »Zeitschr.« III S. 415. Værdi for sagninteresserede har maa-ske »Heimatblätter für Alsen und Sundevett«; Frahm: »Nordd. Sagen« og Adalbert Dreesen: »Perlen aus Schlesiens Sagenschatz«, hvilke tre Bøger jeg dog kun kender fra Citater. Et illustreret populært *Oversigtsværk* med mange Smaaartikler, de fleste i tysk Aand, er »Unsere Heimat Nordschleswig, geschichtl., kulturhist., Dichtung und Sage« (Haderslev 1912).

Som det fremgaar af Litteraturoversigten, er der af mange gjort et stort Arbejde med at optegne de sønderjyske Folkeminder. Men ikke alle Emner er lige grundigt undersøgt og fra flere Egne (særlig fra Omraader i Vesteregnet) savnes vist helt

Meddelelser. Mange ældre Folk vil endnu kunne give Oplysninger af Værdi; den yngre Slægt staar derimod fremmed overfor den gamle Bondekultur. Det er at haabe, at det nødvendige supplerende Indsamlingsarbejde maa blive gjort, medens det endnu er Tid, og der er Forventning om godt Udbytte.

OVERSIGT OVER DE I RIGSARKIVET OPBEVAREDE ARKIVALIER VEDRØRENDE HER- TUGDØMMET SLESVIG ELLER SØNDERJYLLAND.

Af F. J. West.

Den her meddelte Oversigt gør ingenlunde Krav paa Fuldstændighed. Den gaar kun til 1848, og omhandler først de regerende Herrers indenrigske civile Centralstyrelses Arkiver, dernæst Melleminstansernes og de afdelte Herrers Arkiver, endelig en Del Haandskrifter og Breve samt nogle Godsarkiver. De lokale Embedsarkiver har ingensinde været afgivet til Rigsarkivet.

A. DEN INDENRIGSKE CIVILE CENTRALSTYRELSES ARKIVER.

1. *Fællesarkivet.*

Sønderjyllands ældste Arkiver er gaaet næsten helt tilgrunde. Af den kongelig danske Hertuginjes Dokumenter er saaledes kun enkelte tilfældige Rester bevaret¹⁾. De holstenske Grever af Huset Schauenburg, som, efter at den kongelige Hertuginjes Mandsstamme var uddød 1375, bemægtigede sig hele Sønderjylland, hvis sydlige Tredjedel de havde haft i Pant siden 1340, har derimod opbevaret deres Dokumenter med stor Omhu — en Omhu, der vidner om den Udholdenhed, hvormed denne begavede Fyrsteslægt forfulgte sine Planer²⁾. De holstenske

¹⁾ Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis. I, VII, jvfr. IV, 16 f

²⁾ Danmarks Riges Historie II, 278.

Fyrsters Arkiv gik siden over til Kong Kristjern I og hans Arvinger, og er lige indtil vore Dage holdt samlet som en Arkivmasse under Navnet: *Fællesarkivet* (Gemeinschaftliches Archiv¹). Grundstokken af Arkivet blev i de første Oldenborgeres Tid opbevaret paa det blaa Taarn i Segeberg. Efter Kong Kristjern I's Død blev der udarbejdet en Registrant over c. 500 af de vigtigste endnu gældende Breve, tildels i fuldstændig Afskrift, det saakaldte »registrum Christierni primi«, nu paa det kgl. Bibliothek. Registranten er udgivet af Dr. Georg Hille²). Kristjern II lod ved Nytaar 1523 sin Sekretær Anders Glob udtage en Del vigtige Breve fra Arkivet paa Segeberg. Ved samme Lejlighed kasserede Anders Glob nogle meget gamle Breve³). Efter Kong Kristjern II's Flugt blev Arkivet flyttet fra Segeberg til Hvælvingen paa Gottorp, hvor det forblev i 200 Aar. Kong Frederik I's tyske Kansler Wulfgang v. Utenhof udarbejdede 1533 en Registrant over dette, heri er Brevene for største Delen opførte uden Aarsangivelse. Hvælvingen paa Gottorp vedblev at modtage Breve af almindeligt politisk Indhold fra de tyske Kanslere og Raader indtil Hertugdømmernes Deling 1544 imellem de tre Brødre, Kong Christian III og Hertugerne Hans d. æ. og Adolf. Da Brødrene Aaret efter paa Landdagen i Slesvig ordnede den fremtidige Styrelse af Hertugdømmerne, udtog hver af dem en Del Aktstykker, der angik deres særlige Andele, medens de øvrige forblev i Arkivet, der bevarede som fælles. Hvælvingen var herefter i en Menneskealder lukket med tre Nøgler, en hos hver af de regerende Herrer. Efter Hertug Hans d. æ.s barnløse Død, 2. Oktbr. 1580, kunde man nøjes med to Laase til Hvælvingen paa Gottorp, nemlig for de to Jerndøre, den ydre og den indre. Samtidig blev der truffet en Overenskomst imellem Kong Frederik IIs og Hertug Adolfs Kommissærer angaaende Delingen af de i Kancelliet paa Hansborg og andetsteds opbevarede Breve, saaledes at hver af de to regerende

¹) Repert. diplom. regni Danici mediæv. I, VII, jvfr. IV, 16 f.

²) I »Urkundensammlung der Gesellschaft für SHL'sche Geschichte«, IV.

³) A. D. Jørgensen, Udsigt over de danske Rigsarkivers Historie 13 f., jvfr. Archiv der SHL Gesellsch. für vaterland. Gesch. XIX, 3 f.

Herrer fik udleveret de Breve, som angik de dem tilfaldne særlige Landsdele (Amter og Slotte), medens de Breve, der angik fælles Anliggender, blev anbragte i Hvælvingen paa Gottorp. Hertil regnedes samtlige Hansborgske Kancelliregistranter, som paa denne Maade blev indlemmede i Fællesarkivet, hvilket dog først skete i 1598. Rigsarkivar A. D. Jørgensen har siden udskilt dem med de tilhørende i Fællesarkivet beroende Akter, som en særskilt Gruppe under Benævnelsen »Hansborg Arkivet«¹⁾.

En Registratur over Fællesarkivet fra 1598 viser, ligesom senere, Brevene fordelte efter »Kapitler«, men Ordningen er iøvrigt meget forskellig fra den senere²⁾. Denne findes for første Gang i et Repertorium, som er forfattet 1671 af den kgl. Kancellisekretær Johan Moth og den fyrstelige Sekretær Burchard Niederstedt³⁾. Paa Grund af Uenigheden imellem Kongen og Hertugen af Gottorp henlaa Fællesarkivet i en længere Aarrække saa godt som ubenyttet. Da Kancelliraad og Arkivsekretær Eskel Lohmann ifølge kgl. Missive af 20. Juni 1732 blev sendt til Gottorp for at gennemgaa og bringe Orden i de paa Gottorp Slot beroende Arkiver og Bibliotheket smstds., begav han sig straks til den Hvælving, hvori Fællesarkivet opbevaredes; han forefandt alt der i et Forfald, som næsten ikke er til at beskrive: Arkivalierne var dels musegnavede, dels ilde tilredte af Snavs og Mug, og laa oven i Købet hen som Hø og Hakkelse. I sin Indberetning, som er dateret Gottorp d. 1. Aug. 1733, skriver Lohmann bl. a.: »[Da Arkivet var] i en saadan Forvirring, vidste jeg ikke bedre Raad end at optegne hvert Dokument, saaledes som det just faldt i Hænderne paa mig, og bringe hvert Stykke under sin behørig Rubrik, indtil alt kunde blive gennemgaaet paa ny og sammenholdt med det sidste, i 1671 forfærdigede Repertorium. Alle det tidligere Repertoriums Kapitler er nu igen samlede og indført efter deres Orden i det nye Re-

¹⁾ Arkivmeddelelser 1886—88, 46.

²⁾ Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis IV, 16.

³⁾ Trykt i Dr. N. Falck, Sammlungen zur näheren Kunde des Vaterlandes etc. III, 197 ff.

pertorium«. Dog manglede der to Kapitler (V og XIII¹), medens Akterne i Cap. XL blev anbragte iblandt Ditmarsker-Akterne som deres rette Plads, saaledes at Lohmanns Repertorium kom til at indeholde 41 Kapitler i Stedet for de 42, der fandtes i det gamle. I Løbet af Sommeren 1734 sendtes dette Arkiv til København og blev her indlemmet i Gehejmearkivet.

2. *Det gamle gottorpske Arkiv.*

Det tog noget længere Tid for Lohmann at gennemgaa det Gottorpske Geheime-Conseils-Arkiv, der var anbragt i fem Kamre. Den 1. August 1734 havde han tilendebragt Ordningen af det første Kammer, og han siger i sin Indberetning til Kongen bl. a.: »I hvilken Konfusion og Forvirring alt er forefundet, og med hvor stor Møje og Arbejde den nuværende Orden er tilvejebragt, det tillader Beskedenheden ikke at skildre udførligt.« Paa Aarets sidste Dag i 1736 havde Lohmann endelig fuldført sit arkivalske Arbejde paa Gottorp; i femte og sidste Kammer forefandt han, foruden Legationsakter og Statssager, som gav gode Oplysninger om det gottorpske Hofs hemmelige Planer, det fyrstelige Gehejmekammers og Krigskancellis Arkiver²). Værdifulde Dele af Arkiverne var dog i Forvejen bleven bortført til Hamborg af Gottorperne. Hovedmassen af det gamle gottorpske Arkiv er i 1874 og 1876 afleveret til Preussen og findes nu i Statsarkivet i Slesvig³). Af de i København forblevne Arkivalier kan fremhæves: de gottorpske Kammerregnskaber 1590—1712 med Bilag 1680—1712 (13) og Kartografen Johannes Meiers Beskrivelse af Aabenraa Amt 1641. Efter at den gottorpske Del af Hertugdømmet Slesvig var bleven besat af Danskerne i 1713 og siden, i 1721, forenet med den kongelige Del, vedkommer de storfyrstelige Arkiver ikke længere Sønderjylland. De gottorpske og

¹) Af Cap. V (Bischof u. Capitel zu Schleswig) blev senere fundet nogle Stykker, medens Cap. XIII (König Christian 2di Exilium, Krieg u. Captivität) var blevet udlaant til Justitsraad Amthor og fandtes i Gehejmearkivet i København.

²) A. D. Jørgensen, Udsigt over de danske Rigsarkivers Historie, 77 f.

³) Dr. Georg Hille. Übersicht über die Bestände des k. Staatsarchivs zu Schleswig, 30—33.

kielske Arkiver er i Tidens Løb bleven stærkt splittede, idet den yngre gottorpske Linje, som ved Mageskiftet med Kongen i 1773 fik Grevskaerne Oldenburg og Delmenhorst, ogsaa beholdt en Del af disse. Dr. *Hille* opstiller den Regel, at man ikke vil gaa fejl ved i alle Spørgsmaal ang. Politik og gottorpske Familie-Anliggender at søge Oplysninger i Oldenburg eller i København, medens man ang. Forvaltnings- og Justitsakter maa henvende sig til Statsarkivet i Slesvig¹⁾.

3. Kongens Arkiv. Tyske Kancellis Arkiv.

I Samlingerne »Slesvig« og »Slesvig Stift«, »Als og Ærø« og Slesvig Bisp (Svavsted Arkivet) findes en Del Pergamenter og Papirdokumenter vedrørende Sønderjyllands Historie. Af største Vigtighed er det Arkiv, som er efterladt af Tyske Kancellis indenlandske Afdeling, der ved Patent af 20. Septbr. 1806 fik Navnet Slesvig-Holstenske og ved Patent af 30. Aug. 1816 Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli, hvilket Navn det beholdt indtil dets Ophævelse 2. Septbr. 1849. Tyske Kancellis Virkekres strakte sig i flere Dele videre end Danske Kancellis. Foruden Justits- og Politisager hørte derunder: Kirkevæsen (med Undtagelse af de under Ribe Stift samt Als og Ærø — før 21. April 1819 — Fyens Bispestol henlagte Kirker), Undervisningsvæsen, saavel det højere som det lavere (med enkelte Undtagelser, svarende til de nys nævnte), Fattig- og Kommunalvæsen, Lægevæsen, Næringsvæsen, Vejevæsen og Udskrivningsvæsen til Lands og til Vands. Blandt Justitssagerne findes talrige Ekspeditioner, der har den allerstørste Betydning for Personalhistorien, særlig Konfirmationer af Testamenter og Ægtepagter, hvis Ordlyd som Regel er optaget i Kongebrevet og indført i Kancelliregistranterne. Desværre er en hel Del af de ældre Kancelliregistranter fra Tiden før 1670 gaaet tabt. Af Kopibøgerne over kgl. aabne Breve (Patenten-Registratur) er der kun bevaret følgende Aargange: 1524—38, 1596—1602, 1622, 1626—31, 1648

¹⁾ Zeitschr. d. Gesellsch. für SHL.'sche Gesch. XXVI, 299 ff. Om de storsæstelige Arkiver har Arkivar Dr. A. de Boor skrevet anf. St. XXVI, 317—411 og XXVII, 99—170.

—51, 1655—57 og 1660—69, Resten mangler. Rækken af Kopibøger over kgl. Missiver (Inländ. Registr.) er knap saa ufuldstændig, men har dog meget store Huller. Fra Tidsrummet 1670—1730 (Kong Frederik IV's Død) er begge Rækker saa godt som fuldstændig bevarede. Kancelliregistranterne fra 1730—1849 er i 1873—76 afleverede til Preussen¹⁾ med de allerfleste, ja for Tiden efter 1770 saa godt som alle, tilhørende Akter, undtagen dem, som angaar Ærø og de 8 Sogne Syd for Kolding Fjord m. m., som ikke blev afstaaet i Henhold til Wienfreden²⁾.

Hvornaar de mange Bind Kancelliregistranter er gaaet tabt, vides ikke; flere Ting tyder paa, at det er sket ret sent. I hvert Fald var de tilstede i 1688, da en Fortegnelse over Tyske Kancellis Protokoller blev optaget. Efter en moderne Betragtning synes det ufatteligt, at man ikke har passet bedre paa Registranterne, men det maa herved erindres, at de gamle Regeringskollegiers Akter var ordnede efter en saglig Inddeling paa lignende Maade som Bøgerne i et Bibliothek; det Arbejde, som var anvendt ved Bogføringen, blev ikke udnyttet ved Ordningen af Akterne, saa at Registranter, Kopibøger og Journaler blev et Appendix til det øvrige Arkiv og kun benyttet i det Tilfælde, at en Sags Akter var gaaet tabt. Ja, i næsten hele Kong Frederik III's Regeringstid var Inländische- og Patenten-Registratur ikke engang folierede. Ved de forskellige Tilløb, som stødvis var bleven gjort i Løbet af det 17. og 18. Aarhundrede for at bringe Orden tilveje i Tyske Kancellis Arkiv, er man ingensinde faldet paa den Tanke at benytte Registranterne som Grundlag for Ordningen af Akterne. Kun saa længe og for saa vidt Koncepterne holdtes for sig og opbevarede samlede, blev deres Forbindelse med Registranterne erindret, saaledes at det ogsaa fik et synligt Udtryk i Ordningen. I 1660 var man saa langt bag ud med Renskrivning af Koncepterne, at først i Marts

¹⁾ Jvfr. desangaaende Dr. Sechers Bemærkninger i Meddelelser om Rigsarkivet med Provinsarkiverne 1901—05, 41.

²⁾ Det gælder ogsaa om de øvrige Kollegiers Serier af Arkivalier, som blev afleverede til Preussen 1873—76, at Akterne ang. Ærø, de 8 Sogne m. m. blev undtagne fra Afleveringen.

Maaned i dette Aar udleveredes til Renskrivning Koncepterne til de kgl. Reskripter til Statholderen og de lokale Myndigheder i Hertugdømmerne fra Kong Frederik III's Regeringstiltrædelse i 1648. Fra Slutningen af Kong Christian IV's Regeringstid mangler Inländische Registratur ganske, og i den følgende Tid naaede man heller aldrig at oparbejde Restancerne fra Frederik III's Tid, saa at Rækken kunde blive gjort fuldstændig. Om trent fra denne Tid haves en kgl. Forordning, dateret 24. Aug. 1665, som tydeligt viser, at der dengang herskede stor Uorden i Tyske Kancelli, særligt synes det at have været Tilfældet med den indenlandske Afdeling: Nogle af de tyske Ekspeditioner var bleven udfærdiget i Sekretærernes eller Kancelliembetsmændenes private Boliger, hvor ogsaa Akter blev opbevaret. Den ene vidste ikke noget om, hvad den anden foretog sig, hvilket foraarsagede en ikke ringe Konfusion, saa at der undertiden var bleven udstedt Breve, der stod i Modstrid med hinanden. Under saadanne Forhold var det heller ikke muligt at tilvejebringe en ordentlig Registratur eller holde Orden i Sagerne. Hver af Sekretærerne fik derfor anvist sit bestemte Værelse, og det blev indskærpet dem, at de hver Dag skulde give Møde for at være ved Haanden, at Akter og Dokumenter altid skulde opbevares i Kancelliet for at være i Sikkerhed imod Ildsvaade og andre Tilfældigheder, og tillige for at Sagerne kunde holdes tilbørligt hemmelige, og at disse bestandig skulde holdes i god Orden, saa at de let kunde findes, naar der blev Brug for dem¹⁾. Fra 1688 haves, som ovenfor bemærket, en Fortegnelse over Tyske Kancellis Protokoller. Med Ordningen af Akterne var man derimod ved det attende Aarhundredes Begyndelse ikke naaet nogen Vegne. Ved Overtagelsen af Tyske Kancelli efter Gehejmerraad

¹⁾ Patenten-Registr. Fol. 243 b. Fra 1676 er der bagpaa paategnet Koncepterne til de udenlandske hemmelige Ekspeditioner (Geheime Registratur) en Henviisning til det Blad i Registranten, hvor vedk. Koncept er indført. Noget tilsvarende fandt ikke Sted i den indenlandske Afdeling. Først i den nyeste Tid har man bragt denne Fremgangsmaade til Anvendelse ogsaa ved Koncepterne til de indenlandske Ekspeditioner, efter at man først havde folieret Registranterne, hvor dette ikke var foretaget.

Thomas Balthasar v. Jessen beklager den nye Oversekretær Chr. Sehested sig i en Forestilling til Kongen af Jan. 1702 over, at hans Formand ikke har efterladt den mindste Underretning om eller Redegørelse for de i Kancelliet opbevarede Breve og Dokumenter. Sehested skriver herom bl. a.: »Da jeg forespurgte, om der her i Kancelliet ikke fandtes et Repertorium (over Akterne), henviste han mig til Hr. Justitsraad Moth, hvem han kaldte et levende Inventarium¹⁾. Der blev da under Sekretær Johan Moths Forsæde nedsat en Kommission, som en eller to Gange om Ugen kom sammen for ved et Par Kopisters Hjælp at faa alle Kancelliets Dokumenter og Breve registrerede. Til alt Uheld udbrød der 2. Paaskedag 1714 Ildebrand i Tyske Kancellis Lokaler, hvorved ganske vist intet væsentligt gik tabt, men Brevskaberne kom i den yderste Forvirring, saa at det kostede meget Arbejde at bringe dem i Orden igen. En Del Akter bærer endnu kendelige Spor af denne Brand, idet nogle, der har ligget sammensnørede i Pakker, saa at Luften ikke ret kunde komme til, er svedne eller forkullede i Kanterne, andre er tilsmudsede af Gadesnavs, idet Akterne af Brandfolkene blev kastede ud af Vinduerne for siden at blive bragt i Sikkerhed paa Slottet²⁾.

Blandt Arkivsekretærerne i Tyske Kancelli har navnlig Hans Henrik Bergau (1713—31) og Christian Rudolf Scharffenberg (1746—71) efterladt sig tydelige Vidnesbyrd om deres Ordningsarbejder. Den sidst nævnte har bl. a. udarbejdet et alfabetisk »Repertorium archivi« baade over de indenlandske og de udenlandske Sager. Efter Adskillelsen af de to Afdelinger blev Scharffenberg Arkivar i Departementet for de udenlandske Sager³⁾. I Aarene 1791—95 ordnede Arkivar *Peter v. Sixtel* de nyere Akter i Tyske Kancelli, idet han tog Kong Christian VI's Tronbestigelse som Udgangspunkt, efter et *sagligt* System, der falder i en almindelig og en speciel Del. De ældre Akter lod han

¹⁾ A. D. Jørgensen, *De danske Rigsark.'s Hist.*, 268, 60 f.

²⁾ *Zuschrift aus der Cantzeley an die königl. auswärtigen Ministros u. Bedienten* 3. April 1714 (Geh. Registr., Fol. 57 a).

³⁾ A. D. Jørgensen, *anf. St.*, 107.

ligge. Grundlaget for Ordningen er væsentligt det samme System, som siden er fulgt i de fortrinlige Registre til den ved Benyttelsen af Akterne uundværlige kronologiske Samling af kgl. Love og Reskripter for Hertugdømmerne Slesvig og Holsten m. m.¹⁾), hvilket System umiddelbart er bragt til Anvendelse i den almindelige Del. I den specielle Del, hvor Inddelingsgrunden i første Linje er topografisk, kommer det igen til Anvendelse indenfor alle de enkelte Grupper, henholdsvis adelige Distrikter, Amter, Provstier, Købstæder og Flækker, saaledes at de Rubrikker, som der ikke bliver Brug for, udgaar. Den Sixtel'ske Ordning blev siden fortsat og suppleret under Kancelliarquiverne Hargens og Schmidt, og endnu efter Afleveringen til Statsarkivet i Slesvig af Arkivar Dr. Georg Hille. Repertoriet over Kancelliets Akter 1730—1849 udgør nu 25 Bind i Folio. I det 24. Bind er Kopibøger og Journaler registrerede, i 25. Bind findes bl. a. en Fortegnelse over de i København tilbageblevne Kancelliakter, hvoraf en Afskrift ved Dr. Sechers Bestræbelser blev erhvervet til Rigsarkivet²⁾.

For at skaffe en Slags Erstatning for de til Preussen udleverede Kancelliregistranter (Kopibøger), Journaler, Konseilsprotokoller m. m. har Rigsarkivar, Dr. Secher ladet afskrive de ligeledes i Statsarkivet i Slesvig beroende Ekstrakter af henholdsvis Patenter og Reskripter med tilhørende alfabetiske Registre, der begynder 1730³⁾. Hermed var man inden Verdenskrigens Udbrud naaet til 1783 (85). Det danske Rigsarkiv har endvidere for Tiden November 1770—1849 beholdt Forestillingsprotokollerne med de derpaa faldne kgl. Resolutioner, i alt over hundrede Bind, hvortil der i Rigsarkivet er udarbejdet et kronologisk Register i 6 Bind. Til dette er igen forfærdiget et mægtigt Seddelregister. Først naar dette bliver færdigt renskrevet

¹⁾ Paabegyndt 1791, men senere ført tilbage til Aaret 1748.

²⁾ Dr. Georg Hille, Uebersicht über die Bestände des k. Staatsarchivs zu Schleswig, 23 ff., hvor en skematisk Oversigt over Systemet i den almindelige Del (Bind 1—5) gives, med Udeladelse af de tildels vidt forgrenede Underafdelinger. Jvfr. Dr. V. A. Secher, Arkivmeddelelser 1901—05, 42 ff.

³⁾ Jvfr. Dr. V. A. Secher, Arkivmeddelelser 1901—05, 44 f.

og indbundet, vil de mangfoldige værdifulde Oplysninger, som er begravede i alle de mange Kancelliforestillinger med nogenlunde Lethed kunne fremdrages og udnyttets.

4. *Rentekammerets, Finanskollegiets og Generaltoldkammerets samt Kommercekollegiets og Generalpostdirektionens Arkiver.*

De efter Enevældens Indførelse oprettede Kollegier for den øvrige civile Centralstyrelse bragte f. s. v. Statens Enhed til Udtryk i deres Organisation som der for hver af disse, efterhaanden udsondrede, Bestyrelsesgrene kun blev dannet eet Kollegium for hele Monarkiet: eet Rentekammer, eet Generaltoldkammer o. s. fr.; men hvert Kollegium var delt, oprindeligt i tre Afdelinger, nemlig: en dansk, norsk og tysk, og efter Norges Afstaaelse i 1814 i to: en dansk og en tysk, og hver af disse Afdelinger havde sit særskilte Personale, saaledes at der som Regel ikke fandt Avancement Sted fra den ene til anden. Naar f. Eks. i et af de to Kammerkollegier den Deputerede for de tyske Sager afgik, saa var der ikke Tale om, at nogen af de danske Kommitterede, hvor meget de end ellers matte egne sig til at beklæde den højere Embedsstilling, kunde træde ind i den ledige Post. Hvis ikke nogen udefra blev kaldet dertil, blev den besat med en af de tyske Kommitterede¹⁾. Over Rentekammerarkivet (1660—1848), General-Toldkammerarkivet (1760—1848) og Kommercekollegiets Arkiv (1735—1848, samt over Finansarkiverne (1660—1848) og Generalpostdirektionens Arkiv (1711—1848) er der af Rigsarkivet udgivet vejledende Registraturer, som tillige omfatter de Hertugdømmerne vedkommende Sager, f. s. v. de er forblevne i København. For *Rentekammerets* Vedkommende maa det dog bemærkes, at en Del Akter, som ikke var endelig ordnede, dengang Registraturen over Rentekammeret blev udgivet i 1892, blev forbigaaede i den trykte Registratur. Før 1700 er der kun een Række af Protokoller, indeholdende Kopi af Kammerets Forestillinger til Kongen, de saakaldte Deliberationsprotokoller²⁾. Med Aaret 1700 begynder der en særlig

¹⁾ Jvfr. A. S. Ørsted, For den danske Stats Opretholdelse i dens Helhed, 197.

²⁾ Vejled. Arkivreg. II, 3 f.

Række Forestillingsprotokoller for Hertugdømmernes Kammer-sager; for Aarene 1700—19 have saaledes 12 Bind¹⁾ og for Tidsrummet 1720—1848 226 Bind af saadanne Protokoller²⁾. Over den sidst nævnte Del af disse have et af den Deputerede Michael v. Essen udarbejdet Register, som er ført videre af dennes Søstersøn E. Lassen og af ham foræret Rigsarkivar A. D. Jørgensen, det staar nu fremme paa Rigsarkivets Læsesal; desuden er der i Reglen for hvert Aar et Register, som er indbundet foran i det første Bind. Af andre Arkivalier fra Tyske Sekretariat findes i Rigsarkivet følgende Protokoller, Hertugdømmet Slesvig vedkommende: Tyske Bestallingsprotokoller 1670—82, 2 Bd.³⁾, og 1720—1848, 12 Bd.³⁾ samt Tyske Ekspeditionsprotokoller (ø: Kopibøger over kgl. Udfærdigelser) 1700—1848, 74 Bd.⁴⁾. Af Sager, som er forbigaaede i den trykte Registrant, kan fremhæves: En fuldstændig topografisk Beskrivelse af Haderslev Amt 1708 ff. i 6 Foliobind, fremstillet til Brug for Undersøgelser-Kommissionen 1708—15, som paa dette Grundlag udarbejdede en ny Jordebog over Amtet, ligeledes i 6 Foliobind med tilhørende Ekstrakt, 1 Bd., som ogsaa findes i Kommissionens til Rentekammeret afleverede Arkiv. Endvidere de til Ekstraskattekommissionen 1743—44 indsendte Mandtalslister med foreløbig Skatteansættelse, samt lignende Mandtaller fra 1789. De som Bilag ved de reviderede Ekstraskatteregnskaber (jvfr. ndfr.) beroende Mandtaller er af stor Nytte for Personallhistorien særlig fra Tiden før almindelige Folketællinger afholdtes. Fra den første Folketælling i det samlede danske Monarki af 15. Aug. 1769, have, saa vidt vides, ingen Lister bevarede fra Hertugdømmerne, indeholdende de enkelte Personers Navne, Livstilling etc. Den næste Folketælling af 1. Juli 1787 var indskrænket til Kongeriget Danmark. Saa godt som hele Materialet til den følgende, i Hertugdømmerne d. 1. Febr. 1803 afholdte, almindelige Folketælling findes i Statsarkivet i

¹⁾ Vejled. Arkivregistr. II, 4.

²⁾ Anf. St., 7.

³⁾ Anf. St., 10.

⁴⁾ Anf. St., 14.

Slesvig. Listerne fra de derpaa følgende Folketællinger i Hertugdømmet Slesvig 1835, 1840, 1845, 1855 og 1860 er i det mindste delvis tilstede i Rigsarkivet¹⁾.

Hovedmassen af Akter fra Rentekammerets Kontorer, som behandlede Sager fra Hertugdømmerne, blev 1874—75 afleverede til Preussen. De kom ikke til Statsarkivet i Slesvig, men til den Slesvigske Regerings Arkiv, hvor de tillige med de reviderede Amtsregnskaber fylder store Rum i Regeringsbygningen²⁾.

Af *Generaltoldkammerets* Arkivalier er saa godt som alt afleveret til Preussen, undtagen Forestillingsprotokollerne og Koncepterne til samme, nemlig: »Deutsche Vorstellungen u. Resolutionen in Zollsachen« 1760—1847, 64 Bind med Registre, 7 Bd. og 21 Pakker Konceptforestillinger og 2 Pakker Bilag til Forestillingsprotokollerne 1834—47³⁾. Af tyske Sekretariats Arkivalier findes dog tillige nogle Ekspeditionsprotokoller (1760—68, 1 Bind og 1773—1848, 6 Bind), en Bestallingsprotokol (1760—68) og nogle Kautionsprotokoller (1760—72, 1 Bind og 1773—1844, 2 Bind) samt nogle faa Journaler (Toldjournal 1768—71, 1 Bind og Journaler over indkomne Sager 1818—23, 1832—41, samt over de til Forestilling indkomne Sager 1833—40, tils. 5 Bind⁴⁾).

De centrale Toldmyndigheders Akter vedr. Hertugdømmerne blev iøvrigt efter Afleveringen til Preussen overgivet til det preussiske Provincial Skattedirektorium henholdsvis i Glückstadt og Altona. Efter at Direktoratet havde sigtet Akterne, beholdt det en Del af dem, kasserede meget og afgav Resten til Statsarkivet i Slesvig⁵⁾.

I *Kommercekollegiets Arkiv* i Rigsarkivet findes derimod for Tidsrummet 1735—97, foruden Forestillinger til Kongen vedk. Hertugdømmernes Konsulats- og Søpas-Sager 1736—70, 30 Bind Tyske Forestillinger med Register i 2 Bind, der gaar til 1772, og

¹⁾ Jvfr. Axel Holck, Dansk Statistiks Historie 1800—1850, 138 ff.

²⁾ Dr. G. Hille, D. k. Staatsarch. zu Schleswig, 16.

³⁾ Vejled. Arkivregistr. II, 251.

⁴⁾ Vejled. Arkivregistr. II, 255 ff.

⁵⁾ Dr. G. Hille, anf. St. 16, jvfr. 36, hvor en summarisk Fortegnelse over de tyske Toldkontorers Kopibøger og Journaler findes.

Tyske Forestillinger vedk. Hertugdømmerne, men delvis tillige ang. Kongeriget, Handelskompagnerne m. m., 9 Bind, tillige baade særskilte Privilegieprotokoller, Kopibøger, Journaler og Sager vedr. Hertugdømmerne, omstændelig registrerede i Rigsarkivets Publikationer¹). Protokoller og Sager vedk. Hertugdømmerne er ligeledes for Tidsrummet 1797—1848 forblevne i København; i 1797 blev nemlig Kommercekollegiet omorganiseret saaledes, at Sagerne fordeltes efter Fag (Produktions- og Fiskerifaget, Industri- og Fabriksfaget samt Handels- og Konsulatsfaget) uden Hensyn til, hvilke Landsdele de vedrørte²).

I Rigsarkivet findes *Generalpostamtets* og (fra 1809) *Generalpostdirektionens* Forestillinger til Kongen vedr. Hertugdømmerne indbundne sammen med de danske i 86 Bind for hele Tidsrummet 1711—1848 med 10 Bind alfabetiske Registre (i Renskrift indtil 1833, men for Aarene 1833—42 kun foreliggende i Koncept)³). De øvrige i Rigsarkivet opbevarede Arkivalier vedr. Hertugdømmernes Postsager er ligeledes optagne paa Fortegnelsen i den trykte Registratur⁴).

Af *Finansarkivernes* omfangsrige Materiale skal her særlig fremhæves følgende: De kgl. Reskripter og Resolutioner ved Tyske Assignationskontor, hvortil der haves et Register i to Bind 1692—1818, der dog ikke omfatter alle bevarede Reskripter og Resolutioner⁵). Endvidere Civil-Reglementer 1711—1848, 55 Bind, med tilhørende Efterretninger i 17 Pakker⁶), samt Tyske Assignationsprotokoller 1684—1850 ialt 224 Bind og 1 Pakke⁷). Endvidere Finanskollegiets Forestillinger med derpaa faldne kgl. Resolutioner samt Reskripter 1784—1816, fra 1812 delt i Serie A og B, hvoraf den sidste omfatter alle Hertugdømmerne

¹) Vejled. Arkivregistr. II, 304—08.

²) Anf. St. II, 318—29.

³) Anf. St. III, 211.

⁴) Anf. St. III, 235 f.

⁵) Anf. St. III, 59.

⁶) Anf. St. III, 60.

⁷) Anf. St. III, 64.

vedkommende Sager¹⁾, samt Kollegiets Missiveprotokoller og Journaler med tilhørende Sager, hvoraf fra 1812 kun Serie B vedkommer Hertugdømmerne²⁾.— Efter 9. Febr. 1816 findes de tilsvarende Protokoller og Sager ved Finansdeputationen 1816—48³⁾. Af særlig Vigtighed for Personallhistorien er Pensions-sagerne⁴⁾ og Forsørgelsesanstaltnes Arkivalier⁵⁾.

5. Reviderede Regnskaber.

Foruden »Liber censualis episcopi Slesvicensis«, 1 Bind, iblandt Dokumenter fra den slesvigske Biskops Arkiv, hvortil denne Jordebog efter Paaskriften paa første og sidste Blad hører⁶⁾, findes i Rigsarkivet følgende Rækker af reviderede Regnskaber ældre end 1580:

1. Hertugdømmet Slesvigs Amts- eller Lensregnskaber 1438—1510.
2. Kongens Arkiv. Reviderede Regnskaber 1466—1578. Deriblandt: Sønderborg og Nørborg Amters Pengeregnskab 1533—38, 1540—43 og do. Naturalregnskab 1534—37, 1545.
3. Kongens og Hertug Frederiks Arkiv. Reviderede Regnskaber vedr. Ditmarskerkrigen 1500.
4. Hertug Frederiks Arkiv. Reviderede Regnskaber 1488—1520 (30).
5. Fyrstelig Gottorpske Arkiv. Reviderede Regnskaber 1548—79 (81).
6. Fælles-Arkivet. Reviderede Regnskaber, Ditmarskens Landskabs Regnskaber 1560—79. Gottorp og Rendsborg Toldregnskaber 1546—79.
7. Fælles Arkivet og Hansborg Arkivet. Kirkeregnskaber for Hertugd. Slesvig.

¹⁾ Vejled. Arkivregistr. III, 73.

²⁾ Anf. St. III, 74 f.

³⁾ Anf. St. III, 156 f.

⁴⁾ Anf. St. III, 128 ff.

⁵⁾ Anf. St. III, 193 ff., 239.

⁶⁾ Trykt i Quellensamml. d. Gesellsch. f. SHGesch. VI, 135—267.

De fleste af disse Regnskaber er i Uddrag udgivne af Rigsarkivet ved F. Falkenstjerne og Anna Hude¹⁾.

Af reviderede Regnskaber fra Tiden efter 1579 haves i Rigsarkivet en Del fra de kgl. Amter i Hertugdømmet Slesvig især fra Tiden før 1660, medens der fra de gottorpske Amter ikke er ret meget ud over de fra de gentagne Okkupationer hidrørende kgl. Regnskaber. Under Gruppen »Militære Regnskaber« findes Distriktsregnskaber fra Hertugdømmet Slesvig 1675—79 og 1682—84²⁾. Hovedmassen af slesvigske Amtsregnskaber findes imidlertid i Statsarkivet i Slesvig, hvor ogsaa Amtstuernes Koncepter til de samme Regnskaber for største Delen er havnede³⁾.

Som Mønster for Opstillingen af de i Rigsarkivet opbevarede reviderede Regnskaber fra Amterne i Hertugdømmerne, er følgende Inddeling fastslaaet:

1. Amts Regnskaber ∴ Jordebogs Regnskaber.
2. Kontributions Regnskaber ∴ Rgsk. for ordinære og ekstraordinære Skatter.
3. Amts-Registre ∴ indsendte Registre over Oppebørselen (i Penge og Korn) af Afgifter og Skatter til Brug ved Revisionen.

B. MELLEMINSTANSERNES ARKIVER.

1. *Statholderskabets Arkiv 1545—1848.*

Den kongelige Statholder havde Overopsynet med Retsplejen og den lokale Forvaltning⁴⁾. Han stod i et ganske særligt Forhold til Byerne i Hertugdømmerne (med Undtagelse af Altona), idet han havde den øverste Ledelse af Købstædernes Politi, Økonomi og Næringsvæsen, paa lignende Maade som Stiftamt-mændene i Kongeriget indtil Omordningen i Henhold til kgl. Resolution af 4. Septbr. 1793 var Overøvrigheder i de danske

¹⁾ Sønderjyske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden. Kbh. 1899.

²⁾ Registratur over militære Regnskaber 1533—1763, 119, 122, 124 f. (Udsnit af Medd. fra Rentekammerarch. 1878).

³⁾ Dr. G. Hille, D. k. Staatsarch. zu Schlesw., 35 f.

⁴⁾ Jvfr. F. J. West, De kgl. Statholdere i Hertugdømmerne Slesvig og Holsten (i Sønderj. Aarb. 1909, 274—87).

Byer. Af Statholderens Arkiv er kun ubetydelige Rester tilstede i København. Brudstykker fra det 16. og 17. Aarhundrede — fra den Tid, da Greverne af Rantzau var kgl. Statholdere — er afgivet til Statsarkivet i Slesvig sammen med det Rantzau'ske Administratorembedes Arkiv. Akterne fra det 18. Aarhundrede før 1751 var derimod bleven afleveret til Gehejmearkivet i København og kom derfra ved Udleveringen i 1874 til Statsarkivet i Slesvig. De nyere Akter fra Tidsrummet 1751—1848 har den Slesvigske Regering i 1878 afgivet til Statsarkivet smstds.¹⁾ Største Parten af disse Akter blev i 1889 kasseret med den Begrundelse, at, da Statholderskabet i det væsentlige kun var et Gennemgangsled, har dets Akter kun for en ringe Dels Vedkommende blivende Værd²⁾.

2. *Det slesvig-holstenske Regeringskancellis Arkiv.*

Oprindelig havde den kgl. Statholder kun en eller to lærde Raader til sin Disposition, men efterhaanden som hans Embedsforretninger tiltog, maatte ogsaa det Personale, der skulde bistaa ham, forøges. Ved Patent af 17. April 1648 blev der oprettet et fuldstændigt Regeringskancelli, som en kort Tid havde sit Sæde i Flensborg, men derefter d. 10. Febr. 1649 blev flyttet til Glückstadt³⁾. I Lighed med hvad der var Tilfældet med de dengang i Nordtyskland bestaaende Regeringskollegier var Regeringskancelliet i Glückstadt baade Overret og Overkonsistorium, og havde desuden en Del Forvaltningssager, navnlig Politi- og Næringssager. Indtil 1713 behandlede det Justits- og Politisager for den kongelige Andel af begge Hertugdømmer, og kaldtes derfor ogsaa det slesvig-holstenske Regeringskancelli. De ældre Forvaltningssager fra 1648—1750, hvortil der er føjet en Del Akter fra Tiden før 1648, opbevares nu i Statsarkivet i Slesvig⁴⁾ paa en lille Del nær, som findes i Rigsarkivet i København. Rigsarkivar Dr. V. A. Secher har erhvervet en Ekstrakt-Udskrift

¹⁾ Dr. Georg Hille, anf. St., 13.

²⁾ Anf. St., 13.

³⁾ Anf. St., 14.

⁴⁾ Anf. St., 14 f.

af det i Statsarkivet i Slesvig beroende Repertorium over samtlige Akter af den nævnte Art, indeholdende de i Statsarkivet manglende Numre, som da skulde findes i Rigsarkivet i København. Blandt de her beroende Sager har navnlig de efter Ekstrakt-Repertoriet under følgende Rubra henlagte Akter Betydning for Hertugdømmet Slesvigs Historie: Königliches Erbhaus. Gemmmthaus Holstein. Abgetheilte Herrschaften. Landtage und Huldigungen. Justitsakterne kom fra Glückstadt i 1834 til Appellations-, nu Overlandsretten i Kiel, som i 1872 har afgivet en Del af Akterne til Statsarkivet i Slesvig¹⁾.

3. *Den slesvigske Overrets Arkiv.*

Allerede d. 15. November 1684 blev der oprettet et Justitskancelli paa Gottorp for Hertugdømmet Slesvig; men det bestod kun til Juli 1689, saalænge Okkupationen af den gottorpske Andel af Hertugdømmet varede. Efter de holsten-gottorpske Myndigheders definitive Fordrivelse fra dette Hertugdømme blev d. 4. Novbr. 1713 paany oprettet en øverste Domstol for hele Slesvig med Sæde paa Gottorp Slot. Dette Kollegium fik — ligesom Regeringskancelliet i Glückstadt — tillige en Del Forvaltningssager tildelt, navnlig Politi- og Næringsssager. Dette vedvarede lige indtil (ved Frdg. 15. Maj 1834) den øverste Forvaltning og Retsplejen for de højere Instancers Vedkommende blev adskilte, saaledes at der blev oprettet dels en Overappellationsret for Hertugdømmet Slesvig med Sæde paa Gottorp, dels en for Hertugdømmerne Slesvig og Holsten fælles Forvaltningsmyndighed, som fik Navnet »Den kgl. Slesvig-Holstenske Regering«²⁾.

Den slesvigske Overrets Forvaltningsakter blev 1834 afgivet til den fælles slesvig-holstenske Provinsial-Regering paa Gottorp. De ældre af disse Akter fra Tiden indtil 1750 kom til Gehejmearkivet i København, hvorfra de 1874 blev udleverede til Statsarkivet i Slesvig. De yngre fra Tiden efter 1750 findes i Regeringens Arkiv i Slesvig. En Del af Justitsakterne blev i 1870

¹⁾ Dr. Georg Hille, anf. St. 15.

²⁾ F. J. West, anf. St.

og 1890 afgivet til Statsarkivet i Slesvig, Resten overtog Appellationsretten i Kiel¹⁾.

4. *Bispearkiver.*

Den fynske Biskops Arkivalier vedr. *Ærø* og *Als* indtil 21. April 1819, da der ved kgl. Reskript blev oprettet et særligt Bispedømme for disse Øer, og efter den Tid den nye Biskops Embedspapirer er ligesom *Generalsuperintendentens* for Hertugdømmet Slesvig havnede i Statsarkivet i Slesvig²⁾.

C. DE AFDELTE FYRSTERS ARKIVER.

Af de fra Hertug Hans den yngre (død 9. Oktbr. 1622) nedstammende Linjer, som besad fyrsteligt Lensgods i Hertugdømmerne, overlevede den nørborg-plønske (uddød paa Sværdsiden 1761) og den glyksborgske (uddød paa Sværdsiden 1779) de andre Linjer og arvede deres Arkiver.

1. *Det hertugelige Plønske Arkiv.*

Af det plønske Arkiv findes i Rigsarkivet i København en Række Kammerregnskaber 1671—72, 1691, 1693—1765, samt nogle Diverse Dokumenter i c. 100 Fascikler. Resten væsentlig fra Aarene 1622—1704, findes i Statsarkivet i Slesvig. Hovedmassen af dette Arkiv blev 1761 overgivet til Regeringskancelliet i Glückstadt, senere til Appellationsretten i Kiel, hvorfra det i 1868 blev sendt til Gottorp for at anbringes i Statsarkivet i Slesvig. En værdifuld Del blev dog først i Novbr. 1874 indlemmet i Statsarkivet i Slesvig, desværre i næsten ubrugelig Stand, idet disse Akter, som da opbevarede i Kiel, var blevne oversvømmede ved Stormfloden d. 13. Novbr. 1872 og bagefter tørrede paa en ubehændig Maade³⁾. Af de i Statsarkivet i Slesvig opbevarede plønske Akter har navnlig de Papirer, der angaar Hertug Hans Adolfs Krigstjeneste i Danmark, hans Udtræ-

¹⁾ Dr. Georg Hille, anf. St., 15 f.

²⁾ Anf. St., 16.

³⁾ Anf. St., 16 f.

den i 1676 og Genindtræden i 1689, Betydning for dansk Historie¹).

2. *Det hertugelige Glyksborgske Arkiv.*

Hovedmassen af dette Arkiv er i 1874 udleveret af det danske Gehejmearkiv til Preussen og overgivet til Statsarkivet i Slesvig, hvor det er bleven ordnet og registreret i 1898. Akterne angaar væsentlig de Glyksborgske Besiddelser i Angel og i Nybøl Herred i Sundeved og fortrinsvis de hertugelige Kirker Munkbrarup og Nykirke i Angel, samt Nybøl, Sottrup og Ullerup i Sundeved. Resten af det glyksborgske Arkiv forblev i Rigsarkivet i København; det er af ret broget Indhold, men en væsentlig Del deraf angaar den hertugelige Familie og dens Krav om Ligeberettigelse med de regerende Herrer²). Af særlig Interesse for det danske Sprogs Historie i Sønderjylland er to i Rigsarkivet opbevarede Bønskrifter fra det glyksborgske Arkiv; da Hertug Frederik af Glyksborg 1735 udstedte en Forordning, som bl. a. foreskrev Afholdelsen af tysk Gudstjeneste hver tredje Søndag i Broager, Ullerup, Sottrup og Nybøl Kirker, henvendte Bønderne fra disse Sogne sig til Greve C. D. Reventlow-Sandberg og Hertugen af Augustenborg, som ejede Fæstegods i de samme Sogne, med Anmodning om at disse formaaende Mænd vilde hjælpe dem til deres Ret, saa at de ligesom hidtil maatte beholde dansk Kirke- og Skolesprog (Katekismusundervisning)³).

D. HAANDSKRIFTSAMLINGER OG BREVE.

Endelig skal her endnu omtales de vigtigste af de i Rigsarkivet opbevarede Samlinger, Optegnelser og Breve, hidrørende dels fra højstaaende Embedsmænd, dels fra Arkivembedsmænd,

¹) Jvfr. Danske Magazin 5, V, 293 ff.

²) Jvfr. ang. Kollekt- og Hyldingsstriden efter 1660 P. Lauridsen, Slesvig og Kronen 1660—1671, 142 f.

³) L. Bobé, Et Bidrag til Modersmaalets Historie i Sundeved (Sønderj. Aarb. 1905, 91—98), jvfr. Allen, Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland 1, 191 ff.

dels fra private Forskere, f. s. v. deri findes Materiale til Hertugdømmet Slesvigs Historie, Topografi og Personalhistorie. Tre større Samlinger skal behandles lidt udførligere i det følgende, nemlig: De Vossiske Ekscerpter, Ulrik Petersens Samlinger og efterladte Manuskripter, samt Arkivsekretær Matthiessens Samlinger.

1. *De Vossiske Ekscerpter.*

Om denne Samling, der bestaar af 72 Bind og nogle Pakker, udtaler Rigsarkivar A. D. Jørgensen følgende Dom: »Hans (Voss'es) bekendte »Excerpter« af disse Dele af Arkivet (3: Hertugdømmernes Sager) udgør endnu en af dets største Skatte af frugtbart Arkivarbejde. Uden at forstyrre Dokumenternes historiske Orden gennearbejdede han dem saa fuldstændigt, at man ved Hjælp af hans Registraturer og de dertil hørende Registre kan finde Svar saa at sige paa ethvert rimeligt Spørgsmaal«¹⁾. Her skal derfor gives en kort Oversigt over denne vigtige Samlings Indhold:

Bindene I—XII er en kronologisk ordnet Række af Uddrag, for største Delen af trykte Skrifter, med særligt Hensyn til de deri forekommende Navne, strækkende sig over Tidsrummet 1125—1695. Voss citerer dem som Excerpter in 8vo. Af de Dokumenter, som meddeles i Uddrag efter trykte Værker er flere af Voss jævnførte med Originalerne i Kongens Arkiv, hvilket navnlig er Tilfældet med de fra E. J. v. Westphalen, Monumenta inedita etc. tagne, hvor Navnene ofte er ganske ukendelige²⁾.

Bindene XIII—XXIX er en efter adelige Slægters Navne alfabetisk ordnet Række; den hviler næsten udelukkende paa Dokumenter. Ved hvert Navn angives kort, hvad der i det enkelte Dokument siges om den enkelte Person, idet der altid henvises til de fuldstændige Afskrifter eller Uddrag i de andre Dele af Samlingen.

Bindene XXX—LXIII er en lignende alfabetisk ordnet Række, men Kilderne er for en stor Del andre, saasom genealogiske

¹⁾ A. D. Jørgensen. De danske Rigsark.'s Hist., 89 f.

²⁾ Jvfr. »Foreløbigt Register over de Vossiske Excerpter i det Kgl. histor. geneal. Archiv« i sammes Generalia in 4to, Nr. 84 b.

Skrifter, Slægtbøger, Krøniker o. lign., dog ogsaa mange Dokumenter. Somme Tider findes fuldstændige Afskrifter.

Bindene LXIV—LXXI er udenpaa betegnede henholdsvis med A (3 Bd.), B, C, D, E, F, G med tilføjet Antal af Bindets Hefter med Romertal. De fleste af dem er tykke Kvarthind, tæt skrevne fra første til sidste Blad. Det er dels fuldstændige Afskrifter, dels meget fuldstændige Uddrag — alt uden nogen bestemt paaviselig Anordning eller Fordeling af Stoffet. Ethvert Bind er delt i Hefter, hvoraf ethvert har sin særskilte Paginering med arabiske Tal; der findes i Reglen 16 Blade i hvert Hefte. De citeres saaledes, at Sidetallet i Heftet nævnes først, derefter Heftets Nummer og endelig Bindets Litra. *Disse Bind maa betragtes som Samlingens Hoveddel.*

Til Samlingen hører endnu et topografisk Register (3 Pakker i Kvant). Ved hvert Stednavn angives, hvad de enkelte Dokumenter indeholder om vedkommende Lokalitet i Hertugdømmerne.

2. *Ulrik Petersens Samlinger og efterladte Manuskripter.*

Medens Eskel Lohmann opholdt sig i Slesvig By for at registrere de gamle gottorpske Arkiver, døde Historikeren Ulrik Petersen d. 6. April 1735 i sit 79. Aar. En af Arvingerne, Rektor Hoyer, havde udarbejdet et Katalog over Ulrik Petersens Bibliothek og Manuskriptsamling, som skulde sælges ved Auktion. Nogle af Auktionskatalogens Numre, som var Manuskripter, den afdøde havde laant fra det gottorpske Bibliothek, krævede Lohmann tilbage som Statsejendom, andre Numre købte han derimod paa Statens Vegne af Arvingerne for mindre end 200 Rdl. Kurant¹). Det var Ulrik Petersens store Samlinger af Afskrifter og Excerpter. De blev siden sendt til Gehejmearkivet og beror nu i Rigsarkivet; de bestaar af 3 store Bind og 12 store Kapsler med løse Blade og Hefter. Senere, i Marts 1761, erhvervede Staten af Rektor Hoyers Enke Ulrik Petersens efter-

¹) A. D. Jørgensen, anf. St. 77, jvfr. T. Kanc. IA. 1670—1770. VIII. Breve til Arkivsekretær Eskel Lohmann ang. Erhvervelsen af Ulrik Petersens Samlinger 1735—36. 1 Pk.

ladte Manuskript: »Beschreibung der Stadt Schleswig etc.«, som Rektor Hoyer († 1752) havde ønsket at udgive, men ikke havde kunnet finde nogen Forlægger til¹⁾. To andre af Ulrik Petersens Manuskripter forblev i Slesvig By og opbevarede i Raadhusarkivet, nemlig: Det slesvigske Bispedømmes Historie og Fyrstendømmet Slesvigs Historie indtil det 18. Aarh. Disse to Værker er dog kun lidet gennemarbejdede. En Oversigt over det ret brogede Indhold saavel af Ulrik Petersens Samlinger som af hans efterladte Manuskripter findes i Danske Samlinger²⁾.

3. *Matthiessens Samlinger.*

Carl Markus Andreas Matthiessen (1820—93), Søn af Sognepræst i Oversø Ivar M., blev Student 1843, tog Aaret efter anden Eksamen og gjorde siden 1850 Tjeneste i Gehejmearkivet, hvor han i 1852 blev Stupendiar; 1863 udnævntes han til Arkivsekretær og Inspektør ved Læsestuen. Han havde et ualmindeligt Kendskab til Arkivets ældre Sager særlig til alt, hvad der vedkom Hertugdømmernes historiske Forhold. Efter sin Afsked i 1886 vedblev han at være Arkivet til Nytte som ekstraordinær Medarbejder³⁾. Ved sin Død efterlod han en haandskreven Samling, bestaaende af dels Afskrifter af forskellige første Haands Kilder til Hertugdømmernes Historie, dels Udtog af Arkivalier og Manuskripter, dels Kildehenvisninger, oftest paa smaa Udklip, som det er vanskeligt at holde Rede paa. Her skal blot gives en summarisk Fortegnelse over den med Løbenumre forsynede Del af Samlingen:

1. Klostrene i Holsten. 2. Udtog af Haandskrifter i det kgl. Bibl. vedr. Hertugdømmernes Historie. 3. Generalia. Hertugdømmernes Historie (kronolog.). 4. Nordstrand. 5. Hertugdømmerne i Krigsaarene 1626—29. 6. Register til »Registrum

¹⁾ Rescr.-Extr. 1761, Pag. 51 og 54, jvfr. D.B.L., VII, 516.

²⁾ Danske Samlinger 2, IV, 346 f.

³⁾ Arkivmeddelelser 1883—85, 59. 1886—88, 61; jvfr. Th. H. Erslev, Suppl. til Almindeligt Forfatter-Lexicon etc. II, 335.

capituli«. 7. Ekstrakter af forsk. Kilder til Hertugdømmernes Historie. 8. Slesvig Domkapitel. 9. Delingen med Hertug Hans d. y. og Rus regis 1562. 10. Klostret Reinfeld. Afskrift af Diplomer 1.—1500, 2.—1650. 11. Holstens Topografi. 12. Kirke- og Skolevæsen i Hertugdømmerne. 13. Husum Bys Historie. 14. Fribreve. Bønder. 15. Skovene i Hertugdømmerne. 16. Trøjborg. 17. Haderslev, Flensborg, Aabenraa og Tønder Amts Historie. 18. Hansborg Slot. 19. Hansborg'ske Registrant (1543—48. 1569—71. 20. Plattysk Sprog. Beskrivelse af de Fragmenter af Pergamentcodices og Inkunabler, som findes i Omslagene om de i RA. bevarede sønderjyske og holstenske Lens- og Amtsregnskaber. 21. Skøder og Mageskifter udstedte til Hertug Hans d. y. 22. Herregaarde i Haderslev Amt. 23. Haderslevhus Amtsregnskaber. 24. Tønder Amt. 25. Møgeltønder. 26. Kirkelige Forhold. 27. Herrnhutterne i S. og H. 28. Kartografen Johan Meyer og Casper Danckwerth. 29. Flensborg Amt og By. 30. Aktstykker til Udgivelsen af en almindelig Salmebog 1735 ff. 31. Oversø Sogns Historie. 32. Udtog af Visitsberetninger 1739—42. 33. Slesvig Stifts Diplomatarium. 34. Fobislette og Drenderup, Ødis Sogn, samt Vargaard, Heils Sogn, og Tvedsgaard, Dalby Sogn, i Tyrstrup Hd. 35. Haderslev Amt og By. 36. Personalialia. Slægter og Personer. 37. Kunst og Videnskab, Kultur o. s. v. i Hertugd. 38. Hertug Hans d. æ. og hans Hofstat. 39. Gottorp, Slesvig, Hytten og Ekernförde. 40. Supplementer til Diplomatarium Collegii canonicorum Hadersleviensium¹⁾. 41. Forhandlingerne i Kolding 1575. 42. Materiale til Udgivelse af Ulrik Petersens Afskrift af »Registrum capituli« 1440—50. 43. Tøning Slot. 44. Afskrifter af Pergaments- og Papirsbreve 1226—1564. 45. Det gottorpske Bibliotheks Haandskrifter. Klosterbibliotheker i Hertugdømmerne. 46. Segl. (Nordfrisiske Segl). 47. Samlinger til Slægten Lembeks Historie. 48. Adeligt Gods i Hertugdømmerne. 49. Udtog af Delingsrecessen mellem Kong Frederik II og Hertug Hans d. y.

¹⁾ Selve Diplomatariet er aftrykt i Gehejmearchivets Aarsberetn. II, Till. 3—12. •

1582. 50. Tegninger af Slesvig By og Dannevirke. 51. Afskr. af Petrejus, Nachr. von den Alterthümern v. Tondern 1725. 52. Historiske Efterretninger om Touskov Herregaard (Sommersted Sogn), Haderslev Amt. 53. Liber daticus et obituarium monasterii Cismariensis 1457, (Afskr. 1 Bd. in 4to). 54. Pengeafgiftsregister Tørning 1524. (Afskr. 1 Bd. in 4to). 55. Diplomatarium for Angel — 1530 (1 Bd. in 8°). 56. Rejsedagbøger 1842—45. 57. Georg Boye: Kerkenregister der Prowestie Hadersleve 1564 (Afskr., dat. 1870, 1 Bd. in 4to). 58. »Liber statutorum capituli et redditum. Designation in 4to Nr.« (2). Ex apographo Ulrici Peterrsenii (Afskr., 1 Bd. in 4to). 59. a—d. Udskrift af de Vossiske Excerpter, Saml. A, I—III og B (4 Bd. in 4to).

4. Forskellige Haandskriftsamlinger.

Foruden de i Rigsarkivets almindelige Haandskriftsamling optagne, Sønderjylland vedkommende, Manuskripter, som er inddelte i følgende 3 Grupper: Hertugdømmernes almindelige Historie, indre Historie og Topografi, findes en Del særskilte herhen hørende Samlinger, der lige skal nævnes. Først *Langebeks Samlinger* vedr. Hertugdømmerne I (heri bl. a. forskellige Manuskripter, nærmest af topografisk Indhold) og II (indeholdende saavel samlede Afskrifter af Breve og Aktstykker som Brevregistraturer), endvidere *Langebeks Diplomatarium* for Slesvig og Holsten og *E. J. v. Westphalens Diplomatarium Slesvico-Holsaticum* (efter trykte Kilder). Fremdeles de af den utrættelige Gehejmerraad *Christoph Gensch v. Breitenau* (1638—1732) efterladte Papirer, hvoraf 11 Pkr. findes i Rigsarkivet¹⁾, hvoriblandt Fasc. II Litra A: Acta et Documenta der Fürstl. Sonderburgischen Commission 1664—69, Fasc. IV: Das Amt Sonderburg und dessen Concur in Ao. 1665 et seqq. betreffende Acta, og Fasc. V: Die Hertzogthümer Schleswig, Holstein betreffende Documenta. I forskellige Embedsstillinger havde han været sysselsat med at udrede alle de statsretlige Spørgsmaal Hertugdømmerne vedrørende og havde affattet den danske Regerings Stridsskrifter imod

¹⁾ En Del af Breitenaus efterladte Papirer findes i Arkivet paa Deutsch-Nienhof (Jvfr. Zeitschr. der Gesellsch. für S-H. Gesch. 37, 2).

Holsten-Gottorp. Iblandt de *Schimmelmänn'ske* og *Dankwart'ske Papirer* findes bl. a. under Sch. Nr. 27—30: Diverse Breve fra Hertugd. til Greve Ernst Schimmelmänn 1769—1831 og under D. Nr. 14: Breve fra slesvig-holstenske Embedsmænd 1805—54, samt under D. Nr. 15—16: Breve fra Sønderjylland 1809—54. Kancellipræsidenterne *Mösting* og *Stemann* samt Stiftamtmand *Regenburg* har ogsaa efterladt sig ret betydelige Samlinger vedr. Hertugdømmerne, som opbevares i Rigsarkivet. I Rigsarkivets Kortsamling findes c. 180 Numre (hvoraf flere med Undernumre) utrykte Kort, deribl. Kort over kgl. Ladegaarde og deres Udparcellering, enkelte Udskiftningskort, Skovkort, Dige- og Marsk kort, samt Herredskort til geografisk-militært Brug (1800—05), endvidere en Snes trykte Kort. Desuden har Krigsministeriet afleveret til Rigsarkivet en Del Planer over Fæstninger, Slotte, Kirker og Købstadsbygninger. Endelig har Dr. L. Bobé skænket Rigsarkivet Uddrag af slesvigske og holstenske Byers Kirkebøger med særligt Hensyn til militære og civile Embedsmænd og Medlemmer af Ridderskabet.

E. GODSARKIVER.

Til Slut skal endnu omtales en Kategori af private Arkivalier, hvis Betydning særlig for Topografien og Landbrugets Historie anerkendes af alle kyndige, nemlig Godsarkiverne. Det træffer sig saa heldigt, at i Tidens Løb ogsaa nogle faa sønderjyske Godsarkiver er bleven afgivet til Rigsarkivet, saaledes:

1. *Trøjborg Godsarkiv*, som er bleven foreløbig ordnet af Arkivar Thiset i et Antal saglige Grupper, saa at Benytteren temmelig let vil kunne finde, hvad han maatte have Brug for.

2. *Søborg-Aarholt Godsarkiv*, som Arkivar Laursen forefandt temmelig urørt, om end i en forsømt Tilstand. Paa Indersiden af Døren til et stort Arkivskab var opslaaet en Oversigt over det System, hvorefter Arkivalierne i sin Tid har været henlagte, saa at den gamle Ordning uden altfor stort Besvær kunde genoprettes.

3. *De Schack'ske Arkiver*, som er af et ret broget Indhold. De omfatter bl. a. en Del af Feltherren Hans Schacks Embedspapirer, endvidere Papirer vedr. Forvaltningen af Slægtens Godser i Sønderjylland og paa Sjælland, samt herskabelig Korrespondance og Familiebreve. En Del af disse Arkivalier var ankommen til Rigsarkivet i stor Uorden. Den endelige Ordning af dem var bleven overdraget til Underarkivar, Magister Thomas B. Bang, som med stor Ihærdighed og Flid efterhaanden fik Skik paa de spredte Stykker; men desværre naaede han ikke at fuldende Ordningen, inden Døden bortrev ham fra dette Arbejde.

STREJFLYS OVER SØNDERJYSK ARKITEKTUR OG STILHISTORIE.

Af Chr. Axel Jensen.

Mindesmærker og Nationalitet.

Nye, selvstændige Detailstudier skal denne Opsats ikke bringe. Dens Maal er i kort Oversigtsform at antyde Hovedtrækkene i Sønderjyllands Arkitektur gennem Tiderne, at fremhæve, hvad der er dens vigtigste Karaktertræk, og særlig at paapege, hvad Landets tre forskellige Folkestammer har betydet for dets Bygningsstil og i det hele for dets Kunsthåndværk, som i dette Tilfælde spiller en saa stor Rolle, at det vanskeligt lader sig helt udskille fra Arkitekturhistorien.

Allerede af den Grund, at Forf. kender Nordslesvig forholdsvis bedst, maa Hovedvægten uvilkaarlig komme til at ligge paa de danske Elementer, men iøvrigt skal Fremstillingen tilstræbe Upartiskhed, saavidt det er muligt paa disse Omraader, der fra exakt Forskning glider over i Smagsdømme og Følelser.

En Tysker vilde maaske begynde med en omhyggelig og filosofisk Undersøgelse af Begreberne Nationalitet og Arkitektur. En Dansker kan til Indledning nøjes med det mere negative,

at Nationalitetens Indflydelse paa Stilarternes og Bygningskunstens Omraader ikke er let at faa Hold paa, naar det ikke gælder de store, meget store Linjer. Europas Stilarter har bredt sig paa tværs af Verdensdelens Etnografi; Tidens Smagsretning synes oftest at sejre over Folkets. Nationale Skelnemærker mellem to saa nært beslægtede Folk som Nordtyskere og Danskere, hvis Lande ligner hinanden saa meget i Natur, er det en saare vanskelig Sag at drage, og fordi der er Forskelligheder, er det ikke dermed givet, at de behøver at være nationale eller nødvendigvis skal opfattes som Udtryk for Folkeslagenes forskellige Karakterer. Naturforhold (som Mangel eller Righed paa Brudsten) kan jo være af største Betydning for Arkitekturen; en enkelt fremmed Impuls, en indvandret Kunstner, kan præge det Land, hvortil han kommer; historisk-politiske Forhold kan gøre sig gældende. Hvad er nationalt, og hvad er lokalt? Skyldes et kunstnerisk Særpræg Folket, eller skyldes det Stedet? Det er Spørgsmaal, som mange Kunsthistorikere sikkert gjorde vel i at overveje, inden de arbejdede alt for dristigt med moderne Folke- og Rigsgrenser.

Her kan Problemerne blot antydes, ikke løses. Det efterfølgende vil vise nok af Eksempler paa Vanskelighederne.

Utvivlsomt danner nu de nordøstlesvigske Bøndergaarde i Haderslevegnen en udpræget lokal Gruppe. Deres ejendommelige Trækonstruktioner, ryggede Egefjæle som Tavl mellem Bindingsværksstolper, genfindes ikke blot i de otte Sogne, der efter 1864 lagdes til Kongeriget, men et langt Stykke op i Nørrejylland. Vesterpaa, mellem Tønder og Husum, spores svage Rester af en beslægtet Byggemaade, men sydefter er der i al Fald nu intet tilsvarende. Alligevel kan Typen ikke uden videre betegnes som dansk eller nordisk. Den træffes nemlig ikke blot i Sverige, men ogsaa i Sydtykland, og ganske tilsvarende Konstruktioner kendes fra lilleasiatiske Oldtidsgrave i Lykien, hvor Træværket er efterlignet i Sten¹⁾. Efter al Sandsynlighed er Bulvæggene

¹⁾ Dette Slægtskab er iagttaget af Arkitekt Mogens Clemmensen, hvis Studier over Nordslesvigs Bulhuse desværre endnu ikke er publicerede.

da en lokal Relikt af en vidt udbredt Oldtids Byggemaade, og tilmed er den ikke typisk dansk. Her i Tidsskriftet har Forf. tidligere paapeget, at der findes Oldtidslevn. af endnu ældre Typer udbredte over store Dele af Danmark.

Noget lignende gælder vistnok ogsaa de slesvigske Bøndergaardens Plantyper. Alle kender vi Forskellen mellem en saxisk og en dansk Gaard, eller vi kan i alfald let og instruktivt belæres derom ved et Besøg paa Frilandsmuseet i Lyngby. Selv om man derude i Museet ikke oplever det mærkelige Syn at se Ilden flamme paa Saxerhusets aabne Arne og Røgen trække gennem Høloftet over Dielen ud ad Uglehullet (Eulenloch) i Portgavlen, glemmer man ikke den fundamentale Forskel mellem de to Gaardtyper. Men den dybere Sammenhæng mellem Husformen og Nationaliteten? Hvorfor ligger danske Bønderhuse i Modsætning til nordtyske solrette? Hvorfor har Danskerne bygget tværdelte Langhuse, hvis enkelte Længer har haft en voksende Tilbøjelighed til at ordne sig i Firkant om Gaardspladsen? Hvorfor vælger Nedersaxerne langdelte, treskibede Bindingsværksbasilikaer? Andetsteds i Tyskland træffes baade Langhuse og Firkantgaarde, og omvendt forekommer treskibede Bøndergaarde i visse Egne af Danmark, f. Eks. Thy og Hardssysel. At sige dette er at lægge et farligt Vaaben i Hænderne paa tyske Bygningsetnografer, der af Hustyperne straks slutter til Folkeslægtskab (f. Eks. mellem Beboerne af Kärnthen-Steyermark og Danske). Uvilkaarlig skynder man sig at tilføje, at de treskibede jyske Huse ikke i ringeste Maade er Gavlhuse, og man trøster sig med, at Slægtskabet ialfald maatte søges tilbage i den fjerne Folkevandringstid. Hvis det overhovedet findes, og hvis de treskibede Anlæg ikke overalt er at forklare praktisk som stedlige Levn af en Oldtids Byggemaade, Trækonstruktioner indenfor Vægge af Græstørv eller opstablede Sten.

Der kan tænkes en anden Mulighed, den nemlig, at Boligens Form har virket tilbage paa Folkekarakteren, og muligvis kan engang en Folkepsykolog, der har Fodfæste i begge Lejre, en sønderjysk Torkild Gravlund, leve sig ind i den indre Sammenhæng mellem de to Hustyper og Folkekaraktererne. En Køben-

havner formaar det næppe, selv om han kunde arbejde i Aarevis med Problemet. Men han kan med Rette hævde, at enten Bygningstyperne i deres Oprindelse er lokale eller nationale, staaer de dog som tydelige Vidnesbyrd om Sønderjyllands etnografiske Forhold. Den saxiske Gaard, der jo forøvrigt nu er ved at uddø, har erobret det allersyddligste, Egnen mellem Ejderen og Danevirke, midt i Landet er den naaet op imod Isted, og endvidere er den trængt frem i Svansen, hvor dog det danske Hus forekommer, især i Byerne langs Sliens Sydbred. I hele den øvrige Del af Hertugdømmet beherskes Bondelandet af den danske Gaardtype¹⁾. der saaledes stemmer med Stednavnenes og de forhistoriske Oldsagers Vidnesbyrd.

Ogsaa de ældste Stenbygninger, de romanske Kirker, vidner om Sønderjyllands gamle Samhørighed med Danmark. Baade i Kongeriget og i Hertugdømmet er de langt talrigere end i Nordtyskland. Men hvad er det dansk-nationale i romansk Arkitektur. Hvor findes den fælles Generalnævner for Sjællændernes Markstenskirker og for Jydernes Granitkvaderkirker, for ikke at nævne andre lokale Typer? Vi føler dem begge som ægte danske, uundværlige i det danske Landskab, og de hænger jo ogsaa sammen med vort Lands Historie; de er Børn af Valdemarernes Storhedstid. Men sandt at sige falder det lettere at spore en Sammenhæng med de enkelte Provinsers Folkekarakter, end det er at finde det fælles danske. Det er muligt, at Kvaderkirkerne genspejler den sejge, udholdende Jydes Smag for det solide, og man kan føle sig fristet til at sammenstille den romanske Murstensarkitektur, der først fik Fodfæste i Sjællands Jord, med senere sjællandsk Folkekunst. Sjællandske Kirker har vistnok staaet kalkede og hvidtskinnende førend de jyske, og den Dag i Dag er det den sjællandske Bondegaard, der skinner hvidest. Selv i disse snævrere, provinsielle Kredse maa vi dog nøjes med at ane en Sammenhæng mellem Folkesjæl og Bygningskunst, og tager vi Nationen som Helhed, møder

¹⁾ Om frisiske Særformer se i det følg.

der os en anden Vanskelighed. Hvad ved vi trods Saxo og Folkeviser om dansk Nationalkarakter paa Valdemarstiden?

I snævrere Forstand, lokalt og provinsielt, er det danske imidlertid stærkt fremtrædende i Sønderjyllands romanske Kirker. Fraadstenskirken Starup ved Haderslev Fjord, som i de seneste Aar er bleven restaureret og desværre dekoreret med moderne Kalkmalerier, er et treskibet Anlæg svarende til vore ældste Stenkirker (Roskilde Vor Frue, Tamdrup); overalt i Danmark er Fraadstenen Kirkearkitekturens ældste Byggemateriale. Tufstenskirkene, der hører hjemme i Nordslesvigs vestre Del, er vel af rhinsk Materiale og bærer ogsaa i deres Stil Rhin-egnenes Præg, men de er dog Døtre af Stiftskirken i Ribe. Tydeligst danske er Kvaderstenskirkene i begge Haderslevamterne. Deres Karakter er helt og holdent nørrejysk, og der er den nøjeste Sammenhæng mellem Kirkerne paa begge Sider Kongeaaen. De samme Stenhuggere har arbejdet begge Steder; Søjleportaler genfindes i ganske tilsvarende Former, og det samme gælder de med Kirkerne samtidige Granitfonte. Vejle-Fredericia-Egnens Fontetype er f. Eks. repræsenteret i 15 nordslesvigske Eksemplarer. Enhver Tanke om Paavirkning fra de enkelte, spredte, nordtyske Kvaderstenskirkker kan sikkert paa Forhaand udelukkes; i romansk Tid naar Nørrejyland arkitektonisk set sydpaa til en Linje Aabenraa-Højer.

I Mellemslesvig dominerer Markstenskirkene, der træffes paa Als, i Sundeved og i Angel helt over mod Husum. Deres nationale Stilling er noget mindre sikker, men i visse Tilfælde peger Sporene i Retning af Fyen. Den østslesvigske Fontetype (med romansk Akantusranke) svarer til den sydfyenske, medens de for Mellemslesvig karakteristiske, fritstaaende Klokketaarne af Tømmer, der ialfald i enkelte Tilfælde naar tilbage til 13. Aarhundrede, ejendommeligt nok har Slægtninge paa Lolland. Ogsaa Middelalderens politiske Forhold tyder paa en gammel Sammenhæng mellem Midtslesvig og de syddanske Øer, og Traditioner i Bondestandens Bygningsskikke peger i samme Retning. Udspringet for dette Fællesskab er dog næppe at søge paa Fyen, men i Sønderjylland, og Kirkearkitekturen har sikkert modtaget

Paavirkning fra Stiftsstadens Slesvig. Her byggedes Domkirken af rhinsk Tuf, et Materiale, som ogsaa brugtes til den forsvundne Rundkirke St. Mikael og til St. Hans paa Holmen. I Domkirken blandedes Tuffen med Granitkvadre; selv om den meget om-disputerede Indskrift paa det berømte Tympanonrelief med dets kongelige Stifter-Figur sikkert nok ikke har nogen national Brod, er dog de to Materialer en Slags dansk Signatur, og der spores kunstnerisk Forbindelse mellem Slesvig og Lund. Ude paa Landet findes der i det sydlige kun en eneste og ganske uinteressant Tufstenskirke, men ind mellem Markstenskirkene træffes den faatallige, mærkelige Gruppe af angelske Granitkvaderkirker (Munkbrarup, Sørup, Husby, Nørre-Brarup og Havetoft, hvortil kommer St. Hans paa Før i dennes ældste Skikkelse). Portaler og Relieffer fortæller, at de er Døtre af Domkirken; kun her og i Sørup findes f. Eks. fremspringende Granitkvaderportaler.

I det allersydligste mødes dog allerede i romansk Tid Enkeltheder, som viser, at Holsten begyndte at komme med i den kirkelige Udvikling og at gøre sin Indflydelse gældende. Mellem disse Tegn kan maaske regnes de runde Kampestenstaarne, af hvilke det nordligste staar i Oversø. Lignende runde Taarne er almindelige baade i Vagrien og i Ditmarsken, og det er muligt, at Typen er vandret nordpaa fra Ditmarsken, skønt den ogsaa findes i et andet gammeldansk Grænselandskab, Skaane. Andre og sikrere holstenske Detailler (Spidsbuer af smaa Kampesten) vidner om de tyske Kolonisters Fremtrængen i de sydligste Grænsedistrikter. Og endnu tydeligere viser fremmede Elementer sig i det sydvestlige, hvor der træffes Døbefonte af belgisk Namursten og huggede i Former, som er ukendte i det rent danske Omraade. Hernede i de stenfattige Egne, hvor Murstenskirker er saa almindelige, viser ogsaa disse Bygninger udanske Træk. Romanske Landsbykirker med samtidige Korsarme eller uden selvstændigt Kor hører ikke hjemme i Danmark, hvor det førstnævnte er næsten ukendt, og det sidste kun findes i faa Exempler, men de er velkendte ved Vesterhavets sydlige Kyster. Før første Gang synes vi her at møde Nordfriserne i Slesvigs Arkitektur; Folkefællesskabet, som senere kom til at

spille en ikke ringe Rolle for Bygningernes Særpræg, har sikkert allerede i sentromansk Tid fremmet og styrket de Kulturforbindelser, som førte over Vesterhavet, og som bragte den rhinske Tuf til Ribegnen.

I den øvrige Del af Hertugdømmet ligger de sentromanske Teglstenkirker spredte mellem de lidt ældre Brudstenkirker paa ganske lignende Maade som i Kongeriget; de holder sig til Udkanterne, og de dukker op i de nye Købstæder og ved Klosteranlæg. Men efter Detaillerne at afgøre, om Bygninger som Broager med sit brede Taarn og dets to sentmiddelalderlige Spir, Hostrup, Højst, Bylderup og Burkal nærmest er i Slægt med danske eller tyske Værker, er for Tiden næppe muligt. Fra saa godt som alle Sider erkendes det nu, at Danmarks romanske Murstensarkitektur i Alder er jævnbyrdig med den nordtyske, og at den i sin Oprindelse ikke er afhængig af Tyskland, men at hvert Land har modtaget de italienske Impulser paa selvstændig Vis. De ældste danske Murstensbygninger, der tæller mellem vore ypperste og interessanteste Mindesmærker, rummer Detailler, der ikke genfindes udenfor den danske Kulturkreds. Det gælder saaledes de i Væggene indlagte Halvsøjler vekslende med ryggede Stave, som efterhaanden er fundne i en Række af vor Teglstensarkitekturs ældste Hovedværker (Ringsted, Vitskøl, Kallundborg, Aarhus); noget lignende forekommer vistnok kun i Oldtidens Babylon, hvorfra Paavirkning er ganske utænkelig. En anden, sikker dansk Signatur er Trapezkapitælet med de plane Skraasnit og de matematisk trapezoide Storsider; det kendes ganske enkeltvis i Norditalien, men ikke i Nordtyskland, hvis Trapezkapitæler gerne har rundede Sidesnit og skjoldagtigt formede eller (sjældnere) trekantede Storsider.¹⁾ Andre Former er mindre sikkert studerede, og især synes Forskningen hverken fra dansk eller tysk Side at være naaet til Forstaaelse af de yngre Detailler. Derfor maa vi nøjes med at fremhæve, at en

¹⁾ Bl. a. paa Grundlag af den danske Kapitælf orm kunde Löffler bestemme Bergen Klosterkirke paa Rygen som et dansk Værk, og naar det forekommer et Par andre Steder i Nordtyskland, har ogsaa tyske Forskere taget det som Vidnesbyrd om dansk Indflydelse.

udmærket tysk Kender uden større Forbehold betegner den nordslesvigske Teglstensarkitektur som dansk præget, og selv om det vel kan være tvivlsomt, hvor den korsformede St. Nicolai i Aabenraa eller Resterne af den romanske Vor Frue i Haderslev har deres nærmeste Slægtninge, synes det dog sikkert, at der i den ypperste af disse Kirker, Løgumkloster, ved Siden af andre Kapitælfomer ogsaa forekommer enkelte af den danske Trapeztype¹). Ogsaa Korets Vægpillor og andre Enkeltheder minder om danske Former. Dette synes saa meget interessanter, som den jo ellers er fremmedartet, muligvis engelsk paavirket, og tilhører et forholdsvis sent Stadium i Udviklingen, omtrent som Roskilde Domkirke. Slank og himmelstræbende, rager Kirken højt op i det flade Land, dens Vinduer er mere end halvvejs gotiske, og selv i de ældre Dele, Koret og Korsarmene, er Rummets Virkning helt gotisk. Har man kendt dette Kirkerum hvidkalket, frygter man unægtelig for Gensynet, efter at der midt under Verdenskrigen er gennemført en Restaurering af Kirken, hvorved de røde Mursten er rensede.

Al Sandsynlighed taler ellers for, at den romanske Murstensarkitektur er blevet stærkere paavirket fra Tyskland, jo længere man naar frem i 1200'erne. Valdemar den Stores Teglstensmur paa Danevirke blev kun et mangelfuldt Værn mod Tyskheden, og under Valdemar Sejrs Sønner og Efterkommere var det nær ved, at hele Danmark bukkede under for tyske Herrer. I denne Nedgangstid blev hele vor gotiske Kunst præget af de nordtyske Hansestæder og vor gotiske Murstensarkitektur kun en Provins i den baltiske Murstengotiks Rige. Under disse Forhold kan man ikke vente at finde danske Karaktertræk i Slesvigs Gotik; hverken i de store Kirker som Domkirken i Stifts-staden og Vor Frue i Haderslev, der begge er stærkt ombyggede i gotisk Tid, i de nye Købstadskirker i Flensborg og Tønder eller i de sparsomt bevarede Klosteranlæg (Benediktinernonnernes Kloster paa Holmen og Graabrødreklosteret i Slesvig By, Hel-

¹) Ældre Billeder, danske og tyske, viser tydelige Eksempler paa den danske Type, men der maa dog tages det Forbehold, at Hvidtekalken kan have tilsløret Formerne.

ligaandskapellet i Flensborg). Ude paa Landet optræder Gotikken rigest og mest kultiveret i det sydligste, hvor der ogsaa er flest Landsbykirker, som helt og holdent er bygget i gotisk Stil. Mod Nord er Forholdene som i Kongeriget; de talrige romanske Landsbykirker har kun levnet Gotikken en Virksomhed ved Til- og Ombygninger, som til Gengæld i høj Grad har præget den gamle Grundstamme. Og skønt Danmarks Murstensgotik, der i al sin Grovhed kan være storladen og kraftfuld, med Urette har været foragtet og derfor kun er mangelfuldt studeret, kan der dog i Nordslesvig paapeges dansk prægede Lokalgrupper mellem de talrige sentmiddelalderlige Kirketaarne. Medens de høje, ottekantede Spir langs Østkysten synes paa-virkede fra Lübeck, er Tørninglentyper med det lave firsidede Spir mellem fire murede Spidsgavle Efterligninger af Ribe Domkirke, og de svære Taarnbygninger paa Als (Ulkebøl, Notmark) har fyenske Slægtninge. Med Rette taler allerede Haupt om en dansk Taarnstype, nemlig den, der har Saddeltag i Kirkens Axe og Blendingsgavle i Øst og i Vest. Denne Form, som straks melder sig i vore Tanker, naar vi skal forestille os en rigtig dansk Landsbykirke, forekommer næsten kun i det nordlige og er især repræsenteret paa Strækningen mellem Aabenraa og Tønder.

Endnu mindre studeret end den kirkelige Bygningskunst er Middelalderens verdslige Arkitektur. Om de faa bevarede Slotte fra denne Periode vides der saare lidet; Brunlund ved Aabenraa er overpudset til Ukendelighed, og om det statelige Sønderborg, som trods Dronning Dorotheas Ombygninger c. 1570 dog sikkert rummer middelalderlige Mure, kan der ikke tales meget sikrere, skønt det er langt lettere at studere. De talrige Voldsteder, hvoraf Anlæg som Nyhus ved Flensborg og især det imponerende Tørning ved Haderslev har stor Interesse, vilde det her føre for vidt at omtale. De skiftende Tidens Ødelæggelser har virket endnu voldsommere i Sønderjylland end i Kongeriget, og hertil er i de seneste Aar kommet Tyskhedens Ligegyldighed for Ruinerne; det er ikke blot Danevirke, der smuldrer hen; selv

en saa anselig Ruin som Erik af Pommerns Duborgtaarn i Flensborg er jævnet med Jorden.

Stærkt føles det ogsaa i Slesvig, at Omskiftelserne naar længere ned i Tiden, og at Ødelæggelserne har ramt talrige Renaissanceslotte. Medens Svansen erobredes af den holstenske Adel, døde den danske Smaaadel i Nordslesvig ud, og de faa Adelsgaarde, der rejste sig i det nordlige paa Frederik 2.'s og Christian 4.'s Tid, har haft en krank Skæbne. Sturernes Østerholm paa Als og Ahlefeld'ernes Søgaard er jævned med Jorden. Rantzau'ernes Trøjborg staar som Ruin, hvor Indskriften paa den bevarede Porttavle: OMNIA VANITAS minder om, at alt er forgængeligt. Vesterpaa maa man søge helt ned til Hoyersworth i Ejderstedt for at finde en bevaret Renæssancegaard. Heller ikke Fyrsteslottene har haft ret Bestand. Hertug Hans den ældres Hansborg i Haderslev er ganske forsvundet; samme Skæbne havde de gottorpske Hertugers Slot i Tønningen; af deres Slot i Husum findes kun ribbede Rester, og af Tønder Slot staar kun Portbygningen. Selv Gottorp er i det ydre ilde medhandlet. Den smukkeste bevarede Slotsbygning fra denne Periode er ubetinget Hertug Hans den ældres Glücksburg, bygget 1580—81, der i Plananlægget er udpræget holstensk, idet de tre Huse med Langsiderne er sammenvoksede til et Komplex, hvis rige Virkning forøges ved to Hjørnetaarne. De fleste af de andre Slotte har tilhørt en mindre udpræget tysk Type; deres Længer har været ordnede om en firkantet Gaardplads. I et enkelt Tilfælde skyldes dette sandsynligvis direkte dansk Paavirkning, idet Husum synes at have efterlignet Frederiksborg, men i det hele og store kan der dog ikke af dette Forhold drages nationale Slutninger.

Tyske Forfattere, der kom sydfra til Slesvig-Holsten, har med alle de nævnte Ødelæggelser for Øje kunnet kalde Hertugdømmerne kunstfattige Lande. Men andre, der hørte hjemme eller voksede fast heroppe, har energisk taget til Genmæle mod denne Kritik. Og vi ved alle, at Slesvigs Renæssancekunst ikke skal bedømmes efter Slotte og Herregaarde, men at den bør maales med borgerlig Alen, og at dens Indsats er at søge i

Kunsthåndværket, i Købstædernes Arkitektur og i den deraf afledede Bondekunst.

Det er betegnende, at Træskærerkunsten nu blev Landets mest blomstrende Haandværk. Trods mange gode og dygtige Stenhuggerarbejder kan Hertugdømmet i saa Henseende ikke naa op paa Siden af Kongeriget; det har aldrig haft saa store og produktive Ligsteværksteder som dem, der i det 16. Aarh. har virket i de danske Stiftsstæder, og selv om Slesvig Domkirke rummer et Pragtværk som det importerede Gravmæle over Frederik I (af den berømte Antwerpener-Kunstner Cornelius Floris), savner man selv i det sydlige store Adelsmonumenter. Træet passede Borgerne bedre end den hugne Sten. Allerede i den sidste Middelalder var Billedskærerne uhyre produktive; af sentgotiske Altertavler i mer eller mindre fuldstændig Stand kan der i hele Slesvig optælles henved 150, de fleste fra Tiden omkring Aar 1500 og endnu senere. Men endnu i denne Periode er de lokale Frembringelser vanskelige at skelne fra det, som produceredes i Lübeck og andre nordtyske Byer. Stedlige Haandværkere har vel frembragt ikke saa faa af de figurvrillende, overlæssede Passionstavler, som forekommer hyppigere her end i Kongeriget, men Særpræget er endnu svagt, meget svagt, og fraregnet enkelte Værkstedsgupper, hvoraf en af de bedste maaske kan stedfæstes til Ribe, er den lokale, sentgotiske Figurkunst blot en provinsiel Afglans af Nordtysklands. Anderledes blev det under Renæssancen, da Kirkerne her ligesom nord for Kongeaaen fornyedes med nyt, lutheransk Inventar, og da Bykirkerne behængtes med borgerlige Epitafier, saaledes som det smukkeste og rigeste ses i Tønder. Mellem de talrige Billedskærere kom der nu Mænd, som indenfor Tidens Rammer gav deres Arbejder et personligt Særpræg; det gælder, for kun at nævne et Par af de mest produktive, Henrik Ringerink i Flensborg, og de to Hans Gudewerth'er i Eckernførde, den første Mesteren for de store holstenske og sydslesvigske Adelskister, som han overbroderede med Snitværk uden at taale den mindste tomme Flade, og Sønnen, den yngre Hans Gudewerth, der ubetinget var sin Tids dygtigste og fineste Billedskærer i Østersølandene,

den genialeste Fortolker af Bruskarokkens Ornamentik, som han forstod at give en næsten rokokoagtig Elegance.

Spørger vi paa dette Omraade om Nationalitet, skal det villigt indrømmes, at Renæssance-Haandværket var tysk, baade i Sprog og i Karakter. Plattyske som Billedskæerne var ogsaa de udmærkede Metalstøbere, som især virkede i Flensborg (den sentmiddelalderlige Peter Hansen, Renæssancemestrene Gert v. Meerfeld den ældre og Mikkil Dibler) samt i Husum (Melchior Lucas Grapengeter, hans Slægt og Efterfølgere). Da selve Kongeriget paa dette Tidspunkt, omkring Aar 1600, hentede sine Impulser fra Tyskland, da Haandværket overalt i Danmark gennemsyredes af tysk Lavsvæsen og Zünftighed, og da Byernes Overklasser var stærkt fortyskede, kan dette ikke vække Forundring. Snarere maa man forbauses over, at der virkelig en Tid kunde trives en Gruppe Snedkerværksteder, der sprogligt og lokalt set tenderer mod Danmark. Det er dem, der tilhører den ejendommelige, vestjyske Overgangsstil mellem Gotik og Renæssance, kendetegnet ved sin dekorative Udformning af det sentgotiske Foldeværk og ved sin bondske og naive, men kraftige og særprægede Behandling af Ungrenæssancens Akanthusværk. I Nordvestslesvig viser denne Stilgruppe sig udpræget som en Bondestil, der bæres af Landsbykunstnere som Mads Moversen paa Skærbækengen, og hvis Traditioner holder sig livskraftige helt ned i 1650'erne, længe efter, at det øvrige Land var gaaet over til de følgende Stilarter, Højrenæssance og Bruskarok. Danske Indskrifter som det yndede Møbelvers: »Gud give os alle paa denne Ø, ærlig at leve og salig at dø«, lader os ikke i Tvivl om, at det er den dansktalende Bondestand, der har baaret denne Lokalkunst, og en Sammenligning mellem Sognene Nord og Syd for Kongeaaen viser med al mulig Tydelighed, at Ribe har været Skolens Centrum. Det vestjyske Foldeværk har sine ypperste Repræsentanter i selve Stiftsstaden, og her maa Landsnedkerne have lært Haandværket, inden de begyndte at drage rundt fra Landsbykirke til Landsbykirke for at tilvirke Inventåret paa selve Stedet. Det synes, som om de gamle Stiftsgrænser har Betydning for Ribetypernes Udbredelse.

Skønt den vestjyske Snedkerskole danner en sluttet Helhed, er der et Forhold, hvori Hertugdømmet skiller sig fra Kongeriget. I Nørrejylland er det de kirkelige Opgaver, som dominerer, i Sønderjylland synes de verdslige Møbler at spille en betydelig større Rolle. Aarsagen kan i nogen Grad være moderne Antikvitetshandlerdrift, men ligger dog efter alt at dømme dybere; dels i den slesvigske Bondestands relative Velstillethed, der tillod den en større Luksus, dels i en konservativ Vedhængen ved det tilvante. Denne Konservatisme, der er en Grundbetingelse for al Folkekunsts Opstaaen og Livskraft, mærkes atter og atter i det slesvigske Landsbyhaandværk. Allerede samtidigt med eller snarere et Par Aartier før Ribestilens Opstaaen kan man skelne en særegen frisisk Møbelgotik, og senere, i Løbet af 17. Aarh., gentager Fænomenet sig i Landets østlige Dele, hvor den danske Bondestand holdt ved Højrenæssancens Kasetteværk og dyrkede denne Ornamentik helt ned til Aar 1700. Saa fængslende og frisk som den vestjyske Sengotik er denne Stilfase ikke, men skønt vi kender en ganske tilsvarende Bondestil over hele Kongeriget, er den slesvigske dog ogsaa her den rigeste og bedste. Ingen andre danske Bønder havde dengang Raad til at bygge sig saa statelige Gaarde som Haderslev-Aabenraaegnens Bullhuse og Bindingsværksslænger, ingen andre kunde give deres Stuer saadanne Egepaneler, og ingen andre Steder i Landet er der skabt Rum som f. Eks. den bekendte Gjennerpesel, hvis Paneler nu desværre sidder i Flensborgmuseet, medens Længen, hvorfra den stammer, vel endnu staar paa sin Plads, men indrettet til Kostald.

At Borgerne i Sammenligning med Bondestanden var mindre konservative, mærkes tydeligt i Byarkitekturen. Allerede under Renæssancen var Bindingsværket stærkt paa Retur i Købstæderne. Det triyedes bedst i den nordligste By, Haderslev, hvor der endnu inde i Gaardene skjuler sig adskilligt gammelt Bindingsværk, delvis med sentmiddelalderlige Traditioner, medens det er forsvundet ud til Gaderne. Den i den senere Tid atter og atter afbildede Præstegaard paa Naffet er desværre forlængst forsvundet, naar undtages dens Porthammerholt med Aarstallet

1591. Enkelte fornøjelige, noget yngre Bindingsværkshuse har der ogsaa været at finde i en By som Sønderborg. Men i Flensborg nøjes Bindingsværket med en ganske underordnet Stilling; der har ganske vist i den sidste Middelalder været bygget et saa rigt udskaaret Bindingsværkshus som den lille Bygning paa Hj. af Klostergangen og Søndertorv (nu nedrevet, Snitværket i Museet), men af Renæssance-Bindingsværk findes kun lidet, og dets Snitværk har været ret sparsomt; c. 1650 fik Knægtene gerne overdrevent rige, dybe Profiler. Det er ret betegnende for Flensborg, at Byens nysnævnte, ældste Bindingsværkshus ikke er en selvstændig Bygning, men kun en Udbygning paa et ældre, grundmuret Hus.

Selve Borgerhusets Type vidner nu om den stigende tyske Indflydelse. De nedersaxiske Bøndergaarde er omplantede til Købstaden som Gavlhuse, med Smalsiden til Gaden, med den rummelige Diele bag Indgangsdøren, flankeret af Smaakamre i Sideskibene, og med Opholdsrum (Pesel) føjet til i en Bagbygning. Typen, der kun spredt og ændret naaede op til Kongeriget og spores i nogle af Lillebæltsbyerne, i Helsingør samt i Københavns Lille Kongensgade, krydses ogsaa i Sønderjylland med det danske Langhus og optræder noget vekslende i de forskellige Byer, svagest i de nordlige, stærkest i de sydlige. Den for Flensborg mest karakteristiske Form, med en eller to smalle Bagbygninger, er ogsaa danske velkendt fra Mejborgs Rekonstruktioner i Gamle Danske Hjem; paa selve Stedet vil man nu forgæves søge saa velbevarede Eksempler. Senere Ombygninger og Moderniseringer har hærget Facaderne slemt, og selv de maleriske, smalle Gaardslipper med deres kulisseeagtige Bebyggelse er nu kun sjældent i nogenlunde præsentabel Stand. Saa mange Rester er dog bevarede, at det ikke er vanskeligt at fastslaa de flensborgske Stenhuses Herkomst. De hører til den baltiske Murstengotik, og særlig er de paavirkede fra Lübeck. Det gælder de ældste, endnu ganske faatallige, sentmiddelalderlige Ejendomme (Søndertorv 8 og de lidt yngre Søndertorv 9 og 12, hvis Gavlblendinger er i Slægt med Byens Nørreport), og det gælder de langt talrigere yngre Stenhuse, der bærer eller

har baaret Aarstal fra 1569 til 1617, og mellem hvis Detailler der kan træffes snoede Profilstave af lybske Formsten og Terrakottarelieffer fra Statius v. Dürens Værksted i Hansestaden. Begge Dele importeredes forøvrigt til Kongeriget. Noget anderledes er Stamtræet for de beslægtede Bygninger i de vestlige Byer, af hvilke Tønder er fattig, Husum derimod rigere paa denne Hustype. Her er det vel lignende Gavlhusformer, lignende gotiserende Blendinger med Renaissance-mæssige Fladrundbuer, men Enkelthederne er dog afvigende og peger i Retning af Nederlandene. En saa ejendommelig Materialblanding som en »grundmuret« Blendingsgavl, kragende over en Bindingsværksfacade, har Slægtninge langs Vestkysten ned til Holland.

Denne hollandsk-frisiske Vesterhavsarkitektur mærkedes ogsaa i den senere Middelalder. Den har sat sit Stempel paa Kirker i Ejderstedt (Kotzenbüll, bygget 1494 af Mursten i moderne Skiftegang, med Sandstenskvadre i Hjørnerne), og paa Hertugdømmets Nordgrænse har den præget Ribe Domkirkes store Taarn. Under Renæssancen, da nederlandske Bygmestre indkaldtes som Bærere af den nye Arkitektur, og da hele Danmark kulturelt og politisk paavirkedes saa stærkt af de opløstrende Fristater, trængte disse hollandske Impulser langt dybere ind i Slesvigs Kunstliv, især et Par Aartier ind i 1600'erne. Samtidig med, at Kristian 4. grundlagde Kristianshavn, forsøgte Hertugen af Gottorp at skabe en hollandsk Koloni i Frederiksstad ved Ejderen, hvis Byplan er formet af en Hollænder, og hvis Arkitektur trods Bombardementet 1850 endnu bestemmes af nederlandske Trappegavle, vandret leddelte med buet Toptinde. Det pragtfuldeste af Byens Huse, den saakaldte »gamle Mønt« fra 1626, (oprindeligt en Del af et planlagt, men aldrig fuldført Statholderhus og nu tilhørende Byens Mennonitermenighed), ser ud, som det fiks og færdigt var blevet flyttet derop fra en af Zuidersøstæderne; i en hollandsk By som Hoorn findes der ganske lignende, sirlige Murstensmønstre.

Frisisk Folkeslægtskab, fælles Naturforhold i Marskegnene, hvor Brudstenen maatte hentes langvejs fra, og hvor Lerklægstenen var det naturlige Byggeemne, nære Handelsforbindelser,

alt maatte virke til at fremme de hollandske Impulser. Hollandske Skabe og andre Møbler, enklere og renere end de hjemlige, uden deres rige Snitværk, men udmærket snedkrede, importeredes i ret stort Tal til Vesteregnene og spredtes over hele Hertugdømmet. I Arkitekturen skyldes den rige, dekorative Udnyttelse af de smedede Murankerhoveder, der gerne formedes som Aarstal og Bygherrenavne, sikkert væsentlig hollandske Impulser, og samme Oprindelse har de enklere Gavltyper, som Senrenæssancen yndede, enten med glat Sandstensafdækning, der følger Taglinjerne og kun har Trapper eller beskedne Ornamenter ved Fod og paa Top, eller den helt glatte Murstensgavl med indadvendte Spidsmønstre indenfor Taglinjerne. Alt dette er Detaljer, som vi i Kongeriget kender saa godt, fordi vor samtidige Arkitektur har øst af samme Kilde.

Det hollandske Islæt i den slesvigske Kunst holdt sig lange Tider og mærkes gennem hele det 18. Aarh. Ganske vist, den nederlandske Palladiostil, der fik saa stor Betydning for København, naaede ikke til Sønderjylland, vel nærmest paa Grund af Landets Lidelser under Svenskekrigen og den deraf følgende økonomiske Tilbagegang, som ogsaa hæmmede og kuede Kunsthaandværkets fortsatte Blomstring. Men iøvrigt skete der ikke væsentlige Ændringer i de kulturelle og sociale Forudsætninger, som bestemte den slesvigske Renæssancestil. Gottorps Fald og Frederik 4.'s Inkorporation af Hertugdømmet kom ikke til at betegne nogen virkelig Ændring i Forholdet mellem dansk og tysk; ved at bortfejle et kunstinteresseret og rigt tysk Hof virkede den kunsthistorisk set nærmest til at fremme Renæssansetidens Udvikling i Retning af det smaaborgerlige.

Ogsaa i Enevoldstiden er den slesvigske Stormandsarkitektur mindre interessant. Det statelige Schackenborg, der byggedes af Frederik 3.'s Feltherre Hans Schack i 1660'erne, er barokt symmetrisk og regulært, men dets stejle Tage og dets knejsende Gavle af hollandsk Type knytter det til den ældre Tradition. Rigere, langt mere palæagtigt var Frederik Ahlefeldts Graasten, som nu desværre kun kendes af mangelfulde Afbildninger og ombyggede Rester; Slotskapellets Indre er det eneste velbevarede

Parti. Anlægget har sikkert været langt virkningsfuldere end de samtidige Ombygninger af Gottorp, hvor Hertug Frederik 4. c. 1700 ofrede en Del af det gamle Renæssanceslot for en vældig, alt for stor og dog ret smaalig Facade. Iøvrigt er der kun at nævne de to Slotte paa Als, Nordborg, der ombyggedes 1670, hvis eneste interessante Del, den mærkelige Porthbygning, nu er raseret, og Augustenborg, en ret nøgtern Senrokokobygning fra 1770—76, hvis livfuldeste Dele er Sidelænger og Porthus. ●

Selv Købstadsarkitekturen lykkedes bedst i de smaaborgerlige Lag. De slesvigske Bygmestre, der i Løbet af 18. Aarh. fik de noget større Købstadshuse at bygge, stod overfor den vanskelige Opgave at indpode dets akademiske Stilformer paa de snævre Gavlhuse, hvis sammenknebne Facader med de smalle Vinduesposter kun passede ilde til Barokkens storladne Pomp. Det indbød til at bevare de svungne, renæssanceagtige Kamgavle, som holdt sig hernede længere end i Kongeriget, hvor kun lokale nørrejyske Murmestre viste en lignende Konservatisme. Vi danske kender alle den svungne Gavl paa Helligaandskapellet i Flensborg (rimeligvis samtidig med Rytterspiret fra 1761). Paa Byens rigeste Husfacader forekommer stateligere Eksempler (Holm Nr. 45 fra 1726, med Sandstensdetaljer, og det kønne Hus Nørregade Nr. 8, nu indrettet som »Alt-Flensburger-Haus). Symmetriens Fordringer er paa disse Facader imødekommet ved at udstyre dem to Karnapper, som virker til at skjule Manglerne i Helheden. Men selv hvor man prøvede med Typer, der nærmer sig de københavnske Ildebrandshuse fra Aarene efter 1728, maatte man knibe Vinduerne sammen og gøre Pilastrene ganske smalle (Pastoratet 1745, Søndertorv Nr. 15). Mere hjertevindende er i Virkeligheden de noget tarveligere og enklere Huse, der vrimler i Flensborgs Smaagader, og hvis væsentligste Smykke er Smedejernsankrene, som fastholdtes gennem hele Aarhundredet og florerede, da der i 1770'erne og 1780'erne atter kom Opgangstider, og da man derfor byggede talrige nye Smaahjem.

Lignende borgerlige Smaahuse gør Aabenraa til en malerisk og indtagende By. Paa Vægtergade, i Slotsgade og mange andre

Steder i den lille By føler man bedre end i den større Naboby denne Arkitekturs stemningsfulde Hyggelighed. I al dens Enkelhed faar den mangfoldig Afveksling ved de varierende Hus-typer, de forskellige Krydsninger mellem danske Langhuse og tyske Gavlhuse. Som Arv fra den »gotiske« Renæssance er der bevaret en vis Uregelmæssighed; Karnapper stikker frem i Fortovet og bryder den strenge Symmetri, der heller ikke respekteres ved Gadedørenes Placering. De sparsomt anvendte murede Detaljer, Lisener og Baand, enkle Portalindfatninger og Vinduesgavle afledes af det 18. Aarh.s Former; Frontonerne reduceredes jævnlig til en svagt buet Profil, der som en Larve bugter over Vinduerne. Renæssancemæssige er de talrige Smedejernsankre, der omkap med de mange Indskriftstavlers morsomt snørklede Barokbogstaver fortæller om Byggeperioderne, der begyndte 1713, kulminerede i Aartierne omkring Aarhundredets Midte og ebbede ud i 1770'erne. Endnu 1813 kunde man dog bygge Huse med Jernankre.

Haderslev har efter en Ildebrand 1759 haft en lignende Byggeperiode, men interessantere er dog den lille Hernhutterby Kristiansfelt, hvor Grundstenen til det første Hus blev lagt April 1773, saa sent, at Menighedens spartanske Smag allerede mødes med Nyklassicismens Soberhed. Den lille Stad har strengere og enklere Arkitektur end nogen af de rigtige Byer.

Ovre i Vesteregnene stadfæster Købstæder og Flækker, at de mindste og jævreste Huse er de bedste. Fornøjeligt pralende er de store Pragtportaler paa de mest velhavende Borgerhuse i Tønder, af hvilke de ældste tilhører Bruskarokken, nogle flere Rokokoer og de yngste Louis-XVI-Stilen, og som gennem alle Stilvarianterne dog fastholder en ubrudt Tradition, en Hang til Rigdom og Overlæssethed i Detaljen, der ellers mere hører hjemme i det sydlige Slesvig, i Holsten og i Ditmarsken, men som forøvrigt atter og atter føles, naar man vil sammenligne slesvigsk Kunsthaandværk fra denne Periode med kongerigsk. Tønders Smaahuse har, med talrige lokale Ejendommeligheder, lignende Karaktertræk som de samtidige i Aabenraa, men baade her og i de vestlige Flækker, især i den herlige lille Stad Møgel-

tønder, ejer de dog et Plus forud for de østlige Standsfæller. Østerpaa brugte man overvejende gule eller flammede »Flensborgersten« og kalkede helst Murfladerne; vesterpaa fastholdt man ved Siden af de andre Traditioner ogsaa Renæssancens Forkærlighed for røde Mure, hvad enten man nu lod Stenene virke ved deres naturlige Farve, eller man efter Renæssanceskik foretrak at rødkalke dem og trække dem med hvidkalkede Fuger.

De straatækte Bondebygninger i Vestslesvig og paa Vesterhavsøerne viser med uomtvistelig Tydelighed, at dette Farvevalg, der gaar paa tværs af Tidens sejrende Rokokosmag, kommer fra Syd og Vest og hænger sammen med de hollandsk-frisiske Elementer. De ældste Grundmure, med Aarstal fra 1614 og 1634, findes sydpaa, selv om der i Lindholm og helt oppe i Skærbæk kan træffes et enkelt Hus med gotiserende Detailler; paa Amrum omtales Grundmurene som noget nyt allerede kort før Aar 1600. Paa de frisiske Øer Før og Sild forekommer gammeldags Spidsgavle i vekslende Former, og i de maleriske Huse trivedes en ejendommelig, traditionsbunden Hjemmekultur. Karvesnittet har sin særlige frisiske Type, Stolene tilhører ofte en Type, som kendes i Holland og England; hvor Stue-Væggene ikke er panelede, dækkes de gerne af glaserede hollandske Tegels, ofte med Billede af Ejerens Skude. Det lokale Særpræg strækker sig ogsaa til Kirkegaardenes Gravmæler, de oprejste Sten, der er prydede med lignende dekorative Bogstaver som Hus-tavlerne i Aabenraa; ogsaa denne Gravmæletype kom fra Sydvest, og medens den paa Før først optræder c. 1700, kan den i Ditmarsken følges tilbage til Begyndelsen af 1500'erne. Hol-lænderne og Nordfriserne er begge Skipperfolk, og begge er derfor udpræget renlige Folkestammer. I Kampen mod Vesterhavet lærer de søfarende, at det gælder at holde alle Grejer i Orden og at indrette sig fint i den lille Kabys, og denne Lære nyttes ogsaa paa Landjorden; med de samme Farver som Skuden males Huset; Stikkene over Døre og Vinduer farver Friserne med vekslende hvide, grønne og sorte Sten.

Trods alle Fremskridt blev der i de nordfrisiske Bygninger tilbage Relikter af ældgamle Traditioner; der staar jordgravede

Stolper inde bag de murede Ydermure. Og trods al nederlandsk-frisisk Karakter vedblev Grundstammen dog at være dansk. Kun paa selve den frisiske Fastlandsmarsk optraadte den nederlandske Hustype Hauberg'et. Ellers møder vi overalt udenfor de egentlige Købstæder det solrette Langhus; det hersker endogsaa paa de nordfrisiske Øer, hvor Sagn beretter, at en dansk Konge i ældgamle Dage skal have paatvunget Friserne dansk Byggeskik. En af Versionerne lyder paa, at Kong Gudfred (som ogsaa efter Saxos Fremstilling underlagde sig Frisland), skulde have befalet Friserne at gøre Norddøren saa lav, at de maatte bøje sig for Danmark, naar de gik ud; men Friserne indrettede sig saa ogsaa Syddøre og bøjede sig den forkerte Vej! Selvfølgelig er dette kun Sagn; men hvorledes det end forholder sig, sikkert er det, at Langhustypen for os danske giver det nordfrisiske Hus en hjemligt virkende Karakter.

Den frisiske Vesterhavskultur bredte sig i 18. Aarh. til de nordlige danske Naboøer, til Røm, Manø og Fanø. Og samtidig trængte Grundmurene sejrrikt frem i det danske Bondeland. Medens Angel og Als sejt holdt fast paa Bindingsværket, gik de vestlige og nordlige Egne mere og mere over til Teglbrændingen. C. 1775 var de fleste Bøndergaarde i Tørninglen grundmurede; i Ug var man nylig begyndt at brænde Sten, og Præsten i Bevtoft havde virket for Teglbrænderiet i Nørre Rangstrup Herred. Ved Aarhundredskiftet sejrede Murværket i Ribe og Vejle Amter. Og jo længere man naar ud i Bevægelsens Periferi, des senere bliver ogsaa Murværkets Stilformer, og des mere paavirkede Detaillerne af Nyklassicismen.

Muligt er det, at man i Landarkitekturens yngste Murstensdetaillier, i disse opdukkende nyklassiske Former, kan finde et dansk Element, et Genskin af Københavner-Akademiets Lærdomme. Vi kender, ialfald endnu, ikke Navne paa lokale slesvigske Bygmestre som Mikkel Stubberup paa Vardeegnen og Per Hollesen i Brørup, og der ligger her en interessant Op-gave for Lokalforskningen. Men for Byernes Vedkommende ser vi, at omkring Aar 1800 gør københavnske Impulser sig gældende. Det er ikke til at undres over; Konge-Hertugen sad

jo i København, og hans Akademi maatte blive det kunstneriske Centrum for alle hans Lande. Men det er dog værd at pointere, at Akademiets Virksomhed betød et dansk Fremstød i Hertugdømmernes Kunstliv. Ikke blot droges Malerne til København, men kongerigske Arkitekter naaede helt ned til Monarkiets Sydgrænse. Endnu i 1750'erne var det Hamburger-Arkitekten Sonnin, der byggede Herregaarden Rundhof Syd for Flensborg, og ogsaa senere har Tyskere sikkert domineret de sydlige Herresæders Arkitektur, medens de nyklassiske Stukarbejder her og i Slesvig-Flensborg en Aarrække leveredes af Italienerne som Brødrene Angelo og Frants Anton Taddei fra Gandria ved Luganersøen, af hvilke den sidstnævnte i Aaret 1800 bosatte sig i Slesvig By. Men allerede Akademiets første Nyklassiker, Jardin, fik Opgaver fra Hertugdømmerne. Han skal straks efter sin Ankomst til Danmark have bygget Herregaarden Borstel i Holsten, og i sine sidste Københavneraar opførte han Amtsmandsboligen i Tønder. Langt mere betød imidlertid C. F. Hansen; det er bekendt nok, at han i sine yngre Dage var bosat i Altona, som Landsbygmester for Slesvig-Holsten. Hans rige Virksomhed her ligger udenfor vor Opgaves Rammer, og kun hans senere slesvigske Arbejder kan nævnes: Kirken i Husum, bygget 1829—33, og den arkitektonisk set langt interessantere Sindssygeanstalt i Slesvig By, bygget 1817—20, et storladent gennemført Anlæg, som desværre har lidt meget ved en senere Ombygning.

Samtidig mærkedes ogsaa Akademiets Indflydelse paa anden Maade. Axel Bundsen, der uddannedes i København og endte i Hamburg, arbejdede i Flensborg, hvor han 1812 opførte Kirkegaardskapellet i Hansen'sk Maner. 1804 havde han prøvet paa at komponere et Flensborger-Gavlhus, Angelbostræde Nr. 2, med nyklassiske Pilastre og joniske Kapitæler efter Harsdorffs Forbillede paa hans egen Gaard. Bedre er dog andre flensborgske Empirefacader, der i det hele og store viser en dansk Tilbøjelighed til at brede sig i Længden (Holm Nr. 12; Amtsmandsboligen, med Portparti i Hansen'sk Maner), og noget lignende gælder de enkelte nyklassiske Bygninger i Haderslev (Badstue-

gade og Naffet Nr. 1, af hvilke det sidstnævnte er opført af en lokal Murermester, Christiansen, c. 1835)¹⁾.

Endnu i Louis-XVI-Ornamentikken kunde man indpode Landets Haandværkertraditioner, den udviklede Empire betød derimod et stærkere Brud med det overleverede. Man forstaar i Grunden godt de brave holstenske Borgere i Neumünster, der kæmpede som Løver mod den C. F. Hansen'ske Kirke, Regeringen vilde give dem. De fik den alligevel, og her som i Husum virker den som en fremmed Fugl. Det lader sig ikke nægte, at den akademiske Nyklassicisme med sine antikke Former og sit Palladio-Væsen er international, mere end de forudgaaende Stilarter. Men Sagen har dog ogsaa en anden Side, der næppe har været tilstrækkelig paaagtet, og trods alt det fremmede tror jeg, at den ypperlige danske Nyklassicisme ikke blot er betinget af, at vi dengang havde et dygtigt Akademi, men ogsaa af nationale danske Karaktertræk.

Da jeg for nogen Tid siden prøvede at skrive en skitse-mæssig Oversigt over københavnsk Arkitektur, kundę jeg ligesom nu, da jeg forsøger at karakterisere danske og tyske Elementer i Slesvigs Stilhistorie, ikke lade være med at spørge: er der ikke under al Paavirkning udefra en national, dansk Nuance i vor hjemlige Arkitektur? Og jeg mener, at den kan følges gennem de sidste Aarhundreder, naar vi ser, hvorledes Danmark vælger og vrager mellem de fremmede Stilarter. Først anslaaes Tonen i den nøgterne, redelige, nederlandske Palladiostil. Dens Optagelse herhjemme er vel fra første Færd et historisk Fænomen, betinget af Landets politiske og kommercielle Forbindelser med Nederlandene. Men naar Charlottenborgs Stil slog saa godt an hos os, vidner det sikkert ogsaa om aandeligt Slægtskab. Og senere dør denne Tone ikke. Frederik 4.'s Arkitektur tog meget i Arv fra den forudgaaende Slægt og brød ikke Traditionen. Selv Christian 6.'s store, pragtfulde Slotsbygninger er for deres Tid forholdsvis maadeholdne og beherskede; vi har i Danmark ingen virkelig vild og voldsom Storbarok. Vi modtog

¹⁾ Oplysningen herom skyldes Museumsdirektør M. Mackeprang.

helst det beherskede og dæmpede, undgik det pralende og brov-tende. Derfor fandt Jardins franske Smag saa god en Jordbund i Danmark, hvor Harsdorff knyttede Traadene mellem den gamle nederlandske og den nye Klassicisme, og hvor C. F. Hansen i al sin Storladenhed dog ikke bryder denne Overlevering. Selv igennem det 19. Aarhundredes Brud med Fortiden bevares i det hele og store Uviljen mod det udfordrende, det altfor frem-trædende, Tilbøjeligheden til at vælge den gyldne Middelvej, og som Følge deraf, Sansen for de rolige, harmoniske Virkninger; den lever i den Nyrop'ske Skole, og den er ikke død hos de yngste. Selv dansk Bondekunst har skyet Overdrivelserne; danske Bondevævninger tenderer i Retning af de smaa Mønstre og de dæmpede Farver, danske Bondedragter undgaar outrerede Moder. »Vi er ikke skabte for Højhed eller Blæst«.

Sammenlign hermed svenske Stilarter fra de sidste Aarhundreder, fra Tessin til Nutiden! Eller sammenlign dansk og tysk! Selv i Nordtyskland mærker vi den voldsomme sydtyske Barok. Atter og atter mødes en Hang til at stille Sagen paa Spidsen, som ligger os danske fjern. Den tyske, sengotiske Haandværkerdygtighed, der overvandt de utroligste tekniske Vanskeligheder og elskede de besværligste Kunststykker, føles ogsaa gennem de følgende Stilarter, baade i Renæssancen og senere. Tysk Rokoko virker som Hornmusik, hvor fransk Rokoko klinger som et Strygeorkester. Siden Bruskarokkens Tid har vi trods al tysk Paavirkning kun haft lidet tilsvarende i Danmark. Og trods alle det moderne Monumentraseris Synder er vi aldrig naaet saa langt ud i det urimelige som vort Nabofolk. Istedløven og Germaniabronden i Flensborg, Skamlingsbanken og Knivbjerg illustrerer tilstrækkeligt Modsætningen.

Rent bortset fra saadanne Monumenters historiske Indhold føler vi her slaaende den kunstneriske Kontrast, og selv om de nyeste Retninger i Arkitekturens Verden nu som før løber parallelt paa dansk og tysk Side, udvisker de næppe mere Nationalitetspræget; Kontrasten mærkes af enhver dansk, der ser den moderne tyske Arkitektur i Sønderjylland, og vi danske har Lov til at glæde os over, at vor lille Nation i de vekslende Tider

ogsaa paa Arkitekturens Omraade har kunnet hævde os. Men naar vi nu føler Modsætningen nationalt, maa vi ikke uden videre overføre vor Opfattelse paa Fortiden. Selv vor Nyklassicisme var ikke bevidst national, og kun ubevidst afspejler Stilarterne Nationernes Kulturkamp i det omstridte Land. At de, i Overensstemmelse med Historiens Gang, viser os Tyskhedens Fremtrængen paa gammeldansk Grund, bør ikke formindske vor Kærlighed til den sønderjyske Arkitektur, vi kan og bør glæde os over, at netop de nationale Brydninger og de forskelligartede Impulser har givet den sit Særpræg.

Nyere dansk og tysk Litteratur.

Endnu i Aarene mellem de to slesvigske Krige traadte den hjemlige Arkitekturhistorie sine Barnesko, men selv om det kneb baade med Forstaaelsen og med Interessen for de nyere Stilarter, var man dog kommet godt i Gang med Studiet af Middelalderens Bygninger. Det danske Hovedværk, Traps »Statistisk-topografisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig«, der udkom 1861—64 i Tilslutning til første Udgave af Traps Danmark, vidner smukt om denne vaagnende Interesse. Den alsidige Udgiver havde personlig en ikke ringe Sans for Arkitekturens Historie; i Danmarkstopografien prøvede han selv sine Kræfter med at skrive en kort Afhandling »Om Bygningsformerne i Danmark« med særligt Hensyn til Værkets Billedbilag, og til Slesvigbogen skaffede han sig gode Medarbejdere. Mellem de smukke, sirlige Stentryk er der Planer og Opmaalinger af de vigtigste Mindesmærker, og i Modsætning til alle ældre Topografier bringer Teksten gode Redegørelser for de interessanteste Kirkers Bygningshistorie; i kortfattet og knap Form hviler de i mange Tilfælde paa førstehaands Iagttagelse, og trods al følgende Litteratur har Traps Slesvig den Dag i Dag bevaret sin Værdi ogsaa paa dette specielle Omraade. De nyere tyske Topografier, f. Eks. et Værk som Oldekopp's Schleswig, staar i saa Henseende langt under Trap, og end ikke det tyske Oversigtsværk over Hertugdømmets Kunsttopografi kan helt erstatte det; betegnende nok gengiver det for en Række Monumenters Vedkommende det Trap'ske Illustrationsstof.

Medens de senere Udgaver af Traps Danmark har søgt at bevare hans Traditioner og bringe saa gode arkitekturhistoriske Oplysninger som muligt, mangler vi Værker, som kan sidestilles med Tysklands Kunstinventarer. Nationalmuseets mangeaarige Undersøgelser, som er kommet de sidste Udgaver af Trap tilgode, er vel i de sidste Aar fremmede med betydelig Kraft, men Resultaterne henligger indtil videre i Museets Arkiv, og de vældigt stigende Omkostninger ved Bøgers Fremstilling hænger som en truende, mørk Sky over det paatænkte Værk om »Danmarks historiske Mindesmærker«. Hertugdømmerne derimod har forlængst faaet deres Kunstinventar. Knap en Snes Aar efter, at det første tyske »Inventar der Baudenkmäler« var udkommet (for Regierungsbezirk Kassel 1870) udsendte den senere Provinzialkonservator, Dr. Richardt Haupt »Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein« I—III (Kiel 1887—89), et ikke mindst for sin Tid betydeligt Arbejde, gennemført med beundringsværdig Flid og Energi. Kirke for Kirke beskrives Bygning og Inventar, og paa lignende Maade gennemgaas Købstæder, Herregaarde og Slotte. Jagttagelserne i Marken er supplerede med Henvisninger til ældre Litteratur og Arkivundersøgelser, der væsentlig skyldes Pastor Biernatzki i Bargum. Et udførligt Sagregister med tilhørende Ordbog letter i høj Grad Benyttelsen, og Kunstnerregisteret over Bygmestre, Billedhuggere (Billedskærere, Snedkere), Malere og Metalstøbere er af grundlæggende Betydning; brugt sammen med selve Teksten og det rige Billedstof giver det en ypperlig Oversigt over Kunsthaandværket, især paa Renæssancetiden. For al senere Forskning har Haupt været en uundværlig Vejledning og en Fundgrube af Rang, ivrigt benyttet af tyske Videnskabsmænd, der sydfra kom til Provinserne, og ogsaa til stor Nytte for dansk Videnskab, der altid vil vide at paaskønne, at Haupt i nationale Spørgsmaal har vist sympatetisk Forstaaelse af Danskheden og ikke søgt at tilsløre eller bortforklare de danske Elementer i Slesvigs Fortidskunst. (Se f. Eks. Bind I, S. 7, Indledningen til Kreis Apenrade).

Trods al Flid og Omhu er det dog paa Forhaand udelukket,

at et tidligt gennemført Oversigtsværk som Haupts kan blive tilfredsstillende paa alle Punkter. Det 18. Aarhundredes Arkitektur, for hvilken Interessen i 80'erne endnu var minimal, er yderst flygtigt behandlet, Nyklassicisme og Empire næsten ganske forsømt. Selv for Kirkernes og Kirkeinventarets Vedkommende føles det, at Haupts Hjælpere har været af forskellig Kvalitet; de tegnede Billeder er stundom under al Kritik, og Beskrivelserne kan hist og her være fejlfulde nok. For at gennemføre Værket er Gravmindernes personalhistoriske Oplysninger reducerede til et Minimum, hvad der straffer sig med Hensyn til Epitafiernes nøjagtige Tidsfæstelse; selv betydelige Gravsten, som nævnes af Trap, kan være forbigaaede i Tavshed. Og rent bortset fra direkte Fejl kan der i kortfattede Beskrivelser og registeragtige Sammenstillinger ikke siges alt, men kun gives et Grundlag, hvorpaa den senere Forskning maa bygge videre.

Ligesom Biernatzski har fortsat sine Kildestudier (se Zeitschr. Sch.-Holst. Geschichte Bd. 47), saaledes har ogsaa Haupt i et langt og virksomt Liv arbejdet videre paa at uddybe sit Værk, ikke mindst i Praksis, idet han 1892 blev den første Provinsialkonservator i Provinsen Schleswig-Holstein. I denne Embedsstilling har han udsendt korte, aarlige Beretninger, og en yderst kortfattet, men instruktiv Oversigt over sit Livsværk og dets Hovedresultater har han skrevet til Schleswig-Holst. Kunstkalender 1920. Uden her at komme ind paa nogen Kritik af de udførte Restaureringer skal det kun fremhæves, at Haupt bebuder et Tillæg til Kunstinventaret, hele to Bind, af hvilke det første skal have Titlen »Geschichte und Art der Baukunst im Herzogtum Schleswig«, et Værk, som ogsaa vi danske venter med Længsel og vil modtage med Glæde.

Arkitektur- og Kunsthistorie er saa nær knyttet til den praktiske Virksomhed for Mindesmærkernes Bevaring, at et saadant Værk nødvendigvis maa bringe talrige, yderst værdifulde Iagttagelser. Og netop Sammenknytningen af Teori og Praksis har ogsaa maattet medføre, at den tyske Forskning efter 1864 fik langt bedre Vilkaar end den danske, da Interessen for Midlalders og Renæssancekunst tor Alvor blomstre op, og da

Posselt havde slaaet til Lyd for Studiet af Hertugdømmernes kirkelige Kunst (Afhandl. i Hist. Zeitschr. XI, 1881 og Schl.-Holst. Jahrb. 1884). Men fra dansk Side blev Studiet trods alt ikke helt opgivet, og især een Mand tabte ikke den sønderjyske Bygningskunst af Syne, Jacob Helms. Som theologisk Kandidat og flittig Elev af Kunsthistorikeren N. L. Høyen var han 1850 kommet som Adjunkt til Ribe, hvor hans Interesse for Domkirken ogsaa førte ham ud til Omegnens Landsbykirker. Sit foreløbige Udbytte af Rejserne havde han udgivet i to Afhandlinger om Ribegnegens Tufstenskirker. (Ny kirkehist. Saml. I, 1859 og II), og det var ham, der paa Grundlag af selvstændige Iagttagelser skrev de bedste Bygningsbeskrivelser til Traps Slesvig; Høyens banebrydende Metode sammen med Helms sunde Iagttagelsesevne betinger deres Værd. Hvad Helms i sit lange Liv har virket for Ribe Domkirke og for Nørrejyllands Landsbykirker, kan ikke her omtales, saa lidt som hans gejstlige Virksomhed. Det kan kun nævnes, at han i Hovedværket om »Danske Tufstenskirker« (1894) atter behandlede de sønderjyske Bygninger af dette Materiale og tillige kort belyste deres Forhold til Granitkvaderkirkerne og Fraadstenskirkerne, og at han endelig i Aarb. f. nord. Oldkyndighed 1898 skrev »Et Par Tillæg til Værket Danske Tufstens-Kirker«, af hvilke det væsentligste Afsnit handler om Slesvig Domkirke.

Allerede før Haupts Inventar og Helms' sidste Værker havde J. B. Løffler i sin »Udsigt over Danmarks Kirkebygninger fra den tidligere Middelalder (1888) kort omtalt forskellige sønderjyske Kirker og særlig dvælet ved Slesvig Domkirke, som han dog paa afgørende Punkter misforstod. Dens udviklede Bygningshistorie er først bleven mere indgaaende belyst ved den 1888—95 foretagne Hovedstandsættelse, da dens lige saa hæslige som store Taarn rejstes. De ved denne Lejlighed gjorde Iagttagelser er publicerede af Haupt og især af den ledende Arkitekt F. Adler (Zeitschrift für Bauwesen 1897, S. 187 f.), med hvis værdifulde Resultater Helms arbejdede, og endelig er en ganske kort Oversigt over Bygningshistorien givet af Haupt i Domkirkens »Amtlicher Führer«. En endnu rigere Litteratur end selve

Bygningen har dog det berømte Relief over Petersdøren fremkaldt. Første Gang i videnskabelig Form publiceret af Helms c. 1870. (Danske Magazin, 4. R., II. B., efter en Tegning af Høyen) og derefter omtalt af Löffler (Udsigt, S. 200), som læste enkelte Bogstaver, studeredes det senere grundigt af Haupt, der med Omhu rensede og læste Indskriften og behandlede Relieffet først i *Beilage zur Allg. Zeitung* 18. Jan. 1900, siden udførligt i »*Zeitschrift für Schleswig-Holsteinische Geschichte*« Bd. 47 (1917). Desværre har Haupt hverken været heldig med sin Tidsfæstelse, sin Figurforklaring eller sin Tolkning af Indskriften. Fra dansk Side har Dr. Fr. Beckett (Aarb. f. nord. Oldkyndighed 1908) med større Ret hævdet, at den afbildede Stifterkonge ikke er Knud den Store, men Valdemar den Store, og at den ene af de to Helgener er Paulus, ikke Laurentius, og naar Haupt i Indskriften vil læse en politisk Hentydning til Stridighederne mellem Ærkestifterne i Lund og Hamburg, maa det indrømmes, at den svenske Forsker A. Helgeson (Aarb. f. nord. Oldkynd. 1918) har Ret i sin Forklaring af Indskriften som rent og ublandet religiøs.

Foruden Studierne over Slesvig Domkirke har Haupts Forskertrang ogsaa frembragt en Række andre Arbejder især om kirkelig Bygningskunst, men kun sjældent lader de sig læse uden Forbehold. Ligesom han vil gøre Stiftskirken og dens Tympanon ældre end de danske Forskere, saaledes fører hans Fantasi ham ofte til at føre Monumenterne længere tilbage i Fortiden end forsvarligt. Denne Hang præger hans første større Arbejde, der behandler de holstenske »*Vizelinskircken*« (1888), og det samme mærkes ogsaa i senere Afhandlinger om Viselin og om romansk Murstensarkitektur (*Zeitschrift für Architectur* V, 1911 S. 72 ff.). Fra tysk Side er Haupts Opfattelser blevne stærkt imødegaaede af Stiehl i det nævnte Tidsskrift Bd. VI, en Polemik, hvori der dog kun i yderst ringe Grad nævnes slesvigske Eksempler¹⁾. Derimod behandles Løgumkloster ret udførligt i Paul Hoffmann: *Nordische Cisterzienserkirchen* (1912), en Dok-

¹⁾ Noget lignende gælder Fr. Adlers nu ret forældede »*Ursprung des Backsteinbaus* 1884 (S. 177—212).

tordisputats, der lider af alvorlige Begynderfejl, og Kirkens Istandsættelse under Krigen har fremkaldt en Afhandling af dens Restaurator, Regierungsbaumeister Eggeling (Schlesw. Holstein. Kunstkalender 1920). Om Rekonstruktionen af den ældre Tufstenskirke i Starup skriver dens Sognepræst i Kunstkalender 1918.

Trods disse spredte, tyske Bidrag er de senere Aars lødigste Arbejde om Slesvigs romanske Arkitektur kommet fra dansk Side, nemlig den Oversigt over »Sønderjyllands middelalderlige Landsbykirker«, som Museumsdirektør M. Mackeprang har publiceret i Aarb. f. nord. Oldkynd. 1914, sammen med en lille Opsats om Spandet Kirkes Alder, og som klart og sagligt efterviser deres Forhold til samtidig dansk og tysk Bygningskunst. Samme Forf. har desuden i Sønderjyske Aarbøger 1905 skrevet en Anmeldelse af Dr. E. Sauer mann: Die mittelalterlichen Taufsteine der Provinz Schleswig-Holstein (1904), der paa væsentlige Punkter supplerer og korrigerer dette Arbejde. Og selv om det ligger paa Grænsen af Arkitekturens Omraade, kan det ikke forbigaa, at ogsaa et verdsligt Monument, nemlig Danevirke, er fyldigst og bedst behandlet fra dansk Side, først og fremmest i Hovedarbejdet »Danevirke, archæologisk undersøgt, beskrevet og tydet. Af Sophus Müller og Carl Neergaard« (Nordiske Fortidsminder, Bd. I), sidst af Vilh. La Cour i »Danevirke og Kampene paa vor Sydgrænse« (1917), der i populær Form fremsætter flere selvstændige, videnskabelige Opfattelser. Begge Værker bringer Oversigter over den omfangsrige, ældre og yngre Danevirkelitteratur, som det her vilde føre for vidt at opregne¹⁾.

I Modsætning til den gamle Grænsevold er Slesvigs middelalderlige Voldsteder yderst stedmoderligt behandlede. De er ikke optagne i Kunstinventaret, og en lille Oversigt af Haupt: Burgen im Herzogtum Schleswig (Der Burgwart, Jahrg. XVI) samt et Par spredte Enkeltstudier²⁾ kan kun i ringe Grad afhjælpe Savnet. Ikke stort rigere er Litteraturen om den egentlige Slots- og Herregaardsarkitektur, naar bortses fra det statelige Arbejde af

¹⁾ Sml. ogsaa K. Fabricius' Anm. af La Cour, Ugens Tilskuer VIII, S. 104 f.

²⁾ Haupt: Duburg, i Zeitschr. Schleswig-Holstein Geschichte Bd. 35.

Robert Schmidt »Schloss Gottorp. Ein nordischer Fürstensitz« (Leipzig 1887).

Men saa meget rigere er til Gengæld Litteraturen om Middelalderens og Renæssancetidens Kunsthaandværk, der er saa omfattende, at det kun er muligt at nævne de vigtigste Arbejder. Efter at det i lange Tider kun havde været et saa berømt Værk som Brüggemanns Altertavle i Slesvigs Domkirke, der havde opnaaet litterær Behandling, opdagede man i 70'erne og 80'erne efterhaanden den Skat af jævne Arbejder, der findes spredt rundt om i Landet. Medens Haudts Inventarisering lagde Grunden, tog de tyske Museumsmænd fat, og Haand i Haand med Indsamlingen til Museerne i Flensborg, Kiel og Hamburg blev der skrevet Smaaafhandlinger og Museumsberetninger, som bragte mange nye Iagttagelser. Lederen af Hamburgs Kunstgewerbemuseum, den fremragende Museumsmand Dr. Justus Brinckmann har først i knap og klar Form fremhævet det slesvigske Renæssancehaandværks kunstneriske Særpræg (Das Hamburgische Museum, 1894 og senere Aarsberetninger), men samtidig virkede ogsaa Heinrich Sauermann i Flensborg (Jahres-Berichte des Kunstgewerbemuseums in Flensburg, sml. Verwaltungsbericht 1901—05 og Bilder aus dem Flensburger Kunstgewerbemuseum 1907), hvis Museumsarbejde er fortsat af Sønnen, Dr. E. Sauermann, der foruden Museumspublikationerne har udgivet endnu et stort Billedværk: »Handwerkliche Schnitzereien des 16.—17. Jahrh.« (1910). De stateligste Publikationer er dog udgaaede fra Thaulow-Museet i Kiel, af hvis Embedsmænd Professor i Kunsthistorie ved Kiels Universitet, Dr. A. Matthæi, især har behandlet de middelalderlige Altertavler og andre figurlige Snitværker, dels i det forberedende Arbejde »Zur Kenntnis der mittelalterlichen Schnitzaltäre Schleswig-Holsteins« (1898), dels i det store Tavleværk »Holzplastik in Schl.-H. bis 1530« (1901). En senere Leder af Museet, Dr. Gustav Branth, har derimod særligt studeret Renæssanceperioden og udgivet en udførlig Monografi over Bruskarokkens ypperlige Eckernfördemester Hans Gudewerth (1898), ligesom han i Thaulow-Museets »Denkschrift des fünfundzwanzigjähr. Bestehens« (Bericht 1902—3) paaviste

den ældre Hans Gudewerth som Mester for en Række tidligere kendte, men navnløse Snitværker. Senest har Dr. Harry Schmidt optaget Biernatzskis Arkivarbejde og samlet skrevne Kilder til Hertugdømmernes Kunsthistorie (Gottorper Künstler, i Quellen und Forschungen Bd. IV—V, 1916—17).

Overfor denne rige Produktion, hvor Tallet af de nævnte Arbejder med Lethed kunde forøges, har Danmark paa dette Omraade kun ydet lidet. Det føles, at Tyskland, der har skabt Kunstindustrimuseerne, absolut har været i forreste Række med Hensyn til Studiet af Kunstindustriens Historie. For Middelalderens Vedkommende kan af danske Smaaaidrag nævnes den tidligt afdøde Museumsmand, Ivar Hertzsprungs Afhandling om de mærkelige Reliefkrækker i Hyrup og Nørre Haksted (Aarb. f. nord. Oldkynd. 1901)¹⁾, for Renæssancens Vedkommende Chr. Axel Jensens »Snedkere og Billedsnidere 1536—1660«, der i en kort Oversigt over Kongerigets Snitværker ogsaa strejfer sønderjyske Spørgsmaal og i Polemik mod Dr. E. Sauermann hævder de nordvestslesvigske Almuearbejders danske Karakter. Og medens andre danske Værker paa disse Omraader har givet Afkald paa at medtage Slesvig, bør det fremhæves, at Arkitekt F. Uldalls »Danmarks middelalderlige Kirkeklokker« behandler det sønderjyske Materiale. Af de sidste Aarhundreders Kunsthaandværk er det, foruden Almuekunsten, især Fajancefabrikationen, der har været Genstand for videnskabelige Undersøgelser. Talrige Oplysninger om Fajancerne fra Fabrikkerne i Slesvig, Eckernförde, Rendsborg og de tilsvarende holstenske Virksomheder findes i Museernes Publikationer, og ogsaa paa dette Omraade har Brinckmann lagt Grundlaget. Paa dansk Side kan nævnes J. W. Frohne: Danske Fajancer (1911) samt Dansk Folkemuseums Vejleder og spredte Oplysninger i Kunstindustrimuseets Aarsberetninger.

En kort Oversigt over Hertugdømmernes Renæssance-Arkitetur findes i de forskellige Udgaver af Lübke: Geschichte der

¹⁾ Senest er disse mærkelige Relieffer og deres Kunstkreds behandlet af Svenskeren Carl R. af Ugglas i Gottlands medeltida Träskulptur (Stockholm 1915).

Renaissance in Deutschland, hvor den indføjedes i andet Oplag (1882). Men i Modsætning til Kunsthaandværket har den borgerlige Arkitektur fra de senere Aarhundreder ellers kun i ringe Grad været Genstand for videnskabeligt Studium. Fra dansk Side gennemgik Mejborg allerede i 80'erne den slesvigske Byarkitektur, men af sine Resultater naaede han kun at faa publiceret den korte, men malende Skildring af Flensborg og Byens gotiserende Stenhustype, der findes i »Gamle danske Hjem«. Fra tysk Side kan der foruden Bystudier af mere topografisk Natur og Smaabidrag¹⁾ væsentlig kun nævnes Arbejder af den Art, som det tyske Bogmarked før Verdenskrigen kunde bære i stor Mængde, Billedbøger, hvori Teksten gennemgaaende er ret værdiløs og intetsigende, og hvortil Billederne er valgte af praktiske og kunstneriske Hensyn uden dybere historisk Interesse. En Publikation af denne Art er G. Branth's »Wohnräume und Dielen aus Alt Schl. Holst. und Lübeck (1918), og et typisk Eksempel er Dr. E. Sauermann's »Alt-Schleswig-Holstein und Lübeck« (1912), der i usædvanlig tilfældig og usystematisk Rækkefølge bringer en Mængde, ofte gode Billeder af Privatbygninger, Interiører og Møbler, ifølge Titelbladet »aus fünf Jahrhunderten«, hvilket dog bør forstaas som de sidste tre-fire Aarhundreder. Af systematiske Mangler lider ogsaa den samme Forfatters mindre Billedhefter »Kleinstadtbilder aus Schleswig-Holstein«, »Apenrade« (1909) og »Aus Flensburgs alten Tagen« (1910). Men i al deres Uvidenskabelighed har disse Billedbøger utvivlsomt gjort deres store Nytte som Propaganda for den hjemlige, smaaborgerlige Bygningskunst, bidraget til at vække den æstetiske Interesse og tilvejebragt et Studiemateriale, som supplerer Haupt paa Omraader, der endnu i 80'erne var lidet paaagtede. I samme Retning har ogsaa virket den flere Gange tidligere nævnte »Kunstkalender Schleswig-Holstein«, der begyndte at udkomme 1911, og som har bragt mange, populært

¹⁾ I Karl Mühlke: Von nordischer Volkskunst (Berlin 1906) er der samlet en Række Tidsskriftsafhandlinger af Udgifveren og andre Forf., om skandinavisk, nordisk og hollandsk Borger- og Bondekunst i ret broget Blanding; bl. a. skildres Frederiksstad og Nørreport i Flensborg.

skrevne, men ofte gode Smaaartikler om Hertugdømmernes Kunst og Kunsthaandværk. Af Indholdet kan foruden det tidligere citerede særligt fremhæves Haupts »Über unsere Denkmäler und ihre Inschriften« (1911), F. Pont: »Burgwälle und Treppengiebel« (om Frederiksstad, 1914). Stiehl: Vom Stammbaum der Backsteinbauten (1914), en god Oversigt, der spænder fra romanske Kirker til Bøndergaarde, Posselt's »Das Rathaus in Schleswig-Holstein« (1915), Sauermann's »Das Alt-Flensburger Haus« (1915), som særligt omtaler Interiørmuseet i den gamle Bygning Nørregade Nr. 8 og med dette som Udgangspunkt bringer en Oversigt over Byens Privatarkitektur, der supplerer det nysnævnte Billedhæfte, Bruhn: »Das adlige Hoyersworth« (1916), W. Jakstein: Christian Friedrich Hansen, der Meister unseres heimischen Klassicismus (1917).

Den sidste Artikkell frembyder maaske særlig Interesse som Led i en Kæde, hvor danske og tyske Arkitekturstudier har paavirket og fremmet hinanden. En af de smukkeste og mest tiltalende Billedpublikationer, som henter Emner fra Hertugdømmernes yngre Arkitektur, er Berliner-Arkitekten Carl Zetzsches »Zopf und Empire von der Wasserkante« (1908), der ogsaa medtager nyklassiske Bygninger fra København og i den kortfattede Tekst fremhæver den danske Indflydelse paa Hertugdømmerne og i det hele paa den nordtyske Nyklassicisme. Han kom derved til at række Haanden til den Interesse, der samtidig i Danmark vaagnede for C. F. Hansen. Da den danske Arkitekt C. M. Smidt 1911 skrev sin Hansen-Biografi (i Tidsskr. f. Industri), citerede han Zetzsch, og for første Gang fremdroges nu fra dansk Side C. F. Hansens nordtyske Bygninger til nøjere Studium¹⁾. Og efter at den gamle Bygmester paany havde vundet ivrige Beundrere mellem sine Landsmænd, har han i Werner Jakstein faaet en begejstret tysk Biograf, som for Slesvigs Vedkommende har genfundet og omhyggeligt publiceret Arkitektens hidtil glemte og forsømte »Landesheilanstalt zu Schleswig« (i Bau-Rundschau 1918).

¹⁾ I en samtidig kortere Artikel i Architekten Bind VIII fremhævede Carl Petersen Kirken i Husum.

I de senere Aar er der baade fra tysk og dansk Side givet enkelte populære Oversigter over Hertugdømmernes Arkitektur og Kunsthaandværk. Saaledes har G. Brandth skrevet det kunsthistoriske Afsnit »Unsere meerumschlungne Nordmark, Ein Heimatbuch von H. Krumm und Fritz Stoltenberg« (Kiel 1914), der væsentlig beskæftiger sig med Middelalder og Renæssance og lægger Hovedvægten paa Kunsthaandværket, medens Forf. ikke har kunnet strække sig videre end til sin beundrede Gudewerth og forbigaar den nyere Arkitektur i Tavshed. Fra dansk Side bringer Dahl og Linvalds Sønderjylland (1919) en Afhandling af Vilh. Lorenzen om Bygningskunsten, hvori Nordslesvigs Arkitektur særlig omtales.

Saa fjernt danske og tyske end efter 1864 har staaet hinanden, naar det slesvigske Spørgsmaal berørtes, og saa vanskeligt de ofte har haft og endnu har ved at forstaa hinanden, har dog baade videnskabelig og kunstnerisk Forstaaelse stundom kunnet bygge Broer over Kløften, og nu, da det danske Nordslesvig vender hjem, bør det fra dansk Side ikke glemmes, at tysk Forskning har ydet mange og værdifulde Bidrag til Belysning af Slesvigs Arkitekturhistorie. Det skal aabent erkendes, at kvantitativt staaer de danske Bidrag under de tyske, selv om man medregner Studiet af Bondekunsten, der vil blive særlig omtalt i en følgende Artikel. Men det kan dog ogsaa tilføjes, at der fra dansk Side i det stille er gjort forberedende Arbejder, som hidtil ikke er kommet frem. Yngre Studerende har i Aarene før Verdenskrigen gennemrejst store Dele af Slesvig i Anledning af en paatænkt Nyudgave af Trap, og dette Arbejde vil paa mange Punkter faa Betydning efter Genforeningen, selvom Krigsaarene har ændret og kuldkastet den oprindelige Plan. Mellem disse Papirer ligger saaledes de første, nogenlunde fyldestgørende Beskrivelser af Nordslesvigs Voldsteder, nye Oversigter over Købstædernes Arkitektur og talrige, værdifulde Supplementer og Rettelser til Haupts Kirkebeskrivelser.

DANSKE OG TYSKE FORSKNINGER AF SØNDERJYSK BYGNINGSSKIK OG ALMUEKULTUR SIDEN 1864.

Af Jørgen Olrik.

Sønderjylland er ikke alene i politisk henseende, men først og fremmest kulturelt set, det i århundreder omstridte land, hvor »Dansk og Tysk tog livtag sammen«. Jævnside med den politiske kamp om hertugdømmet løber den danske landbefolkning ikke mindre betydningsfulde rolige og passive modstand mod tysk sprogs og tysk sæds fremtrængen sydfra og dens sejre vedholden ved dansk tunge og dansk skik under dagliglivets mangfoldige forhold og sysler. Både fra dansk og tysk side har forskningen søgt at udrede Sønderjydernes folkelige egenart i sproglig og i kulturel henseende; og den ulykkelige politiske afgørelse i 1864, der netop samlede de danske Sønderjyder til kamp, har i længden snarere skærpet end svækket forskningens interesse for disse forhold. Allerede i tiden mellem de to slesvigske krige blev der fra dansk side gjort et banebrydende arbejde i sprog- og folkemindeforskning, hvorom der i det hele kun skal henvises til Holger Hjelholts artikel i Danske Studier 1919, s. 129—142; der er dog grund til her at mindes, at den danske folkemindeforsknings Nestor, pastor H. F. Feilberg, tjente sine sporer som dansk almuekulturs gransker ved sit banebrydende ungdomsarbejde »Fra Heden« (1863), en ypperlig skildring af folkelig egenart i Mellemslesvigs hedeegne.

Når der nu her skal forsøges at give en kort og skitse-mæssig oversigt over dansk og tysk forsknings indsats m. h. t. studiet af Sønderjyllands folkelige egenart, således som denne finder sit udtryk i almuens gamle overleverede kultur, er der grund til fra første færd at indskærpe, hvad der allerede i den foregående afhandling om sønderjysk arkitektur er fremhævet: at mange af de enkelte egnenes ejendommeligheder ikke så meget er nationale som lokale særegenheder, afarter af en måske oprindelig fællesevropæisk skik eller mode, der har krystalliseret

sig på vedkommende område og udviklet sig til en for egnen typisk form; dette er bl. a. i stort omfang tilfældet med de såkaldte nationaldragter. Men der er også andre områder af gammel sæd og skik, hvor ved siden af de lokale afskygninger også en generel national forskel afgjort lægger sig for dagen; dette gælder bl. a. ikke mindst m. h. t. bøndergårdenes gamle bygningsskik, som forskningen derfor også i særlig stort omfang har beskæftiget sig med. Netop på grund af disse spørgsmåls nationale betydning har de etnografiske teorier og hypoteser, som forskerne er gåede ud fra, ikke sjældnen fået betydelig indflydelse på deres resultater, som vi i det følgende skal se adskillige eksempler på.

Fra de første 25 år efter den ulykkelige krig er der dog (med en enkelt, nedenfor anført undtagelse) ikke synderligt af større kulturhistorisk interesse at fremhæve, hverken fra dansk eller tysk side. Den etnografiske forskning var jo endnu i sin barndom, og en enkelt svale som Feilbergs sønderjyske folkelivsbilleder bebudede endnu ikke nogen rigtig sommer. Nævnes kan bl. a. en artikel af tyskeren Hamm om slesvigske og holstenske bøndergårde (i Westermanns Monatsheften 1865), som bygger på erindringer fra felttoget i 1864. Kun den nordfrisiske folkestammes af de særegne naturforhold prægede levevis, der er så håndgribelig i sin iøjnefaldende forskellighed fra sine omgivelser, at den allerede for syv hundrede år siden inspirerede Sakse til i sin Danesaga at indflette en malende etnografisk skildring af deres egenart, blev omkring 1890 både fra dansk og tysk side behandlet i et par populære skrifter, et mindre dansk af højskolelæreren og sprogmanden V. Bennike (1890), og en større tysk topografi over de frisiske øer af Christian Jensen (1891).

Imidlertid havde fra tysk side den omfattende germanistiske forskning, der i løbet af 19. århundrede havde taget et imponerende opsving og vundet stærkt frem både i omfang og i dybde, også begyndt at inddrage de folkelige bygningsskikke under sit område. Det banebrydende værk er her Rudolf Hennings lille skrift: *Das deutsche Haus* (Strassburg 1882; Quellen

und Forschungen zur Sprach- und Culturgeschichte der germanischen Völker, Band 47). Der forsøges her for første gang en sammenfattende skildring af de forskellige hustyper indenfor den gotiske (germanske) folkeæt i deres lokale egenart; grænserne for deres udbredelse fastsættes i store træk, og deres mulige afledning af en oprindelig fællestype antydes i et udførligt slutkapitel: »Bidrag til det tyske hus' historie«. Blandt de af Henning opstillede typer vedkommer det øvretysk-frankiske, det østtyske og det nordiske (ø: skandinaviske) hus ikke nærværende undersøgelse; derimod skal der dvæles lidt ved de tre af hans typer, der alle optræder på sønderjysk grund, og som han skildrer i sin bogs 3.—5. kapitel: det saksiske, det frisiske og det angelsk-danske hus. Svagest er hans forsøg på at uddrage en fælles frisisk type af de meget forskelligartede og ofte ret komplicerede gårdanlæg, som de frisiske kystlande fra Nederlandene til Nordfrisland har at opvise; af nordfrisisk område vil han ikke henføre andet end halvøen Ejdersted med dens såkaldte Heuberge til den frisiske hustype i egentlig forstand. Sikkert afgrænset i sin egenart er derimod den saksiske hustype, hvis primitive og oprindelige præg den tyske skribent Justus Möser allerede i slutningen af 18. årh. havde henledet opmærksomheden på. Dette hus med sin brede indkørselsport i gavlen, med sin store dīle (lo) med stalde ved siderne og i dilens baggrund arnen med beboelsesrummene, er da også så typisk afvigende fra al anden sønderjysk boligskik, at dets hjemegn afgjort skiller sig ud fra det øvrige område, og nordgrænsen for dets udbredelse falder i hovedtrækkene sammen med Plattyskens fremtrængen mod Nord i løbet af Middelalderen: det når ifølge Henning op til Slien (og Danevirke). Alt, hvad der ligger Nord for denne linje, henføres af Henning til den angelsk-danske gårdtype, der ganske vist ikke udgør så sluttet en enhed som den saksiske, men spalter sig i mange lokale varianter, hvoriblandt også regnes det frisiske hus paa Vesterhavsoerne og den ligeoverfor liggende marsk. Henning har åbent øje for den enlængede sønderjyske gårds slægtskab med tilsvarende nørrejyske huse, og den af ham fastslåede nordgrænse

for det saksiske huses fremtrængen stemmer, som nævnt, ret nøje med den gamle sproggrænse, hvilket dog ikke udelukker, at der i den sydlige del af det oprindeligt dansktalende Sønderjylland (i Sydangel og også længere vestpå) har fundet en vis påvirkning sted sydfra, hvad der bl. a. giver sig tilkende i loens delvise overgang til saksisk dile med stalde ved siderne og indkørselsport i gavlen. Kun navnet, som Henning giver denne sønderjysk-danske gårdtype, synes mindre heldigt påvirket af tyske teorier om Anglerne som Sønderjyllands oprindelige befolkning og om en ødansk indvandring til og erobring af Jylland.

Hennings fremstilling traf i store træk sikkert det rette, men den var ifølge sagens natur kun en ret skitseret oversigt, der byggede på ældre og delvis ret mangelfuldt materiale. For at nå et virkeligt grundigt kendskab til sønderjysk bygningssskik måtte der kræves ganske anderledes dybtgående og omfattende undersøgelser end der hidtil forelå — undersøgelser, der både byggede på studier i marken og på det hidtil så godt som ikke udnyttede arkivstof. Der var her store opgaver for forskerne at tage op, og det varede heller ikke længe, før der både fra dansk og tysk side forelå nye og betydningsfulde undersøgelser. Fra tysk side kastede man sig i de følgende år især over de frisiske hustyper; nævnes må særlig Otto Lasius' skrift *Das friesische Bauernhaus* (1885, *Quellen und Forschungen etc.* Bd. 55), samt M. Uhles afhandlinger i *Zeitschrift für Ethnologie* 1890—91: *Das Föhringer Haus*, og: *Das dänische Haus in Deutschland*. Denne sidste forsker vil endog hævde, at det danske hus i meget gammel tid er blevet overført til de frisiske kystlande Syd for Vesterhavet, og selv om dette ikke kan anses for bevist, er det sikkert nok, at de nordfrisiske bygningssskikke på sønderjysk grund — fra regnet de ovenfor nævnte Heuberge i Ejdersted — viser meget nær tilslutning til de tilgrænsende danske landsdeles. — Nævnes må også Reimer Hansens afhandlinger i *Globus* 1893 og 1896, særlig om det frisiske og det femernske hus.

Snart fremstod der dog fra dansk side en mand, der ikke var bange for at sætte sin forsken endnu større mål — så store,

at deres fulde opnåelse sikkert lå langt ud over hans evner og begrænsning. Manden var tegneren og kulturhistorikeren professor R. Mejborg. Han havde i mange år indsamlet stof til et monumentalt værk over folkelig bygningsskik hele Norden over, men nåede — bortset fra mindre afhandlinger og oversigter — kun at få udgivet første bind, om slesvigske bøndergårde (1892, tysk udgave 1896). Dette Mejborgs stort anlagte hovedværk bygger både på et med stor flid under vidtløftige rejser indsamlet billed- og opmålingsmateriale og på meget ihærdige og omfattende arkivundersøgelser; det udkom i et bogmæssigt set overmåde stateligt og tiltalende udstyr, og det må fremdeles ved sin fylde af enkeltheder, indsamlede fra alle egne af hertugdømmet, kaldes et uundværligt hovedværk ved studiet af sønderjysk bygningsskik. Men det kan på den anden side ikke nægtes, at værket også lider af visse mangler. Mejborg havde et klarere blik for den enkelte egns særpræg end for de store linjer i udviklingen; hans sans for de mange små enkeltheders betydning for helheden, der giver sig sit smukkeste udslag i hans malende beskrivelser af de forskellige landsdeles landskabelige særpræg, får ham ikke sjældent til at glemme overblikket, og hans i og for sig prisværdige hang til overalt at underbygge sin skildring af bygningsskikkene ved udmaling af deres sociale, økonomiske og kulturelle baggrund, får ham ikke sjældent til at forvilde sig lidt for langt ind på områder, der måtte siges at ligge lovligt meget ude i periferien af bogens egentlige æmne. Mejborg kendte ikke ret begrænsningens vanskelige kunst; hans udredninger af de enkelte stedlige typers historiske udvikling er ofte famlende og usikker, og han savnede i nogen grad blik for de væsentlige ligheder, der trods alle lokale forskelligheder samlede alle gårdtyper Nord for Sli-Danevirkelinjen til et hele, i modsætning til den Syd for denne linje herskende saksiske type. Hertil kommer, at hans sans for enkelthedernes betydning ikke var ledsaget af nogen minutøs nøjagtighed i de enkelte oplysninger, hvorpå værket var bygget; det er således karakteristisk, at hans mange afbildninger og planer af gårde så godt som aldrig er forsynede med andre hjemstedsbetegnelser end egnen

i al almindelighed, men ikke stedfæstede til denne eller hin bestemte landsby. — Trods alt må forskningen dog være Mejborg taknemlig for det store materiale, han har indsamlet på en tid, da så godt som ingen andre tænkte på sligt, ligesom hans ofte smukke og fængslende, altid velskrevne og letlæselige fremstilling skaffede hans kulturhistoriske studier mange venner.

Manglerne ved Mejborgs historiske forfatterskab blev få år efter fremkomsten af hans ovennævnte hovedværk på en i det hele overbevisende måde klarlagte af en dansk historisk forfatter, der vistnok må kaldes den betydeligste forsker af dem, der har beskæftiget sig med disse spørgsmål. Ligeså vidtløftig, ja snakkesalig Mejborg stundom kunde være i sin fremstilling, ligeså skarp og klar var skoleinspektør P. Lauridsen i den sønderlemmende kritik, som han i Historisk Tidsskrift 6. R. VI. Bd. (1895) gjorde Mejborgs store værk til genstand for. Støttet til nyt fremdraget, af Mejborg delvis overset arkivmateriale, lykkes det ham for det første at fastslå grænsen mellem dansk og saksisk bygningsskik med langt større nøjagtighed end tidligere; og dernæst påviste han, hvor lidt der lå til grund for Mejborgs sondring mellem nord- og mellemslesvigsk bygningsskik, idet den enlængede gård med beboelse i den ene ende, stald og lo i den anden ende af huset langt fra var ukendt i Nordslesvig, som Mejborg syntes at mene. Mejborgs antagelse af den firlængede bondegård som den oprindelige danske type modbevises grundigt, og hans hypotese om den af to længer sammenbyggede vinkelgårds afstamning fra Nordfrisland undlives med afgørende grunde. Som de fleste skarpsindige kritikere kan Lauridsen dog blive noget ensidig i sine synsmåder og sin polemik; således kan hans teori om, at det typiske dansk-sønderjyske hus altid rummede pisel (opholdsstue), lo og stald i bestemt rækkefølge, således at loen stedse var indskudt mellem opholdsrummene og stalden, sikkert ikke opretholdes i hele sit omfang, idet man snarere må antage, at denne anbringelse af loen mellem stue og stald, der er særlig almindelig på nordfrisisk og mellemslesvigsk område, skyldes en påvirkning Syd fra, medens det på mange steder såvel i Nordslesvig som på

de danske øer var almindelig skik, at stalden lå lige ved siden af det såkaldte framgulv eller framhus (fremmers). Men tiltrods for disse og enkelte andre ensidigheder må Lauridsens indlæg dog betegnes som det skarpsindigste og mest grundlæggende arbejde om sønderjysk bygningsskik, der er fremkommet fra dansk side, og hans påvisning af en fælles dansk hustype i Sønderjylland med skarpt skel overfor det saksiske hus i Syd-slesvig hører til de forskningsresultater, som har blivende betydning.

Foruden disse mere omfattende behandlinger af sønderjysk bygningsskik har også den mere stedbundne topografiske forskning jævnt hen givet bidrag til belysning af en enkelt egns bøndergårde og gammeldags folkeliv, ligesom også Sønderjylland har fået sin særskilte omtale i sådanne sammenfattende værker som E. H. Meyers *Deutscher Volkskunde* (1898), O. Schwindrazheims *Deutsche Bauernkunst* (1903), W. Pesslers *Das altsächsische Bauernhaus in seiner geographischen Verbreitung* (1906). Nogen systematisk litteraturfortegnelse skal her ikke gives; kun nogle enkelte afhandlinger og artikler skal fremhæves. Om hustyper og landsbyliv i Angel beretter J. J. Callsen i det hele omhyggeligt og troværdigt i tidsskriftet *Die Heimat* 1901 og 1903; om den saksiske gårdtype i Ostenfeld Magnus Voss (i sin bog om Ostenfeld 1905, der også indeholder andet værdifuldt topografisk stof, samt i *Niedersachsen* 1901 og *Die Denkmalpflege* 1904); de to forfattere tilhører begge den tyske skolelærerstand. Gode oplysninger om halvøen Svansens bygningsskik og almuekultur findes i Koch-Bohnerts skrift *Schwansen* (1912); omhyggelig og nøjagtig er også Karl Häberlins afhandling om boligtypen paa Halligerne (*Zeitschrift des Vereins f. Volkskunde in Berlin*, 1912). — Blandt danske bidrag er der grund til at mindes H. F. Feilbergs »Barn-domsliv i Vestereggen» (*Sønderjyske Aarbøger* 1897), for ikke at tale om hele det sønderjyske stof i hans ordbog over det jyske almuesmål, al dansk folkemindeforsknings uundværlige håndbog. Al ære værd er også frimenighedspræst Thade Petersens omhyggelige og udførlige topografiske meddelelser om sin hjemstavn Rømø i *Sønderjyske Aarbøger* 1903—6.

Af mere omfattende art er igen en dansk og to tyske publikationer, som derfor skal omtales lidt nærmere. Først skal nævnes det af den tyske arkitekt- og ingeniørforening udgivne hovedværk (tekst og tavler): *Das Bauernhaus im deutschen Reiche* (1906), hvori afsnittet Schleswig-Holstein er udarbejdet af geheimebaurat K. Mühlke. Dette værk er efter hele sit anlæg rent sagligt og typebeskrivende uden at gå dybere ind på den historiske udvikling, selv om man heller ikke her slipper for den kendte tyske teori om Danernes indvandring til Jylland og fortrængen af urbeboerne. Tegninger og opmålinger synes pålidelige, men gennemgående lidt tørt og ukunstnerisk udførte; teksten affærdiger Nordslesvig ret kort og Mellemslesvig endnu kortere, idet den kun nævner den angelske hustype, men dvæler forholdsvis udførligt ved det frisiske, det ditmarsiske og det saksiske hus i deres forskellige variationer. Synspunktet er nok så meget arkitektens og kunstnerens som etnografens og historikerens, men røber iøvrigt både forfatterens solide tekniske kundskaber og klare blik for folkekunstens hjemlige og stavnsbundne præg. — Et forsøg på at anvende den historiske viden om fortidens bygningsskik til praktisk-kunstnerisk formål i nutiden udgøres af en samling »Vorlageblätter«, udgivne af Baupflege des Kreises Tondern (se Schleswig-holsteinischer Kunstkalender 1912, s. 17).

Fra dansk side har man taget et tilsvarende opmålingsarbejde op. De unge danske arkitekters sammenslutning, »Foreningen af 3. Dec. 1892«, havde alt i adskillige år sendt sine medlemmer til Sønderjylland for at tegne og opmåle gamle bøndergårde, især paa Vestereggen, inden man besluttede at offentliggøre udbyttet af disse studierejser i trykken og i 1911 udsendte et stateligt hæfte i stort kvartformat med opmålinger, tegninger og fotografier fra Vestslesvig, hvortil i 1917 et nyt hæfte sluttede sig, som overvejende omfattede Vesterhavsoerne, og hvortil museumsinspektør magister Chr. A. Jensen havde skrevet teksten. Formålet med denne publikation var naturligvis ikke alene historisk, men nok så meget praktisk-kunstnerisk; man vilde tilvejebringe en smuk samling af værdifulde

forbilleder, der kunde indblæse det moderne byggeri en ny og bedre ånd, ikke mindst på landet og i stationsbyerne, hvor sådant højlig tiltrængtes; og det var naturligvis ikke uden grund, at man særlig var slået ned i Vestslesvig, hvis pyntelige grundmurede gårde og huse var opførte efter en gammel og solid tradition, som måtte antages at være særlig frugtbringende for unge arkitekter at studere, bl. a. fordi disse bygninger både som helhedsanlæg og i mange enkeltheder egnede sig til forbilleder for tilsvarende moderne nybygninger. De statelige, smukt udstyrede kvarthæfter, der må opfattes som begyndelsen af et større værk, har således i høj grad deres praktiske mission, men de vidner tillige smukt om danske arkitekters historiske interesse for folkekunst og folkekultur på gammel sønderjysk grund. I første hæfte ledsagedes tegningerne og opmålingerne kun af en kort, ret populær, oplysende tekst; i andet hæfte er, som nævnt, teksten forfattet af museumsinspektør, magister Chr. A. Jensen og bringer gode historisk-topografiske oversigter over bygnings typerne i Vestslesvig og paa Vesterhavsoerne, hvorved den største vægt lægges på de rent lokale ejendommeligheder og på det fællespræg, som Vesteregnens særlige naturforhold og næringsveje har givet dens bygningskikke, medens forskellen mellem dansk og frisisk træder tilbage i anden række.

Af en helt anden og mere omfattende art er den aldrende tyske forsker K. Rhamms kæmpemæssige værk: *Ethnographische Beiträge zur germanisch-slavischem Altertumskunde*, hvoraf det i denne sammenhæng væsentlig er 2. del, som interesserer: *Urzzeitliche Bauernhöfe im germanisch-slavischem Waldgebiet* (1908). Det er i sine fortrin og i sine fejl et typisk produkt af tysk videnskabelighed. Det umådelige stof er indsamlet gennem et langt liv med uhyre flid og beherskes med dygtighed; bearbejdelsen deraf røber ofte mærkelig stor kombinationsæвне og skarpsindighed; værket har tillige den fordel, at det ikke som anden beslægtet tysk forskning ensidigt bygger på den filologiske fortolkning af gamle tekster, men fornemmelig støtter sig til indsamlede oplysninger om den overleverede folkelige bygningskik i de forskellige gotisk-germanske lande. Men det er vanske-

ligt at læse, uoverskueligt og slet komponeret, så at der kræves stor tålmodighed til at pløje det uhyre værk igennem fra ende til anden, og dets forfatter er ingenlunde uhildet af gængse tyske etnografiske teorier. Da jeg i sin tid (i Danske Studier 1910) har givet en udførlig anmeldelse af hele værket, skal jeg her indskrænke mig til nogle bemærkninger om Rhamms behandling af sønderjysk bygningssskik. Denne lider noget under hans tilbøjelighed til ud fra antagelsen om Anglerne som Sønderjyllands urbeboere at konstruere en særlig »cimbrisk« gårdtype, afvigende fra det øvrige Danmarks; den enlængede gård, som har været almindelig over store strækninger af Sønderjylland, er, som af Lauridsen påvist, ingenlunde indskrænket til denne landsdel, men genfindes på mange steder i det egentlige Danmark; og forskellen mellem den enlængede type (med stald og lo i samme længe som opholdsrummene) og den to-, tre- eller firlængede type (hvis længer omslutter en firkantet gårdsplads) skal måske, når alt kommer til alt, slet ikke forklares etnografisk, men hænger snarere sammen med en oprindelig ulighed mellem større og mindre gårde, der giver sig udslag i bondens nærmere eller fjærnere samboen med sine husdyr. En sådan synsmåde er forfatteren i anden sammenhæng dybt inde på uden dog for de danske bøndergårdes vedkommende at drage konsekvenserne deraf, og den stadfæstes i høj grad af et af ham selv anført middelalderligt islandsk kildested, hvori det hedder: Det er i Danmark mange steder tilfældet på smågårdene, at alle opholdsrummene, menneskenes såvel som kvægbesætningens, er under ét tag, i hver sin ende af huset (V. Guðmundsson, Privatboligen på Island i Sagatiden s. 65). — Også i mindre spørgsmål kan forfatteren være noget hildet af sine tyske synspunkter, således m. h. t. nordgrænsen af det område, hvor bås — i modsætning til almindelig dansk sprogbrug — betyder hele stalden og ikke dens enkelte rum. Men som helhed er hans værk rigt på nye og interessante synsmåder og særdeles frugtbart for studiet af oldtidslevninger i yngre tiders nedarvede bygningssskik, og det imponerer uvilkaarligt læseren ved sin omfattende lær-

dom og ved det uhyre materiale af enkeltheder, hvorpå det er bygget.

Der er her dvælet forholdsvis udførligt ved forskningerne af sønderjysk bygningssskik, fordi der på dette, etnografisk set vel nok interessanteste område, er gjort særlig store og betydningsfulde indsatser både fra dansk og tysk side. Men også andre områder af almuens materielle kultur er blevne dyrkede af danske og tyske forskere. — Halvt på grænsen mellem almindelig kunstindustri og almuekunst står en del af de sønderjyske snedkeres og billedskæreres frembringelser, som er omtalte i den foregående afhandling; i den danske museumsmand Chr. A. Jensens værk om snedkere og billedsnidere (1911) findes vigtige bidrag også til de sønderjyske snedkerskolars historie, medens den flensborgske museumsdirektør E. Sauermanns *Handwerkliche Schnitzerei des 16. u. 17. Jahrhunderts aus Schleswig-Holstein* (1910) nærmest kun er et billedværk. — Et udpræget produkt af sønderjysk almuekunst og husflid er de kendte monstervævede sengeomhæng og sengetæpper (med uld på linnedbund), der tilvirkedes i hele hertugdømmet, aldeles uanset nationalitetsforskellen; hovedværket om dem er E. Sauermanns *Schleswigsche Beidervand* (1909). — En anden gren af sønderjysk husflid, der efterhånden udviklede sig til en hel lokal industri, er Tønderegnsens berømte kniplingstilvirkning; den danske arkivmand F. J. West har skrevet afhandlinger derom i *Sønderjyske Aarbøger*, men hovedværket om dette æmne skyldes en anden dansk forsker, museumsdirektør Emil Hannover (*Tønderske Kniplinger*, 1911). — De ejendommelige folkedragter på Vesterhavsøerne omhandles i flere af de ovennævnte topografiske skildringer, såsom Thade Petersens af Rømø og Chr. Jensens af de slesvigske Vesterhavsøer; i sidste årgang (1920) af den af E. Sauermann udgivne slesvig-holstenske kunstkalender findes en redegørelse for den alsiske nationaldragt ved dr. Hans Wullenweber i Sønderborg. Dragterne fra Vesterhavsøerne og fra Ostenfeld ved Husum er naturligvis også repræsenterede i de ældre værker om nationaldragter fra tiden om 1880: F. C. Lunds *Danske Folkedragter* samt Kretzschmers og Hottenroths tilsva-

rende bøger om tyske folkedragter. De nordfrisiske bønders hjemmeliv har den på det danske kunstakademi uddannede hjemstavnsmaler Carl Ludvig Jessen i et langt liv skildret i talrige med stor omhu og kærlighed til æmnet udpenslede malerier; et udvalg af hans interiører og dragtstudier i delvis farvetrykt gengivelse er for nogle få år siden udkommet i Glückstadt (jfr. Schl.-holst. Kunstkalender 1918-19)¹⁾. I de øvrige egne af Sønderjylland er ingen egentlige folkedragter bevarede til vore dage.

Tilbage står endnu kortelig at omtale, hvad der fra museers og samlings side er gjort for at tilvejebringe og opbevare materiale til belysning af sønderjysk bygningsskik og almuekultur. Der er her grund til at minde om, at på kongerigsk grund først og fremmest Dansk Folkemuseum, men dernæst også museerne i Kolding og i Ribe i lange tider har samlet på sønderjyske genstande, særlig møbler og andre udskårne sager. I Sønderjyllands hovedstad har Kunstindustrimuseet i Flensborg under ledelse af den dygtige museumsmand Heinrich Sauermann og efter ham hans søn Ernst Sauermann tilvejebragt en omfattende og udsøgt samling til belysning af sønderjysk almuekultur: møbler, udskårne genstande, vævede og broderede sager samt en anselig række interiører fra forskellige egne af Slesvig (og Holsten). Hertil slutter sig på holstensk grund et ypperligt museum i Altona, der ud fra mere etnografiske end kunstindustrielle synspunkter under ledelse af dr. Lehmann har lagt særlig vægt på at tilvejebringe en fyldig og alsidig repræsentation af slesvigsk og holstensk folkekunst og almuekultur; også dette museum rummer en statelig række af interiører.

Endnu større vækst kom der dog i museumsplanerne, da man tog skridtet fuldt ud og ikke nøjedes med at genopstille de gamle interiører i helt forandrede omgivelser, men efter svenske og norske forbilleder skabte en ny museumstype, Fri-landsmuseet, baseret på flytning og genrejsning af selve de

¹⁾ Andet Materiale vedr. frisisk Kultur findes i Mitteil. des Nordfries. Vereins für Heimatskunde und Heimatliebe samt i Mitteil. des Museums für deutsche Volkstrachten (Berlin).

gamle huse og gårde. Banebrydende for Sønderjylland var i så henseende museumsdirektør Bernhard Olsens indkøb til Dansk Folkemuseum (1899) af en Ostenfeldgård, der genrejstes på museets nyoprettede Frilandsafdeling ved Lyngby i året 1900; det gav stødet til overflytningen af en anden Ostenfeldgård til Husum, der skete omtrent samtidigt, og hermed var den første spire lagt til Frilandsmuseer på selve hertugdømmets grund. Da tillige det i nærheden af Husum liggende såkaldte Rother Hauberg — den største og stateligste af de gamle Ejderstedske gårde — er erhvervet af Husum by, er der således her tilvejebragt fremragende typer på såvel nedersaksisk som frisisk-hollandsk bygningssskik. — Senere er paa Før grundet et lille Frilandsmuseum, hvor de frisiske øers hustype er repræsenteret.

Større national interesse for os danske end disse saksisk-frisiske bygningsmuseer har dog bestræbelserne for også at få egentlig danske bygningstyper i Sønderjylland indlemmede i museerne. Det var fra første færd museumsdirektør Bernhard Olsens hensigt at erhverve en nordslesvigske gård til Frilandsmuseet ved Folevad (Lyngby), der kunde repræsentere den gamle danske hustype med opholdsrum i den ene ende og stald i den anden ende af beboelseshuset; men først i 1911—12 lykkedes det at virkeliggøre tanken ved indkøb af et mindre beboelseshus med stald (halvt bindingsværk, halvt bulhus) fra Flovt ved Haderslev, der nu sammen med to bulhuslader fra Grønninghoved ved Skamlingsbanken danner museets nordslesvigske gård. Men også på sønderjysk grund, i Haderslev, er det i de senere år (jfr. Schl.-holst. Kunstkalender 1918—19) lykkedes at tilvejebringe et Frilandsmuseum, bestående af flere gamle bulhuse og gårde, bl. a. fra Halk ved Haderslev fjord; og med dette museum, der åbnedes under krigen, er der således på Nordslesvigs egen grund skabt et monument over landets gamle danske almuekultur, som Haderslev by og amt har al grund til ved den forestående genforening at pege på med stolthed som vidnesbyrd om befolkningens dybe sans for hjemstavnskulturens betydning. Om denne vidner iøvrigt også de anselige lokal- og

kulturhistoriske samlinger, der i de senere år er tilvejebragte i museet i Sønderborg.

Det er at haabe og ønske, at dansk kulturhistorisk forskning efter genforeningen i endnu højere grad vil fæste blikket på de store opgaver, som i Sønderjylland venter på deres løsning, og at der kan komme et godt samarbejde i stand med de stedlige kræfter, så at alle interesserede danske Sønderjyder kan give deres bidrag — det være sig lille eller stort — til studiet af dansk almuekultur på sønderjysk grund. Men dansk forskning bør heller aldrig glemme, at historisk set er hele Sønderjylland gammelt dansk land og hører som sådant naturligt ind under det nationale forskningsområde, og at der Syd for den kommende grænse findes store strækninger, hvis befolkning vel nutildags er mere eller mindre fortystet, men dog ved sin bygningskik, ved sin levevis og sin hele overleverede almuekultur røber sin danske rod. Så langt som dansk sprog har været talt og dansk folkepræg har strakt sig, når også dansk kulturhistorisk forsknings nationale område.

ff)

FORENINGSMEDDELELSER.

Studiekursus i København 1.—5. Septbr. 1919.

Det længe planlagte Studiekursus, hvortil Indbydelser var udsendt i Juni Maaned (sml. Fortid og Nutid II, S. 232) forløb saaledes, at det sikkert kan siges at have overtruffet Forventningerne, og at enhver Tvivl om disse Kursus' Existensberettigelse og Nytte er forstummet. Der havde ialt meldt sig 38 Deltagere, de fleste fra de historiske Amtssamfund, færre fra Museerne, hvorved det dog maa erindres, at ikke faa Deltagere baade virker i Samfundene og i Museerne. Mange fulgte da ogsaa alle Kursusrækker, skønt de derved »fik Timer« baade Formiddag og Eftermiddag, ialt 5—6 om Dagen.

Deltagerne mødtes i Nationalmuseets Gaard Mandag d. 1. Septbr. Kl. 9¹/₂, hvor Sekretæren, Prof. Fabricius, bød Velkommen, og hvor forberedende Aftaler blev truffet.

Morgentimerne var iøvrigt forbeholdt Stednavneudvalget, i hvis Kontorer man mødtes de fire følgende Dage Kl. 9. Tirsdag 2. Septbr. talte V. Brøndal om Litteratur vedr. Stednavne, et Foredrag, som i noget ændret og udvidet Form er trykt i Frederiksborg Amts Aarvog for 1919 under Titelen: »Stednavnestudier før og nu«. Onsdag 3. Septbr. holdt Gunnar Knudsen Foredrag om Kilderne til Stednavnestudier, hvoraf følgende korte Referat kan gives.

Navnenes Udvikling har i det store og hele fulgt Sprogets Udvikling. De er blevet stærkt dialektprægede (f. Eks. Hvornum, Vonsild, Græjs, Lillebrænde). I Stavemaade har de som Regel været lidt bag efter Rigsmaalets Ortografi, medens de i lydlig Henseende bedre har fulgt Udviklingslinien. Vi skriver endnu ofte Kjøbenhavn, Kjøge, Gjørlev, Kauslunde, Haureballe, Skadhauge, Daugeløkke, Hammershuus, Humble, Tjustrup, Rougsø, Kregome, Thoreby og Liunge. Det er en af Stednavneudvalgets Opgaver at revidere Retskrivningen, og en Indstilling om Sogne- navnenes Stavemaade foreligger allerede.

Ganske vist er Udtalen i vore Dage tilbøjelig til at lade sig paavirke af Skriften; den bogstavrette Udtale læres i Skolen, af Landkort og Aviser, og nu kan man godt høre Folk *si*ge Vemb, Humble, Herfølge, Kregome og Daugeløkke. Men hvor Udtale er den ægte, paa Stedet overleverede, kan den tit vise Spor at oprindelige Forhold, hvor Skriftsproget maaske er blevet noget ændret. Minder om ældre Former synes at være bevaret f. Eks. i følgende Tillælde:

Skelund, udtales	[sgjæləm]	oprindl.	Skelum.
Norbæk	— [na-rbæq']	—	Norbeg; ligeledes
Torup (paa			Sønderbeg.
Halsnæs)	— [to-əråb]	—	Towæthorp.
Ringe	— [re-i'ə]	—	Rethinge.
Vust	— [uw'st]	—	Vrst (1231).
Engesvang	— [ijiswån']	—	Ingiswang.
Ondløse	— [un'lyəsə]	—	Undløse.
Pjedsted	— [pi-əsðə]	—	Petæstæth.
Testrup	— [ti'əsdråb]	—	Teestorp 1288.

En vigtig Kilde til Studiet af Stednavnene bliver derfor Udtalen, og den er især af Betydning, fordi det ved talrige mindre Navne bliver den eneste. Brugen af Lydskrift maa ikke afskrække nogen, da det i Virkeligheden er let at sætte sig ind i; og en Optegnelse, som gengiver Udtalen med Benyttelse af

Skriftsprogets almindelige Bogstaver vil ogsaa meget vel kunne anvendes, selv om den paa enkelte Punkter ikke er helt fyldestgørende. En letfattelig Vejledning i Optegnelse af Stednavne er givet af Dr. Marius Kristensen i »Fra Dansk Folkemindesaml. I«, 1908.

Den bedste Kilde til Oplysning om Stednavnenes Betydning er dog Navnenes gamle Skriftformer. Der gjordes kortelig Rede for, hvor man bedst skal søge disse: paa ældre Kort, i Arkivalier (Matrikler, Markbøger, Jordebøger, Tingbøger, Kirkebøger o. s. v.) og for Middelalderens Vedkommende i Diplomstoffet.

Torsdag 4. Septbr. demonstreredes endelig Stednavneudvalgets Samlinger, og Timens Slutning samt Fredag 5. Septbr. brugtes til Besvarelse af de Spørgsmaal om Stednavne (Enkeltnavne), Deltagerne ønskede at stille. Besvarelserne gaves dels af Dr. Brøndal, dels af Gunnar Knudsen, og Spørgsmaalene, ialt 39, var Dagen forud indleverede skriftligt, saaledes at der ikke spildtes Tid med Fremtagelsen af Materialet.

De følgende Formiddagstimer, Kl. 10—12 anvendtes paa Nationalmuseets 2. Afdeling, hvor man mødtes i Palæets Ridderisal. Om Mandagen talte Museumsinspektør Chr. Axel Jensen om »Historiske Jordbundsundersøgelser i Byer«. Det fremhævedes, hvor meget vi kan lære af de gamle Byers Jord, ikke blot i København, hvor Rosenkjær og Ramsing har arbejdet, men ogsaa i Købstæderne. Derefter blev gennemgaaet de Redskaber, der var nødvendige til saadanne Undersøgelser, og de simpleste Kortlægningsmetoder, hvorefter man kan tegne Plan af en Grund eller indtegne Murværk, Pæle og lignende paa et Bykort. I Tirsdagskursus'et fortsattes med en tilsvarende Redegørelse for Nivellement og Højdemaal, og det fremhævedes særligt, hvor vigtigt det er at tegne og studere Jordlagene i Snit. I de følgende Timer blev gennemgaaet de forskellige Arter af gammelt Murværk, Materiale, Skiftegang, Mursten, Tagsten, Kalkmørtel og Fugning, de vigtigste af de mange Alderskendetegn blev fremhævede og illustrerede ved Prøver, og paa lignende Maade blev demonstreret en Række Potteskaar (eller for at bruge et finere Udtryk: keramiske Fragmenter), der næsten altid træffes ved Grundgravninger i Købstæderne, og som i al deres Uanselighed kan lære os meget om Fortidens Kultur og ofte, naar de optages af kyndige, kan give os betydningsfulde Aldersbestemmelser af Jordlagene.

Om Torsdagen ydede Museumsinspektør Jørgen Olrik Vejledning med Hensyn til Museumsprotokoller, Nummererings-systemer og lignende. Der blev forelagt Prøver paa de forskel-

lige Museers Protokolsystemer og Seddelkataloger, og der blev henvist til de Regler og Anvisninger, som er udarbejdede paa Foranledning af Skandinavisk Museumsforbund. Endelig sluttede Museets Kursus om Fredagen med en Række »fortrolige« Oplysninger om Forfalskninger, meddelte af Inspektør Jensen. De mest gængse danske Forfalskningsvarer blev gennemgaaede og Kendetegn paa Ægthed og Uægthed efterviste ved Hjælp af Prøver, der var skaffede tilveje ved Laan dels fra private Ejere, dels fra Kunstindustrimuseet, som med største Velvilje havde stillet Prøver af sin Forfalskningsssamling til Raadighed.

Eftermiddagstimerne Kl. 1—2 var de to første Dage forbeholdt et Kursus i Arkivlære, der afholdtes paa Landsarkivet for Sjælland. Om Mandagen gav Underarkivar Holger Nielsen en Oversigt over Landsarkivets Indretning og Ordning og forklarede Prøver paa Arkivregistraturer over indleverede Arkiver, baade i daarlige Affattelser, som kunde tjene til Skræk og Advarsel, og i gode Eksempler, der lod sig bruge som Forbilleder. Om Tirsdagen vejledede Landsarkivar Hornemann i Konservering af Arkivsager, og der forelagdes Prøver paa de Konserverings- og Indbindings-Metoder, som brugtes i Landsarkivets Konservatorværksted; meget stærkt medtagne Arkivalia tilraadedes det at indsende til Behandling i Landsarkivet, der gerne paatager sig saadanne Arbejder.

De sidste tre Kursusdage anvendtes de tilsvarende Timer paa Folkemindesamlingen, hvor man mødtes i Samlingens Lokale paa det kgl. Bibliothek. De to Forstandere, Grüner-Nielsen og Ellekilde, gennemgik Folkeminde-Indsamlingens Historie, den førstnævnte det ældre Kildemateriale indtil Aar 1800, den sidstnævnte det i 19. Aarh. tilvejebragte Stof. Der forelagdes Prøver af Samlingens Indhold, Folkevisetekster, Tryllebøger (Cyprianus), gamle Skrifter om Helligkilder og de store Manuskriptsamlinger fra senere Tider (Svend Grundtvig, Evald Tang Kristensen). I det hele gennemgik man Samlingens Indhold og den systematiske Ordning af Bøger og Smaameddelelser, og der ydedes Vejledning til Selvstudium og Deltagelse i Indsamlingsarbejdet.

De sidste Eftermiddagstimer, Kl. 2—4, holdt Professor E. Arup Øvelser i Historisk Kildekritik, som strakte sig over fire Dage, og hvortil der derefter om Fredagen føjedes et Kursus i Forkortelseslæsning, ledet af Rigsarkivar Kr. Erslev. I kort Uddrag gaves der her Grundtræk af den kildekritiske Metode, saaledes som den læres paa Universitetet, og dette Grundrids belystes ved Øvelseseksempler, som særlig kunde have Interesse for den lokalhistoriske Forskning. Timen i Forkortelseslæsning

anvendtes til Forklaring af de i gamle Dokumenter og Haandskrifter saa almindelige Forkortelsestegn, som ofte volder den uøvede Læser store Vanskeligheder.

I alle Kursusrækkerne ydedes Instruksen uden Vederlag.

Repræsentantmøde i København 6. Septbr. 1919.

Det i Tilslutning til Studiekursus'et indkaldte Repræsentantmøde afholdtes paa Kursusugens sidste Dag i Rigsarkivet, som velvilligst havde stillet sin Studiesal til Raadighed for Repræsentanterne. Ialt havde c. 30 Foreninger og Institutioner ladet sig repræsentere ved Mødet.

Dagsordenens første Punkt var Sekretæren Prof. Fabricius' Beretning.

De stærkt stigende Trykningsomkostninger havde lammet Iværksættelsen af flere af de Planer, der havde været fremme paa Repræsentantmødet d. 22. Juni 1918. Man havde saaledes foreløbig maattet resignere over for Tanken om at lade Fællesforeningen udgive selvstændige Publikationer og indskrænket sig til at holde Tidsskriftet gaaende, hvilket i og for sig var en tilstrækkelig vanskelig Opgave, da Trykningsomkostningerne var 4—5 doblede. Det var paatrængende nødvendigt at forøge Fællesforeningens Indtægter, dels gennem en eventuel Forhøjelse af Statstilskuddet, dels ved forøgede Bidrag fra de lokale Foreningers og Institutioners Side. Hvad de sidste angik, maatte det anbefales at søge den Lovbestemmelse ændret, hvorved der var sat et Maksimum af 30 Kr. for Amtssamfundenes Tilskud.

Aarets Virksomhed havde iøvrigt samlet sig om Studiekursus, hvis Virkeliggørelse jo nu havde fundet Sted. Det vilde være Bestyrelsen kært, om Repræsentanterne og Kursusdeltagerne vil fremsætte deres Ønsker m. H. t. en eventuel Gentagelse deraf. For »Fortid og Nutid«s Vedkommende planlagde Redaktionen en Aargang, der for at fejre Genforeningen med det danske Sønderjylland i det væsentlige skulde indeholde sønderjyske Emner.

Under den Drøftelse, som fulgte efter, foreslog Landsarkivar Hornemann, at Foreningernes Bidrag af deres Kontingent til Fællesforeningen forhøjedes fra $2\frac{1}{2}$ 0/0 til 4 0/0. Desuden mente han, at Bestemmelsen om Maximalbidragene burde bortfalde. Museumsinspektør Chr. Axel Jensen ønskede Institutionernes Bidrag forhøjede fra 10 Kr. Det første Forslag bifaldtes af Repræsentanterne for Hjørring, Holbæk, Maribo, Sorø og Vejle Amter, og man vedtog at udsende Cirkulære med Forespørgsel

herom til de forskellige Samfund. General Tuxen mente, at man ikke kunde vente forhøjede Bidrag baade fra Staten og fra de Institutioner, der stod under denne.

Med Hensyn til det kommende Aarsmøde var der fra flere Sider Tilslutning til Tanken om, at det skulde finde Sted i Sønderjylland, men man var enig om at henvise Sagen til Bestyrelsens Afgørelse.

Derefter afgav de paa Junimødet 1918 nedsatte tre Udvalgt (sml. F. o. N. II, S. 168) Beretninger om deres Virksomhed.

Paa *Tidsskriftsektionens* Vegne talte Fabricius. Udvalget havde bl. a. beskæftiget sig med Spørgsmaalet om Udarbejdelse af Registre til Aarbøgerne, helst til flere under eet, hvorfor en fortløbende Paginering var at anbefale. Fælles Regler for Udarbejdelsen af Person-, Sted- og Sagregistre burde tilvejebringes (se Harbous Artikel i Personalh. Tidsskr.); citerede Skrifter burde ikke medtages her. Det havde virket for, at Redaktionerne kunde erhverve Rigsarkivets Skrifter for halv Pris, idet den lettest mulige Adgang til disse vigtige Kildepublikationer jo maa siges at være af største Betydning for de lokalhistoriske Studier. Endvidere havde Udvalget drøftet, hvad der kunde gøres for yderligere at fremme Optegnelsen af mundtlige Traditioner, saaledes at de i højere Grad kunde komme Tidsskriftsstoffet til gode. Det havde i det hele overvejet Amtsaarbøgernes Emnevalg, Muligheder for Fællesstudier og Opgaver, som bedst kunde optages og løses ved Samarbejde mellem Amtssamfundene. Det vilde anbefale efterhaanden i Tidsskrifterne at publicere Udskiftningskort, saaledes som det var begyndt i Vejle Amts Aarb. Endelig og ikke mindst havde man taget Tidsskrifternes økonomiske Forhold under Overvejelse. Prisen kunde sikkert gennemgaaende forhøjes fra 2 til mindst 3 Kr. aarligt (Porto eksklusive), og der maatte ydes Honorar for Bidrag (almindeligt er nu kun 2—3 Kr. pr. Side). Derimod kunde det næppe anbefales at lade tage Særtryk af Artikler paa Foreningernes Bekostning; bedre var det da at overlade til Forfatterne et vist Antal Eksemplarer af hele Aargangen. Optryk af Artiklerne i Dagspressen burde forøvrigt være tilladte. Hvad Distributionen angik, syntes der at være forskellige Veje at følge; nogle Steder uddeltes de gennem Repræsentanter i Sognene, andre Steder hos Aarbogens Redaktør, atter andre Steder lagdes Udgiften helt paa Modtageren. At fremstille en Aarbog paa 10 Ark koster imidlertid allerede nu (Septbr. 19) 1 Kr. 25 Øre pr. Eks.

Diskussionen vedr. Tidsskriftudvalget kom særligt til at dreje sig om et rent praktisk Spørgsmaal, Redaktionshonorarer,

idet Filialbestyrer Eliassen, Kolding, anbefalede at tilstræbe ensartede Forhold. Det oplystes, at enkelte Amtssamfund giver Honorarer fra 200 til 600 Kr., medens andre Redaktioner udfører alt Arbejde uden Vederlag. Af Ordskiftet fremgik det klart, at det vilde være uigennemførligt at tilstræbe Uniformitet i Spørgsmaalet om Redaktionshonorarer, som i højeste Grad maa være afhængige af lokale og personlige Forhold.

Som Ordfører for *Arkivsektionen* fremlagde Landsarkivar Hornemann Udkast til et Cirkulære til Købstædernes Byraad om at lade de nye kommunale Arkiver tiltræde Dansk hist. Fællesforening. Landsarkivaren vilde selv forsøge direkte Forhandling med flere af de nyvalgte Borgmestre og fremhæve, at Fællesforeningen særligt kunde byde paa Studiekursus i Arkivlære. — Postmester Klitgaard oplyste, at tre Byraad var stemte for Tilslutning til Fællesforeningen, og anbefalede, at Henvendelserne til Kommunerne udsendtes gennem Amtssamfundene. C. A. Jensen tilraadede, at der ialfald til en Begyndelse banedes Vej ved mundtlige Forhandlinger, hvorefter Forslaget vedtoges. Cirkulæret findes aftrykt i det følgende (S. 120). — I Tilslutning til *Arkivsektionens* Forhandlinger foreslog Premierløjtnant Smith, Holbæk, at der ved Provinsmuseerne dannedes Privatarkiver, som kunde frelse og opbevare Foreningsprotokoller og lignende Arkivstof, der nu i høj Grad var udsat for Ødelæggelse. Hornemann advarede mod en saadan Sammenblanding af Museer og Arkiver, men vilde ingenlunde benægte, at Lokalarkiver af den antydede Art indenfor visse Grænser kunde gøre deres Nytte. Tuxen nævnedes Familiearkiver, Fabricius Handelshuses Arkiver som Arbejdsfelter. Fra flere Sider (Bidstrup, C. A. Jensen, Eliassen) hævdedes, at der i adskillige Tilfælde kunde være en Pligt for Museerne at frelse Arkivsager, der ellers vilde gaa til Grunde, men Museerne var kun at betragte som Gennemgangsled paa Vejen til Landsarkiverne, og særligt Jensen understregede, at Museerne aldrig burde komme i Strid med Arkiverne og altid maatte betragte deres Arbejder paa Arkivomraadet som en Nødhjælp; en Museumsmand har i og for sig ikke Forudsætninger for ogsaa at være Arkivmand. Bang udtalte, at Fortid og Nutid burde bringe Fortegnelser over saadanne Privatarkiver og fremhævede, at de sikkert vilde kunne frelse Materiale til Belysning af det 19. Aarhundredes Bondebevægelse, og Hornemann sluttede Diskussionen med bl. a. at fremhæve, at fremtidige Sektionsmøder eventuelt vilde kunne bruges til Vejledning ved saadanne private Arkivers Indretning. — Forhandlingerne, der sikkert vil

kunne bringe frugtbare Resultater, er førte videre i de i det følgende (S. 121 f.) trykte Afhandlinger.

Paa *Museumssektionens* Vegne talte Chr. Axel Jensen. Han fremhævede, at det nys afsluttede Studiekursus allerede havde givet Prøver paa Udvalgets Maal, og det kunde kun glæde sig over den store og stadige Tilslutning til Museumstimerne. Iøvrigt havde Sektionen holdt sig til enkelte, konkrete Opgaver. Den havde i første Række udarbejdet en kortfattet Vejledning i Konserveringsmetoder, som forelaa næsten trykfærdig, og som tænkes publiceret i Fortid og Nutid og udsendt i Særtryk til alle Museer, ogsaa dem, der endnu ikke er Medlemmer af D. H. F. Den havde endvidere paabegyndt en kritisk Litteraturfortegnelse over Bøger og Tidsskriftafhandlinger, der særligt kunde egne sig for et Provinsmuseums Haandbibliotek. Den vilde foreslaa en Enquete vedr. Museernes praktiske Arbejdsforhold (Aabningstider, Lønninger etc.), hvorfor den ønskede Bemyndigelse til at foretage en saadan Enquete, og som en fjernere Fremtidsopgave tænkte den sig endvidere Tilvejebringelsen af smaa nemme Haandbøger om dansk Keramik, Belysningsredskaber, Møbler m. m. — Museumsudvalgets Forslag vandt Tilslutning uden at give Anledning til Diskussion.

Dagsordenens Punkt 3 var Kassererens *Regnskabsaflæggelse*. Indtægten havde været 1454 Kr. 53 Øre, Udgiften ialt 2549 Kr. 45 Øre fordelt paa følgende Poster:

Trykning (»Fortid og Nutid«)	1450	Kr.	85	Øre
Honorarer	427	»	50	»
Diverse	155	»	25	»
Møder	515	»	85	»

Kassebeholdningen, der $\frac{1}{1}$ 1918 var 2560 Kr. 11 Øre, var nu 2408 Kr. 29 Øre.

Punkt 4 (Eventuelt) gav flere af Kursusdeltagerne Lejlighed til at udtale deres Glæde over, hvad de havde set og hørt, og deres Ønske om, at disse Kursus maatte blive fortsatte. La Cour henstillede til Overvejelse, om der kunde blive holdt Kursus udenfor København. Klitgaard ønskede D. H. F.'s Medvirken til, at Landsarkiverne ligesom i Norge offentliggjorde Fortegnelser over Kirkebøgerne, og efterlyste Viborgarkivets Registratur af Godsskifter. Hornemann svarede hertil, at det sjællandske Landsarkiv havde faaet Fanger til at udarbejde Registre til de Skifteprotokoller, som mangler saadanne, og oplyste, at særlige Publikationer for Landsarkiverne ikke kendes herhjemme; Sagen ligger i Rigsarkivets Haand.

Punkt 5 var Valg af Bestyrelse. Sekretæren, Prof. Fabricius, kunde, især paa Grund af sin nye Stilling som Regensprovst, ikke fortsætte sit Arbejde, og Johs. Fog-Petersen havde meddelt, at han, ligeledes paa Grund af anden Virksomhed, ønskede at løses fra sin Stilling som Bestyrelsesmedlem. Dette sidste skete, medens Fabricius forbliver i Bestyrelsen. Til Sekretær valgtes Magister Thomas B. Bang.

Efter Mødet samledes Repræsentanterne til en enkel, men fornøjelig Fællesspisning i Wivels Lokaler, og om Søndagen foretoges en Udflugt til Helsingør. I den sidste deltog ogsaa en Række af Repræsentanternes Damer, og under Museumsinspektør H. Matthiessens kyndige Vejledning besøgte man ikke blot Kirkerne og Klostret, men vandrede ogsaa gennem Gaarde og Huse fra Middelalderens, Renæssancens og Empiretidens Dage, som gav et usædvanligt levende Billede af Byens Betydning i Sundtoldens Tid. En hyggelig Fællesfrokost paa »Jernbanehotellet« dannede Afslutningen paa Samværet.

Kommunale Arkiver.

I Overensstemmelse med Arkivsektionens Forslag og Repræsentantmødets Vedtagelse rettedes der Januar 1920 til Købstædernes Borgmestre og Byraad følgende Henvendelse, som fremsendtes gennem de lokale historiske Samfund med Anmodning om disses anbefaling.

Til Hr. Borgmesteren og Byraadet.

Dansk historisk Fællesforening, der er sammensat af Landets historiske Foreninger, Museer og Arkiver, har altid hos de kommunale Autoriteter fundet levende Sans og Interesse for Lokalhistorie, hvad enten den gav sig Udslag gennem Omhu for de historiske Minder eller for gamle Bygningers eller Navnes Bevarelse.

Ved den nye Lov om folkevalgte Borgmestre vil de kommunale Arkiver fremtidig komme til at mangle den sagkyndige Bistand, de hidtil har haft ved Forbindelsen med det tidligere Magistratsarkiv. Saavel for vore Købstæder selv som for hele Landet er det derfor af største Betydning, at Byarkiverne ordnes og vogtes med Kærlighed og virkelig Forstaaelse. Dansk historisk Fællesforening agter at tilbyde sin Hjælp i saa Henseende, dels gennem sit Tidsskrift »Fortid og Nutid«, dels gennem sine Møder og Kursus, under hvilke sidste der særlig vil blive taget Hensyn til de nye Arkivers Tarv, idet der fra sagkyndig Side

vil blive givet Vink og Oplysninger for de Mænd, til hvem Arkivet bliver betroet. Men for at dette kan ske, *beder vi vore Købstæders kommunale Arkiver om at tiltræde Dansk historisk Fællesforening som Medlemmer.* Det aarlige Kontingent er 20 Kr., indbefattet vort Tidsskrift frit tilsendt, om ønskes i indtil 5 Ekspl.

I tidligere Tider gik mange Arkivalier tabt ved mangelfuld Aflevering fra Udvalg, ved skødesløs Opbevaring i daarlige Rum, ved uheldig Sammenblanding af vidtforskellige Arkivsager og ved ukyndig Registrering, og det fejler næppe, at de fleste af vore Byraad vil have sporet Ulemper deraf. Med vort Tilbud ønsker vi at virke hen til, at sligt fremtidig kan undgaas, og vi er overbeviste om, at vore Købstæder ved at modtage Tilbudet vil vise den samme Kærlighed til Opgaven, som har tilskyndet os til dette Skridt.

Indmeldelser modtages af Foreningens Kasserer, Landsarkivar *G. Hornemann*, Jagtvej 10.

Dansk historisk Fællesforenings Arkivudvalg:

P. Eliassen,
Redaktør, Kolding.

G. Hornemann,
Landsarkivar.

Gunnar Knudsen,
cand. mag., Sekretær i
Stednavneudvalget.

I Bestyrelsen for Dansk historisk Fællesforening:

Thomas B. Bang,
mag. art., Underarkivar.
Sekretær.

Knud Fabricius,
Dr. phil.,
Professor ved Universitetet.

G. Hornemann,
Landsarkivar.
Kasserer.

Hans Olrik,
Professor, Dr. phil.
Forstander for Statens Lærerhøjskole.

G. Severinsen,
Sognepræst, Bringstrup.
Næstformand.

BYARKIVER.

Af premierløjtnant Otto Smith.

På repræsentantmødet i fællesforeningen i september 1919 fremsatte jeg tanken om oprettelsen af byarkiver. Jeg var så uheldig at indlede med at sige, at jeg henvendte mig både til arkiv- og museumssektionen med denne sag, hvad der affødte protester mod at arkiver og museer havde noget med hinanden

at gøre. Men af den følgende diskussion og af samtaler med adskillige andre af deltagerne i mødet fik jeg det indtryk, at der var god interesse for sagen, hvad der nu bringer mig til at fremkomme med tanken i »Fortid og Nutid«.

Vore arkiver rummer væsentligst embedsarkiver; men en del andre arkivsager, der også med tiden vil få værdi, ikke mindst for lokalhistorikere, og på hvilke arkivalier der ikke hviler afleveringspligt, går ofte til grunde ude i provinsen.

Jeg skal først omtale foreningsarkiverne.

Der findes nu foreninger, der er 75 og 100 år gamle, men hvis protokoller ved deres overgang fra formand til formand er ødelagt, fordi man manglede interesse for »det gamle skidt«. Da jeg for nylig syslede med Holbæk skomagerlaugs historie, kunde jeg ikke få undersøgt, om lauget havde tilknytning til den lokale håndværkerforening, fordi både laugets sidste protokol og foreningens første forhandlingsprotokol manglede. Laugsprotokollen fandtes dog tilsidst i privat eje, hvorimod håndværkerforeningens forhandlingsprotokol for 1853—73 var brændt af en tidligere sekretær. Fra en anden forening har jeg fået nogle sørgelige rester, idet den nuværende formand, der er redaktør, har anvendt de blade i bøgerne, der kun var beskrevet på den ene side, til manuskriptpapir.

Da der nu ofte til provinsmuseerne afleveres arkivalier af forskellig art, og da museerne er i besiddelse af husrum til opbevaring, har jeg tænkt mig, at der i *forbindelse med* disse museer kunde oprettes byarkiver.

Jeg skal kortelig beskrive, på hvilken basis jeg har søgt at skabe et sådant arkiv i forbindelse med Holbæk bymuseum.

Foreningsarkiverne har jeg allerede omtalt. Så godt som alle foreninger har afleveret deres ældre arkiver og været glad ved at komme af med dem. De har ligeledes på min opfordring optaget eller vil søge optaget en paragraf i deres love om den fremtidige aflevering samt en bestemmelse om, at også brevarkiver o. l. *skal* opbevares.

Dernæst er indsamlet en del *protokoller o. l. af mere privat*

karakter, ført af statsansatte eller kommunale embedsmænd og berørende deres tjeneste.

Også *private skolers arkiver* og visse dele af *større handels-huses arkiver* har fundet vej til det nyoprettede arkiv.

En samling *papirer vedrørende enkelte ejendomme* i Holbæk fandtes iforvejen i museet, og er, suppleret med andre, blevet indlemmet i arkivet.

Samlinger af *familiepapirer* vedrørende gamle borgerfamilier er også skaffet tilveje, og der er afgivet løfte om endnu flere, ligesom et portrætarkiv søges dannet, bl. a. af daguerretypier.

Desuden er dannet et lille *kortarkiv*, omfattende kort over hele byen, enkelte bydele og de enkelte matrikelnumre.

Endelig findes et lille *topografisk arkiv*, der forhåbentlig vil vokse sig stort, indeholdende gamle folks erindringer fra byen enten skrevet af dem selv eller nedskrevet af museets »embedsmænd« efter deres beretninger. Desuden findes heri de indberetninger, som de samme »embedsmænd« har indsendt om opmålinger og undersøgelser af huse under nedrivning, udgravninger o. l.

Heri forekommer der altså en forbindelse mellem arkivet og museet, der jo opbevarer de i indberetningerne omhandlede fundne genstande, murstensprøver o. l., ligesom et topografisk *billedarkiv* med tilhørende indsamling af gamle fotografiske plader kan siges at høre hjemme begge steder.

Når kopi af slige arkivers registranter indsendes til landsarkiverne, vil disse kunne have et overblik over, hvad der findes, og hvis deres embedsmænd ved inspektioner skulde finde arkivalier, der med rette hører hjemme hos dem, *vil der selvfølgelig finde en udlevering sted.*

Overhovedet mener jeg, at sådanne arkiver vil gøre et værdifuldt pionerarbejde for de store videnskabelige arkiver. Ved deres mere direkte forbindelse med befolkningen vil de også hjælpe til med at bane vejen til forståelsen af arkivers betydning, der desværre ikke er stor for øjeblikket — end ikke i de mere oplyste befolkningslag, ja selv hos vore embedsmænd. Endvidere vil disse små lokale arkiver ofte få afleveret doku-

menter — i lighed med museumsgenstande — som de store arkiver vil være glade for, er blevet reddet fra undergang i privat eje.

Holbæk bymuseum med tilknyttet byarkiv føler sig i det hele taget som central for den lokale historieforskning.

For at opfylde dette søger det dannet en samling af alle de bøger, skrifter o. l., der omhandler by og omegn. Desuden tages der i saa vid udstrækning som muligt afskrifter af indberetninger, adkomstdokumenter, mandtalslister m. m., ligesom der på sedler udskrives enhver fundet kilde til den lokale historie og topografi. (Jeg skal i parentes bemærke, at historisk samfund for Holbæk amt også her har deponeret sin samling af årbøger og hist. tidsskrifter fra hele landet).

Et andet stort arbejde, som det i den senere Tid har kastet sig over, er en »stat« over byens borgere indtil år 1800. Som grundlag benyttes skattemantalslisterne fra 1762 o. ældre, folketællingslisten 1787, borgerskabsprotokollerne m. m.

Hvert navn skrives ud på en seddel, hvor der så vidt muligt søges udfyldt nedenstående rubrikker:

Navn.

Stilling.

Fødselsår og -dag.

Hvornår ankommet til byen.

Fader.

Moder.

Ægtefælle.

Dødsår og -dag.

Andre oplysninger.

Sedlerne skrives med amerikansk biblioteksskrift, og på bagsiden noteres de bøger og dokumenter, hvori navnet forekommer. Findes navnet nævnt mange steder, vil sedlens rubrikker blive helt udfyldt, medens man for mindre kendte personer må nøjes med enkelte oplysninger.

Hvad sedlernes udfyldning angår, skal kun bemærkes, at gifte kvinder så vidt muligt skrives med deres pigenavn, og at tjenestefolk opføres med den stilling, de ses at indtage efter på-

gældende dokument. I rubrikken »andre oplysninger« opføres deres husbond eller læremester med angivelse af årstallet. Er livsstilling eller tjenestestilling forandret efter andre kilder, tilføjes den nye med eventuel henvisning til nyt notat i »andre oplysninger«. Denne rubrik anvendes derfor kun i dette øjemed og må ikke overfyldes, da det ikke er meningen gennem disse sedler at give en udtømmende biografi.

— — —

Det kunde måske af min beskrivelse af dette byarkivs indhold se ud, som om det rummer en mængde. Dette er dog ikke tilfældet! Det er kun i sin vorden, og dets hylder endnu ret tomme.

Men af udtalelser fra både læg og lærd har jeg forstået, at der næres interesse for tanken, som jeg herved bringer frem for videre kredse.

NOGLE BEMÆRKNINGER I ANLEDNING AF HR. PREMIERLTN. O. SMITHS ARTIKEL OM BYARKIVER.

Af Landsarkivar Gerh. Hornemann.

Som en af dem, der paa Repræsentantmødet sidste Sommer deltog i den af Hr. Smith rejste Diskussion om Indretningen af »Byarkiver«, og navnlig som den, der gjorde Indsigelse mod, at Arkivalier, hjemmehørende i Landsarkiverne, optoges i Bymuseerne og betragtedes som Museumsgenstande, vil jeg gerne have Lov til at ledsage Forslaget, saaledes som det nu foreligger udformet i ovenstaaende Artikel, med nogle Bemærkninger. Skulde de blive lidt udførligere, end det egentlig passer sig for Kommentarer, beder jeg det opfattet som Udtryk for den Interesse, Forslaget har vakt hos mig.

Mod dette har jeg egentlig kun een væsentligere Indvending, og det er den, at Navnet paa, hvad der tænkes indrettet, synes mindre heldigt valgt. For det første vil man ved »Byarkiv« sna-

rest tænke paa Byraadets Arkiv, det kommunale Arkiv — i alt Fald ligger en Forveksling med dette nær —, og dernæst er det i Virkeligheden slet ikke noget Arkiv, der tænkes skabt. Et Arkiv er en Organisme. Som en Plante opstaar det af en ringe Spire, slaar Rod i Omgivelsernes Jordbund og vokser der, i bogstaveligste Forstand lovbestemt, sin stille Vækst, uden at der, hvad dets Forøgelse angaar, er Plads for nogen vilkaarlig Indgriben. Man behøver blot at tænke f. Eks. paa et Byfogedarkiv for at se, at dette er rigtigt. Det var ved Lov fastsat, hvad der hørte ind under Byfogedens Myndighedsomraade, og ved disse Sagers Behandling, og kun derved, blev Byfogedarkivet til. Paa samme Maade med andre Embedsarkiver.

Hvad det her drejer sig om, er derimod historiske Samlinger til Belysning af en Bys Historie, og ved deres Tilvejebringelse vil — det ligger i Forholdets Natur — Tilfældigheden spille en stor Rolle paa samme Maade som ved et Museums Tilblivelse. Hvor store Samlingerne skal blive, kommer til at afhænge af den Iver, hvormed der samles, og de Midler, der haves til Raadighed, deres Værdi og Betydning af de ledendes større eller mindre Indsigt og Kyndighed.

Det kan maaske falde vanskeligt at finde et rammende Navn til disse Samlinger, en Betegnelse, der giver klar Besked om deres Indhold og Opgave, men da de skal knyttes til Museet, og da de paa anden Maade forfølger samme Formaal som dette, at give Bidrag til Belysning af Byens og dens Omegns Historie, vilde jeg, til en bedre Betegnelse kan findes, foreslaa at kalde dem *Museumsbiblioteket*.

Spørger man nu, hvad der skal optages i Samlingerne, ja saa mener jeg, man bør begynde med det for et Bibliotek vigtigste, der tillige er det lettest overkommelige, *Bøgerne*. Der bør, som ogsaa af Hr. Smith hævded, tilvejebringes en saa vidt muligt fuldstændig Samling af, hvad der er fremkommet i Litteraturen til Oplysning om Byens og dens Omegns Historie, hvorved Vægten særlig maa lægges paa det topografiske og det personalhistoriske. Men ogsaa vigtigere Haandbøger og Hovedværkerne i Landets almindelige Historie bør anskaffes, hvortil gerne skulde

slutte sig f. Eks. de mere fremragende Skildringer af i alt Fald paagældende Landsdels Købstæder¹⁾). Med Tiden, og alt som Midlerne øges, og Trangen til let Adgang til vor Histories Kilder stiger, vil Rammerne yderligere kunne udvides, hvortil man sikkert tør regne paa Støtte baade fra Byraad og interesserede Borgere.

Naturligvis skal man ikke indskrænke sig blot til trykte Kilder. Og her kommer vi til det, som ikke uden Grund for Hr. Smith er Hovedsagen, og hvor der virkelig er en stor og smuk Opgave at løse: Bevaringen af de skrevne Kilder, af hvilke alt for mange i Tidens Løb er gaaet til Grunde ved Vanrøgt og Ligegyldighed. Med Hensyn til, hvad der her skal lægges Vægt paa at samle, kan jeg i alt væsentligt henholde mig til det af Hr. Smith udtalte og skal derfor gaa over til det, der i denne Sammenhæng vel maa siges at have størst Interesse, Spørgsmaalet om, hvordan et Samarbejde mellem Arkivvæsenet, særlig Landsarkiverne, og Museumsbibliotekerne bedst kan bringes i Stand. Et saadant bestaar alt mellem Nationalmuseet og de lokale Museer og har der bragt udmærkede og for begge Parter højst tilfredsstillende Resultater, og det samme vil utvivlsomt blive Tilfældet med den nye Forbindelse, men den maa formentlig blive af en noget anden Karakter end den mellem Museerne. Om et Tilsyn fra Landsarkivernes Side vil der, i alt Fald foreløbig, næppe blive Tale, men derimod vel om Samraad og Bistand og som Følge deraf tillige om Udveksling af Arkivalier.

Noget af det, Hr. Smith først nævner som Genstand for Indsamling, er *Foreningsarkiver*. Af saadanne er enkelte fra forskellige Byer blevet indlemmet i paagældende Købstads Raadstuearkiv og med det afleveret til Landsarkivet. Jeg tror, man tør gaa ud fra, at de, naar Museumsbiblioteket er oprettet, vil kunne faas udleveret til det. Det samme gælder de *Privatarkiver*,

¹⁾ En udmærket Ting vil det være, om historiske Samfund overalt i Efterligning af Eksemplet fra Holbæk Amt deponerer deres Samlinger af Aarbøger m. v. i Museumsbiblioteket.

af hvilke der i Landsarkiverne findes enkelte, som nok saa godt egner sig til Anbringelse i de lokale historiske Samlinger. Der vil sikkert findes andre Arkivalier af mere privat Karakter i Landsarkiverne, om hvilke det samme gælder. Det anførte derfor kun som Eksempler.

Men ogsaa om Afgivelse af ikke faa Embedsarkivalier vil der formentlig kunne blive Tale.

Sagen er den, at Landsarkiverne staar overfor den i og for sig ikke behagelige, men ganske nødvendige Opgave gennem Kassationer at skaffe Plads til de stadig fra Embederne indstrømmende Masser af Arkivalier. Det kan ikke forsvares at gaa til Bevillingsmyndighederne med Andragende om Opførelse af nye Arkivbygninger, førend der er rømmet op i det meget værdiløse, der i Tidens Løb her har hobet sig sammen. Det er meget store Mængder af Arkivalier, Administrationen uden Savn vil kunne undvære, men mellem det, der saaledes godt kan kasseres, fordi paagældende Embede ikke længere har Brug for Sagerne, er der adskilligt, som i Historiens Interesse maa bevares. Her gælder det altsaa at træffe et Valg, som under alle Omstændigheder kræver omhyggelig Overvejelse og ikke ringe Skønsomhed. Der er saa meget mere Grund til Varsomhed, som det ikke er faa og til Dels ganske berettigede Bebrejdelser, der har ramt de danske Arkivmænd, som bærer Ansvar for tidligere foretagne Kassationer i vore Arkiver. Om en saadan, en Arkivar i Danske Kancelli, er der af en senere Kollega brugt det Udtryk, at han »laa paa Lur efter Indlæg, han kunde faa sendt i Kassationsbunken«. Det er vist ogsaa ham, det skyldes, at Indlæggene til P. A. Heibergs og Thomasine Gyllembourgs Skilsmissesag ikke længere haves, hvad jo kun kan beklages. Noget saadant vil vel ikke saa let igen ske, men paa den anden Side maa man være klar over, at ikke ethvert Aktstykke, som en Personalhistoriker muligvis kunde faa Brug for, vil blive bevaret. Saa vilde Sagen fra første Færd være haabløs, eftersom der næppe findes den beskrevne eller trykte Lap Papir, som der ikke lejlighedsvis vilde kunne blive Anvendelse for ved et eller andet personalhistorisk Arbejde. Imid-

lertid vil Arkivmændene naturligvis gerne række sig saa vidt, som det lader sig forsvare, og det vil være dem en Beroligelse, om noget af det, de nødes til at kassere, men som dog kan finde Anvendelse og i kyndige Hænder gøre Nytte, kan faa Plads i Museumsbiblioteket.

Af Ting, der formentlig vil kunne overlades disse nye Institutioner, af hvilke der forhaabentlig snart vil komme flere, skal jeg nævne enkelte.

Der er først *Skiftebrevene*, Udskrifter efter Skifteprotokollerne og Aktstykkerne i Konceptskiftet, indeholdende Oplysninger om alt, hvad der er forefaldet ved et Bos Behandling. Af dem henligger der i Reglen ikke saa faa i de fleste Retsbetjentarkiver. Men de hører ikke hjemme der. De er i sin Tid blevet udfærdiget for at udleveres til en eller anden Arving, der har undladt at afhente dem. For paagældende Landsarkiv er de ikke til nogen Nytte, naar Skifteprotokol og Konceptskifte haves. De fylder kun op og kan uden Betænkelighed udleveres Museumsbiblioteket.

Saa er der *Auktionskatalogerne*.

Efter et vist Aaremaals Forløb er det, administrativt set, ligegyldigt, om de haves eller ej, men kulturhistorisk har de Betydning, idet der fra dem kan hentes mange Oplysninger om en Egns Beboeres Bohave, Klædedragt og hele Levevis i et givet Tidsrum. Men af Hensyn hertil er det dog ikke nødvendigt at bevare alle Auktionskatalogerne. Det vil være tilstrækkeligt at have dem f. Eks. for hvert tiende Aar. De øvrige vil formentlig uden Betænkelighed kunne overlades Museumsbiblioteket, hvor baade Personalhistorikeren, Museumsmanden og Kulturhistorikeren vil kunne høste Udbytte af dem. Endelig skal jeg for Landets Vedkommende endnu nævne *Lægdsprotokollerne*, der hyppigt findes i flere Eksemplarer, af hvilke i alt Fald eet vil kunne afgives. Om disse Protokollers Betydning for Personalhistorikeren behøver jeg ikke at tale.

Hr. Smith har indgaaende skildret, hvilke Arbejder der efter hans Mening vil kunne blive Tale om i Tidens Løb at udføre i Museumsbiblioteket. Foruden *Afskrivning af Indberet-*

ninger, Adkomstdokumenter, Mandtalslister m. m. nævner han her særlig som noget, der er paabegyndt, en »Stat« over Holbæks Borgere indtil Aar 1800. Jeg skal ikke bestride Nyttens eller Berettigelsen af noget af disse Arbejder for Byens historiske Samlinger, men jeg vilde gerne til Overvejelse og Drøftelse henstille et Par Forslag til praktisk Gennemførelse af Sagen.

For at begynde med »Staten«, hvis Nytte for historisk Forskning næppe nogen vil nægte, tror jeg, at Grænsen for den bør rykkes lidt længere ned i Tiden, nemlig til c. 1812—14, de Aar, da man begynder at føre Kirkebøgerne i to Eksemplarer, af hvilke det ene stadig findes i Byen og vil kunne benyttes der. Mellem de Kilder, der tænkes anvendt ved »Staten«s Udarbejdelse, nævnes ikke Kirkebøgerne, og de kan dog ikke godt undværes. Har imidlertid »Staten« udtømt de gamle Kirkebøgers Indhold — hvad dog næppe helt vil kunne gøres —, er disse for Lokalhistorikeren uden større Betydning, naar det ikke netop gælder at sikre sig en Opgivelses Rigtighed. For da maa der altid tys til dem. Administrativt vil de stadig beholde deres Værd og kan ikke paa nogen Maade erstattes. De maa derfor siges at være umistelige, og der bør gøres alt for at bevare dem. Desværre er imidlertid mange af de ældste haardt medtagne af Tidens Tand. Fra Landsarkivernes Side er der gjort, hvad gøres kan, for at sætte dem i god Stand, men de bruges meget, og der slides ikke lidt paa dem. Utvivlsomt vil det Øjeblik komme, da de maa omskrives. Vilde det da ikke være en Opgave for Museumsbibliotekerne at skaffe sig Afskrifter af dem? Helst skulde Arbejdet gøres rent systematisk, ordnet amtsvis under Landsarkivernes Ledelse, og saaledes at disse gennem Afskrifternes Konferering indestod for deres Rigtighed. Naturligvis maatte der Støtte til baade fra Stat og Kommune, og man maatte sikre sig kyndige og øvede Afskrivere. Helt let bliver altsaa Opgaven ikke, og det vil tage Tid at faa den løst, men man kommer næppe uden om den, og jeg henstiller nu til Dansk historisk Fællesforening, om der fra dens Medlemmers Side kan gøres noget for at faa Tanken virkeliggjort.

Naar det paatænkes at skaffe Afskrifter af *Indberetninger*,

der omhandler Byens og dens Omegns Forhold, saa kan ingen have noget herimod at indvende. Derimod forekommer det mig mere tvivlsomt, om det ogsaa vil være rigtigt at sætte et stort Arbejde ind paa at samle Afskrifter af *Adkomstdokumenter*. De vigtigste Kilder til Byens Bebyggelses Historie vil dog alle Dage være Skøde- og Pantebøgerne, og til dem og til Pante-registrene vil man fortrinsvis være henvist, naar man søger Oplysninger om Ejendomme i Byen og dens Omegn. Kun for Tidsrum, hvor der ikke førtes Pantebøger, eller hvor de ikke er bevaret, vil der derfor efter min Opfattelse være Grund til at skaffe sig Afskrifter af Adkomstdokumenter. Men Pantebøgerne er ikke altid lette at benytte, og navnlig kan det ofte være vanskeligt at identificere Ejendommene. Derfor tror jeg, det vilde anbefale sig, om man i Lighed med, hvad man paa-tænker med Hensyn til Borgerne, søgte at fremstille en, om jeg saa maa sige, »Stat« over *Byens Ejendomme* med Oplysninger om Beliggenhed, Omfang og Ejere i saa vid Udstrækning, som de maatte kunne fremskaffes, og som det maatte findes praktisk at medtage dem. At der til »Staten« gerne skulde slutte sig Kort, siger sig selv. Af hvor overordentlig Betydning det vilde være ved historiske Studier at have en saadan »Ejendomsstat«, behøver ingen nærmere Paavisning. Og forøvrigt er Arbejdet paa en vis Maade alt gjort for en enkelt By, hvor dets Nytte har vist sig, idet Hr. Overlærer Laur. Pedersen for Helsingørs Vedkommende har udarbejdet dels en Kopi af det ældste Kort over Byen, dels Lister over Grundenes og Ejendommenes Matrikel- og Brandforsikringsnumre, hvilket tilsammen, som det i sin Tid er udtalt her i vort Tidsskrift (Fortid og Nutid 1. Bd. S. 195) afgiver et enestaaende fortrinligt Grundlag for Undersøgelser af Byens Topografi.

Ad forskellige Veje vil man kunne søge mod det samme Maal, og det er ingenlunde givet, at den samme Vej i alle Tilfælde er den bedste. Som før berørt afhænger her saa uendelig meget af Forhold og Omstændigheder og navnlig af de Mennesker, som har med en Sag at gøre. Men bliver det rundt omkring til Alvor med de paatænkte litterære historiske Samlinger,

saa tror jeg, at man overalt vil gøre vel i at lægge største Vægt paa Tilvejebringelsen af udførlige Oplysninger om, hvad der findes af Kilder, trykte og utrykte, og hvor de findes, og paa at gøre disse Oplysninger saa let tilgængelige som muligt. Nogle af disse Hjælpemidler vil det koste et meget stort Arbejde at tilvejebringe, og de maa skaffes af Museumsbiblioteket selv, saaledes de omtalte Person- og Ejendomsstater, men de vil jo i Virkeligheden ogsaa i deres Fylde blive selvstændige og omfangsrige Værker. Andre Oplysninger vil kunne faas for billigere Køb, f. Eks. Afskrifter af Landsarkivernes Registre til Skifteprotokoller, Skøde- og Pantebøger o. s. v. Overhovedet tror jeg, at et Samarbejde mellem Landsarkiver og Museumsbiblioteker vil kunne blive til Nytte og Glæde for begge Parter.

LOKALMUSEER OG HISTORISK-TOPOGRAFISKE KILDESAMLINGER.

Af Chr. Axel Jensen.

Fra et Museumsstandpunkt fremhævede jeg paa Repræsentantmødet i Diskussionen om Byarkiver som et Hovedpunkt, at Museerne vel nok kunde og skulde modtage og opbevare Arkivsager, men aldrig maatte komme i Vejen for de særlige Arkivinteresser og altid burde betragte deres Arbejde paa dette Omraade som en Nødhjælp. Under ingen Omstændigheder bør et Museum holde fast paa Arkivalier, der har væsentlig Betydning for et Arkiv, og i Tilfælde, hvor Interesserne krydses, maa Museet kun betragte sig som et Gennemgangsled for Arkivsagerne paa Vejen til deres rette Plads i Arkivet.

Hidtil har Forholdene, saavidt de er mig bekendt, været saaledes, at Lokalmuseerne (ogsaa Københavns Bymuseum) gerne har modtaget gamle Bøger, ofte uden Hensyn til Indholdet, samt Smaatryk og Dokumenter, Foreningsprotokoller og andre Manuskripter, naar de tilfældigt tilbød sig, og de har jævnligen udstillet

disse Ting i særlige Montre, der interesserer og morer de besøgende. Desuden har Museerne naturligtvis, som enhver anden Institution, deres Museumsarkiver, saaledes som det i Aarenes Løb fremkommer ved Museets Ekspeditioner, men hvorledes disse virkelige Museumsarkiver er ordnede og plejede, har jeg kun ringe Erfaring for. Nogen systematisk Indsamling af andre Arkivalier er der vistnok ikke begyndt før i Holbæk, og hvad der er indsamlet, er næppe nogensinde særligt katalogiseret. Det forekommer mig, at der her er et Punkt, hvor Museerne først og fremmest burde tage fat, og hvor der kunde tilvejebringes et nyttigt Samarbejde mellem Lokalmuseer og Arkiver. Nationalmuseet i København, der i sine første Aartier modtog ikke faa gamle Dokumenter, har forlængst afgivet disse til Rigsarkivet, medens det naturligtvis har beholdt sit særlige Museumsarkiv med de mange for Museumsarbejdet uundværlige Indberetninger om Fortidsmindernes Tilstand og Undersøgelse, et meget righoldigt Materiale, der i Hovedsagen er topografisk ordnet.

At den stedlige Museumsmand med sit Lokalkendskab til Personer og Forhold ofte kan gribe ind og redde Arkivalier, som ellers vilde gaa til Grunde, lader sig næppe nægte, og at han ikke bør vægre sig derved, er lige saa sikkert. Men formaar han derfor at præstere et stort og omfattende Arkivarbejde? Jeg tvivler derpaa, og jeg skulde tro, at man ogsaa paa dette Omraade gjorde vel i først og fremmest at feje for sin egen Dør. Lokalmuseerne skabes og administreres jo næsten overalt ved frivillig Arbeidskraft, og de har mer end nok af Opgaver, hvis de blot vil tage dem op; de specielle Museumsinteresser spænder fra den fjærneste Oldtid til Maskinernes Tid, og blot det at skaffe sig en Oversigt over Oldsagsformerne og Stilarterne er et ikke ringe Arbejde. Selv om en Museumsmand naturligtvis til en vis Grad maa være interesseret for al Historie, ogsaa den skrevne, er det ingenlunde givet, at den dygtige og ivrige Oldsagssamler har Betingelser for at virke som »Arkivar«.

Allerede af denne Grund har jeg ingen Tiltro til, at der til alle Museer skulde kunne knyttes en lokalhistorisk Haandskriftsamling. Og hertil kommer yderligere, at Lokalmuseerne langt

fra alle er stillede som Holbæk Museum, der har udskilt en særlig byhistorisk Samling. Dette er tværtimod en Undtagelse. Mange af de ældre Provinsmuseer er oprettede som Stiftsmuseer; flere af de yngre er til en vis Grad Amtsmuseer, og trods de seneste Aars talrige nye Museumsstiftelser er der endnu Købstæder herhjemme, som ikke har nogetsomhelst Museum. Med andre Ord, Museums-Organisationen er ikke saa systematisk gennemført, at der uden videre paa den vil kunne grundes en systematisk Fordeling af Landsarkivernes overflødige Arkivalier.

Alle disse Indvendinger betyder dog ingenlunde, at jeg savner Blik for alt det gode og rigtige i de Tanker, som Hr. Premierløjtnant Smith har fremsat. Den Tilslutning, som Hovedpunkterne i det fremsatte Program har faaet fra Landsarkivar Hornemanns Side, stadfæster ganske mit første Indtryk. Det er ikke selve Sagen, som vækker mine Betæneligheder, men den Adresse, som den har faaet. Hvis Premierløjtnant Smiths Forslag i Stedet for Museet indsatte en anden Organisation, f. Eks. det historiske Amtssamfund, vilde mine Betæneligheder svinde bort. Ganske vist vilde der saa rejse sig Spørgsmaal om Museumsarkivet i snævrere Forstand (Kort, Billeder, topografiske Oplysninger o. s. v.), som Museet ikke kan undvære i sit Arbejde, og der vilde her opstaa nye Krydsninger mellem de forskellige historiske Interesser. Overtoges Sagens Gennemførelse af Amtssamfundene, vilde der desuden kræves nye Organisationsformer, og jeg er ganske klar over, at det ikke vilde blive let at drage Grænser mellem de centrale og de lokale Interesser indenfor hvert Amt. For fuldt ud at udnytte det stedlige Arbejde vilde det sikkert blive nødvendigt at dele sig efter enkelte Byer og deres Opland, og hvorledes dette lader sig forene med Samfundenes og Aarbogsredaktionernes Tarv, kan en udenforstaaende vanskeligt udtale sig om. I mange Tilfælde vilde sikkert et Museum kunde fungere som »Arkivfilial«, og det lykkeligste vilde vel altid være, om Sagen kunde løses ved Samarbejde mellem Samfund og Museer, ligesom det vilde meget ønskeligt, om Museerne kunde og vilde skaffe passende Lokaler for Arkivalierne. Men i det hele og store tror jeg dog, at Arkivinter-

esserne vilde være i bedre Hænder, naar de varetoges af Amtssamfundene, der bl. a. af Hensyn til Aarbøgerne mere end Lokalmuseerne maa være interesserede i at tilvejebringe litterært Stof.

IN MEMORIAM.

Kun faa Maaneder kom Fællesforeningens nye Sekretær, Mag. Thomas B. Bang, til at virke i sin Stilling, men han vil ikke desto mindre blive mindet med venlige Tanker af mange af dens Medlemmer. Bang var jo en gammel Ven af Fællesforeningen; i dens Tidsskrift havde han offentliggjort en af sine gode Afhandlinger (om Lensregnskaber), og ved dens Møder havde han været en trofast Gæst, der (t. Eks. paa Nyborgmødet) ydede Bidrag af Selvstændighed og Værdi. Intet Under derfor, at man indenfor Fællesforeningens Rækker ventede sig meget af ham, da han i September forrige Aar traadte ind i Bestyrelsen og herved føjede en ny Post til den Række videnskabelige Stillinger, han trods sin unge Alder allerede beklædte. Man blev heller ikke skuffet. Med Iver tog han fat paa at planlægge nye Opgaver for Bestyrelsen og Redaktionen, og paa et Par Punkter lykkedes det ham ogsaa, trods den korte Tid der var ham beskaaret, at løse Spørgsmaal af Betydning for Foreningen. Saa blev han kaldt bort af en pludselig opblussende Lungebetændelse, Fællesforeningen bringer ham nu en sidste Tak og tænker med dyb Vemod paa, ikke blot hvad den selv har mistet i ham, men desværre — og særligt — paa de store Løfter om et Arbejde i dansk Videnskab, som Thomas Bang ikke fik Lov til at indfri, skønt han saa brændende ønskede det.

Knud Fabricius.

FORTID OG NUTID.

I Genforeningsaaret har Fællesforeningen og Redaktionen for dens Tidsskrift ønsket at byde de danske Sønderjyder et stilfærdigt, men oprigtigt Velkommen hjem! Aargangen 1919, som paa Grund af forskellige Vanskeligheder og ikke mindst ved Magister Thomas B. Bangs pludselige Død er bleven forsinket, men som nu udkommer næsten samtidigt med Genforeningen, indeholder derfor en Række Afhandlinger om slesvigske Emner. Forhaabentlig vil disse Afhandlinger kunne tjene til Gavn for dansk lokalhistorisk Forskning i det genvundne Land og yde deres Bidrag til, at Sønderjyllands Byer og historisk interesserede Foreninger og Institutioner slutter sig til Dansk historisk Fællesforening i Samvirken til Fremme af lokalhistoriske Interesser og Studier.

FOLKETÆLLINGERNE OG DERES BENYTTELSE.

Ved E. Marquard.

En af de lettest tilgængelige Kilder for Forskningen — væsentligt den personalhistoriske — er Folketællingslisterne, der nu, efter Afleveringen fra Statistisk Departement, opbevares i Rigsarkivet. I de første Aar efter Afleveringen blev Folketællingerne kun i ringe Grad benyttet af de Besøgende paa Læsesalen i Rigsarkivet, dels fordi Beskæftigelsen med Personalhistorie var langt ringere dengang end nu, dels vel ogsaa fordi kun meget faa kendte noget til deres Eksistens. Heri er der imidlertid sket en stor Forandring; der gaar næppe nogen Dag, uden at der fremtages betydelige Mængder Folketællingslister, og de kan sikkert uden Overdrivelse betegnes som noget af det stærkest benyttede Kildemateriale, der overhovedet haves. Publikum er imidlertid ikke altid orienteret over deres Benyttelse, og da der tilmed findes visse Lakuner i dem, kunde det være naturligt at give en Oversigt over Bestanden og dens Benyttelse.

Folketællingerne er statistiske Lister over hele Landets Befolkning med de til statistisk Benyttelse, nødvendige Oplysninger om alle enkelte Personer, Voksne saavel som Børn, om deres Alder, Stilling og Erhverv, Konfession o. s. v. Ganske naturligt er det derfor, at de forlangte Oplysninger tiltager og dermed Listernes Størrelse er tiltaget næsten for hver Folketælling. At Formaalet har været rent statistisk, — hvad det jo ogsaa er den Dag i Dag — fremgaar af den saare beklagelige Skæbne,

der har ramt Materialet fra den første Folketælling i 1769: alle Listerne er tilintetgjort, og tilbage er nu kun Tabellerne over Folketallet i Sjællands, Fyns, Aarhus og Ribe Stifter (se Vejledende Arkivregistraturer II, p. 245, jfr. Danske Kancelli 1699—1771, Diverse V), der jo nok kan have Interesse for Statistkere, men ikke for Personalhistorien eller den dermed beslægtede Forskning.

En anden Virkning af Folketællingernes Tilblivelsesaarsag er den, at der foruden de egentlige Lister er ført Tabeller, i hvilke Listernes statistiske Materiale er samlet. Disse Lister, der ligger ved Folketællingerne, har ogsaa væsentlig kun Interesse for Statistikerne, der vist forøvrigt har udnyttet det foreliggende Materiale. Disse skematiske Lister bliver ogsaa udførligere, jo længere man kommer ned i Tiden. Ved Folketællingen for 1840 er der saaledes 1) en Oversigt over Befolkningen efter Alder, Køn og ægteskabelig Stilling, og 2) en Specialliste over Antallet af Næringsdrivende, optalt efter Erhverv, eftersom de er Hovedpersoner, Medhjælpere, Tyende, Koner og Børn o. s. v. Senere indføres der en skematisk Oversigt paa hvert enkelt Skema.

Som allerede nævnt, eksisterer Folketællingen for 1769 ikke mere. Der findes dog enkelte Hjælpemidler, der til en vis Grad kan anvendes i Stedet for den, nemlig det københavnske Skattemandtal af 1762, en ganske fortrinlig Kilde til Oplysning om Byen Københavns Beboere, og Oeders Efterretninger om Ægteparrene, eller, som de korrekt hedder: »Efterretninger angaaende Ægteparrenes, Enkemændenes og Enkernes Antal i Kjøbenhavn, Sjælland, Møen og Bornholm, udarbejdede under Oeders Ledelse i Henhold til kgl. Resolution af 20. Februar 1771« (se Vejled. Arkivreg. II, p. 245). Hovedskavanken ved begge disse Kilder er deres begrænsede Omraade. Førstnævnte omfatter jo kun København, men om denne Bys Beboere giver den ganske vist ualmindelig gode Oplysninger. Sidstnævnte Kilde gaar ikke saa meget i Enkelthederne, men omfatter til Gengæld en større Del af Landet, hvortil dog er at bemærke, at enkelte Kvarterer af København er defekte. Tabellerne inde-

holder 1) Mandens Navn, 2) hans Stand og Næringsvej, 3) hans Alder, 4) hans ægteskabelige Stilling (om ugift, gift 1. eller 2. Gang, Enkemand eller fraskilt), 5) Hustruens Alder (men ikke hendes Navn), 6) hendes ægteskabelige Stilling.

Først nu kommer vi til selve Folketællingerne. Den første af de bevarede Folketællinger er afholdt den 1. Juli 1787. Den omfatter hele Landet, ogsaa den sønderjydske Del af Ribe Amt. Kun Listerne fra Christiansø under Bornholms Amt mangler.

Oplysningerne er givne under følgende Rubrikker:

- 1) Gadernes Navne samt Gaardenes og Husenes No. saa og Familiernes Antal,
- 2) Personernes fulde Navne udi enhver Familie,
- 3) Hvad enhver Person er udi Familien, samt om Børnene er ægte eller uægte, af første, andet eller hvilket Ægteskab,
- 4) Personernes Alder, det løbende Alders Aar iberegnet,
- 5) Ugift eller gift, og hvor ofte de have været i Ægteskab eller Enkestand,
- 6) Personernes Titel, Embede, Forretning, Haandværk eller Næringsvej,
- 7) Summa paa Folketallet osv.

Som det vil ses, gives der en Række gode Oplysninger, og véd man, hvor en bestemt Person har boet nævnte Aar, finder man baade hans Hustru og Børn, Tyende, deres Alder o. a. m. Desværre opgives der ikke Vedkommendes Fødselsaar og Dag, men Alderen, og hvor usikkert denne opgives af Folk i Almindelighed, er jo noksom bekendt. Værre er det, at Listerne ikke indeholder nogen Oplysning om Fødestedet. Naar det drejer sig om at finde en Persons Fødsel og hans Forældre — og det er et Spørgsmaal, der atter og atter stilles af Slægtsforskere — er Listerne kun sjældent til nogen Nytte. Med andre Ord: Ved Udarbejdelsen af en Stamtavle er Listerne fortrinlige, fordi de giver Oplysning om Efterkommerne, ved Udarbejdelsen af en Anetavle letter de ikke Arbejdet i nogen synderlig Grad. Selvfølgelig kan de ogsaa her være af Betydning, idet de kan give Navnet paa et eller flere Medlemmer af det foregaaende Slægtled, hvis disse f. Eks. har været bosat sammen

med deres Børn, enten som Aftægtsfolk eller paa anden Maade er i Huset hos dem; men det er dog kun Undtagelser.

Om Rækkefølgen og den indbyrdes Ordning af Pakkerne er kun at bemærke, at Rækken indledes af København, ordnet efter Kvarterer og indenfor Kvartererne efter Matrikulsnummer, Hofetaten danner sammen med Nyboder og Kastellet en Pakke for sig. Dernæst følger Købstæderne i alfabetisk Orden og endelig Amterne alfabetisk. Indenfor det enkelte Amt danner Herrederne og indenfor disse atter Sognene Læg for sig. Ved Rekvisitioner i Rigsarkivets Læsesal maa derfor altid opgives Sogn, Herred og Amt samt for Københavns Vedkommende Kvarteret.

Om Manglerne i Folketællingerne vil der blive talt nedenfor.

Folketællingen for 1801 har nøjagtigt samme Skema som den for 1787 og giver, ud over de nedenfor nævnte Mangler, ingen Grund til nærmere Omtale.

I Folketællingen for 1834 er Rubrikkerne 1 og 2, Gadernes Navne osv. og Personernes Navne uforandrede. Derimod er Rubrik 3, om Stillingen indenfor Familien faldet helt bort; disse Oplysninger maa søges i Rubrikken om den ægteskabelige Stilling og i Rubrikken om Titel og Næringsvej. Endelig er den 7. Rubrik med Optællingen forsvundet, og Sammentællingen foregaar nu nederst paa Siden.

I Folketællingen for 1840 er der indføjet en ny Rubrik, 2), for Antallet af Familjer i hver Gaard og hvert Hus, men ud over denne betydningsløse Ændring er der intet at bemærke.

Folketællingen for 1845 derimod bringer den første virkelig betydningsfulde Forøgelse, nemlig ny Rubrik 6: »Fødestedet, neml. Købstaden og paa Landet Sognets og Amtets Navn.«
Hvad det betyder for Slægtsforskeren, kan enhver straks se. Da der nu (i Rubrik 4) findes opgivet Vedkommendes Alder og (i Rubrik 6) Vedkommendes Fødested, kan man herfra straks søge tilbage enten til en ældre Folketælling eller, hvad der er det naturligste, til vedkommende Sogns Kirkebog. Det er den første virkelige Mulighed, der gennem Folketællingerne bydes til at naa tilbage til ældre Slægtled, og der tilvejebringes gennem

denne nye Rubrik en udmærket Forbindelse mellem de to vigtige, personalhistoriske Kilder: Kirkebøgerne og Folketællingerne.

Ellers er der kun tilføjet en ny, 8. Rubrik, om Sindssyge.

Denne sidste Rubrik udvides noget i den følgende Folketælling for 1850, idet der i denne forlanges Oplysning ogsaa om Døvstumme, Døve og Blinde. Iøvrigt slutter Folketællingen for 1850 sig nøje til den foregaaende.

Folketællingen for 1855 bringer af Nyt kun en Rubrik, 8, for Trosbekendelsen og en Rubrik, 10: Anmærkninger, der saa godt som aldrig er benyttet.

Folketællingen for 1860 er indrettet ganske som den foregaaende.

Med Folketællingen for 1870 indføres der ganske ny Skemaer, saaledes at der anvendes et særligt Skema for hvert Hus. Skemaet indeholder paa Forsiden Oplysninger om Husets Nummer, Gadens Navn o. s. v. samt Ejerenes Navn. Skemaet har faaet ikke mindre end 13 Rubrikker: 1) Forhus, Side- eller Baghus o. s. v., 2) Familjernes Antal, 3) Personernes Løbenummer, 4) Samtlige Personers fulde Navn, 5) Køn, 6) Alder, 7) ægteskabelige Stilling, 8) Trosbekendelse, 9) Fødested, 10) Stilling i Familjen, 11) Titel, Embede, Forretning o. s. v., 12) Oplysninger om Blinde, Døve, Døvstumme og Sindssyge, 13) Anmærkninger.

Det samme Skema bibeholdes uforandret ved Folketællingen for 1880.

Efter denne almindelige Oversigt over de tilgængelige Folketællingslister — de senere er utilgængelige — skal der gives nogle Oplysninger om, hvad der mangler i Listerne. Manglerne maa siges at være usædvanlig faa; ved Arkivfonds af dette Omfang bortkommer før Afleveringen til Arkiverne altid noget. Her, hvor Bestanden for den aldeles overvejende Dels Vedkommende bestaar af løse Ark, er der tillige en anden Fare, nemlig den, at enkelte Læg eller Ark ved Uagtsomhed kan blive lagt ind i andre Pakker, som samtidig er fremme til Afbenyttelse, og dette er Grunden til, at Rigsarkivet har maattet træffe den Bestemmelse, at der til de Besøgende kun maa ud-

leveres enkelte Læg eller Dele af en Pakke eller højst en enkelt Pakke, men ikke mere end en enkelt Pakke ad Gangen. Ti forkommes et Læg paa denne Maade, er det i Virkeligheden ikke muligt igen at finde det, og kun ved en Tilfældighed vil det — maaske efter lange Tidens Forløb — atter komme for Dagens Lys.

Manglerne er som sagt ikke store, men kan dog virke ret generende.

Folketællingen for 1787 bliver vi hurtigt færdige med: den er saa godt som fuldstændig, idet kun Christiansø mangler.

I *Folketællingen for 1801* mangler af Købstæderne kun Fladstrand. Derimod er der nogle Mangler i Amterne: I Frederiksborg Amt mangler Farum, Slagslunde og Gandløse Sogne. I Holbæk Amt mangler Gjørlev Sogn i Løve Herred. I Københavns Amt mangler baade Sokkelund og Smørum Herreder, desværre altsaa det meget vigtige Frederiksberg, der jo ligger i førstnævnte. I Randers Amt mangler Fuglslev Sogn.

Folketællingen for 1834 har en meget alvorlig Defekt, idet alle de københavnske Kvarterer mangler paa nær St. Annæ Øster og St. Annæ Vester. Det hjælper kun lidt, at General-tabellerne for København findes bevaret blandt Købstæderne. Af Købstæderne mangler Sandvig (om Slangerup skål der blive talt særligt nedenfor).

I Amterne mangler i Frederiksborg Amt Thorup, Kregome, Vinderød og Melby Sogne.

Folketællingen for 1840 har en Række betydningsfulde Defekter. Af Købstæderne mangler Faaborg, Fladstrand, Fredrikssund, Grenaa, Hobro, Korsør, Mariager, Middelfart, Nykøbing Mors, Nysted, Præstø, Roskilde, Rudkøbing, Rødby, Sorø, Stubbekøbing, Svaneke og Varde, ialt 18 Byer! Dermed ophører heldigvis Manglerne for Købstædernes Vedkommende, idet de alle er bevarede i de følgende Folketællinger. Nogle, der tidligere synes at have manglet, nemlig Allinge (i 1845), Bogense og Æbeltoft (i 1850) og Hobro (i 1880) er senere fundne og anbragt paa deres Plads i Pakkerne.

For Amternes Vedkommende mangler i Hjørring Amt Læsø.

I Ringkøbing Amt mangler Husby og Søndernissum Sogne. I Svendborg Amt mangler Vester Hæsinge. I Thisted Amt savnes Morsø.

Af *Folketællingen for 1845* mangler i Frederiksborg Amt Gjørlose Sogn. I Maribo Amt mangler Øster Ulslev og Godsted Sogne, i Ringkøbing Amt mangler Husby, Søndernissum og Bøvling Sogne. Sidstnævnte Sogn synes tidligere at have været tilstede.

I *Folketællingen for 1850* mangler i Hjørring Amt atter Læsø, i Svendborg Amt mangler Kværndrup Sogn og i Vejle Amt Stouby og Hornum Sogne.

Af *Folketællingen for 1855* mangler vistnok intet.

Af *Folketællingen for 1860*, af hvilken Listerne for København er indbundne (ak, om det blot var Tilfældet med alle Folketællingslisterne!), mangler kun af Præstø Amt Bavelse Sogn.

Af *Folketællingen for 1870* mangler Ødis Sogn i Vejle Amt, og af *Folketællingen for 1880* Brønshøj Sogn i Københavns Amt.

En særlig Omtale er der Grund til at give *Handelspladserne*, der i de ældre Folketællingslister maa søges i vedkommende Herred og Amt, men i dem fra 1870 og 1880 findes udskilt i særlige Pækker.

Den største og vigtigste af dem er *Frederiksberg*, der sammen med hele Sokkelunds Herred, som ovenfor omtalt, mangler i Listerne for 1801, medens det i Tiden indtil 1860 incl. findes i Københavns Amt, Sokkelunds Herred. For 1870 og 1880 findes det i de særlige Pakker med Handelspladserne.

Frederiksværk søges paa samme Maade i Frederiksborg Amt, Strø Herred, Vinderød Sogn. Det mangler i 1834.

Løgstør, der maa søges i Løgsted Sogn, Slet Herred, Aalborg Amt, mangler i 1855.

Nørre Sundby, der var Handelsplads til 1. Januar 1900, da det blev Købstad, findes paa tilsvarende Maade i Sundby Sogn, Kjær Herred, Aalborg Amt. Det korrekte Navn for denne Handelsplads er Sundby. Beboerne i Aalborg og Nørre Sundby kalder det den Dag i Dag altid Sundby; kun Tilrejsende bruger

Betegnelsen Nørre Sundby, der er en kunstig (maaske postal?) Betegnelse for at skelne det fra Øster Sundby, Syd for Fjorden, og andre Sundbyer (velvilligst meddelt af Hr. Retsfuldmægtig C. Petresch Christensen).

Silkeborg er vel nok den yngste af Handelspladserne. Først i 1844 blev der ved kongelig Resolution paa Forestilling af 29. Juni nedsat en Kommission om Oprettelse af denne Handelsplads. Den fremsatte 1845 2. Septbr. Forslag om Handelspladsens Oprettelse, der saa oprettedes i Henhold til kgl. Resolution af 15. December 1845 og 8. Januar 1846. Endnu i Folketællingen for 1850 findes her kun Silkeborg Hede og Papiersfabrik i Linaa Sogn, Gjern Herred, Skanderborg Amt, i 1855 findes Silkeborg Skoledistrikt i samme Sogn, og først 1860 optræder Silkeborg som selvstændig Handelsplads i Gjern Herred.

Slangerup endelig hævder sin Stilling som gammel Købstad i 1787 og 1801 og findes da blandt Købstæderne. Da det imidlertid i 1809 mistede sine Købstadsrettigheder, gaar det ganske naturligt over i Herreds- og Amtspakkerne og findes fra 1834 i Lyng-Frederiksborg Herred, Frederiksborg Amt, hvor det siden vedbliver at være. I 1845 mangler Slangerup helt.

Medens vi i det foregaaende ved Omtalen af det egentlige Danmark har haft let ved at overse Folketællingerne, fordi de alle falder paa samme Dag i samme Aar, er Forholdet et andet, naar vi nu kommer udenfor Danmark i snævrere Forstand, til Hertugdømmerne *Slesvig* og *Holsten*. Folketællingerne her er baade færre og falder heller ikke i Tid sammen med de omtalte.

En særlig Stilling indtager, som naturligt er, den *sønderjydske Del af Ribe Amt*, der indtil Freden 1864 altid findes under dette Amt.

Fra 1801 findes bevaret den danske Del af Haderslev Amt.

For *Slesvigs* Vedkommende er ellers den første bevarede *Folketælling fra 1803*. Fra denne Tælling er dog kun lidt bevaret her, nemlig Helgoland, Ærø (med Ærøskøbing og Marstal), det adelige Gods Perdoel og Bockhorn samt Schæfferiet Kuhlen, Tønder Amt, Lundtofte Herred. Af Haderslev Amt: Tyrstrup

Herred (med Christiansfeld), Gram og Hvidding Herred; endvidere Aabenraa By og Flensborg By. Grunden hertil er sikkert den, at disse Lister er blevne afgivet til Rentekammerets tyske Kontor, hvorfra de først i den allernyeste Tid er flyttet til Folketællingerne (Flensborg By først i 1908). Den overvejende Del af dette Materiale findes imidlertid i Statsarkivet i Slesvig (se F. J. West: »Oversigt over de i Rigsarkivet opbevarede Arkivalier vedrørende Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland« i »Fortid og Nutid«, III. Bd., S. 50 f.).

For de følgende Folketællinger er Reglen den, at Byerne først ligger i alfabetisk Rækkefølge, hvorefter kommer Landdistrikterne med Flækkerne.

Den næste *Folketælling* for Hertugdømmet Slesvig afholdtes først i 1835, da der findes Byerne Lit. A—T og Frederiksort, medens Christiansfeld mangler. Af Landdistrikterne mangler Haderslev, Gram og Hvidding Herreder.

Ved den følgende *Folketælling* i 1840 findes af Byerne kun Christiansfeld, Frederiksort og Tønder, medens Amterne og de adelige Godsdistrikter findes. Man maa ved Benyttelsen have sin Opmærksomhed henvendt paa, at Sogne under de adelige Godsdistrikter findes i de særlige Pakker for disse, noget man er tilbøjelig til at overse, fordi der ikke i Pakkerne for Danmark findes noget tilsvarende.

Fra *Folketællingen* for 1845 findes af Byer kun Christiansfeld og Frederiksort. Af Landdistrikterne mangler Haderslev Amt, der, som det hedder i en Bemærkning herom, »under 24. Juli 1852 er sendt til Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig« og siden har manglet.

I 1855 afholdtes den næste *Folketælling* i Hertugdømmet Slesvig. Af Byerne mangler her Haderslev og Frederikstad. For sidstnævnte findes kun Generaltabellerne, medens Optællingslisterne er udlaant til slesvigske Ministerium og mangler.

Af Landdistrikterne mangler Husum Amt, Landskabet Ejdersted (udlaant til slesvigske Ministerium), Aabenraa Amt, Calvs-lund Herred af Haderslev Amt, Løgumkloster Amt og Tønder Amt med Koogdistrikterne. Af Flækkerne mangler Kappeln,

hvis Optællingslister er gaaet til slesvigske Ministerium, medens Generaltabellerne findes.

I *Folketællingen for 1860*, den sidste før Krigen og altsaa den sidste, der findes i den danske Stats Eje, findes af Byerne kun Aabenraa, Garding, Husum, Sønderborg, Tønder, Tønning, Christiansfeld, Flensborg og Haderslev. Af Landdistrikterne mangler Femern.

Rigsarkivet er endvidere saa heldigt at have Folketællinger ogsaa for *Holsten*, nemlig for 1835, 1840, 1845 og 1855.

Af *Folketællingen for 1835* findes af Altona kun Generaltabellerne, og Pløn mangler. Af Landdistrikterne mangler Ahrensböck, Plön og Rethwisch. Flækkerne ligger, ligesom for Slesvigs Vedkommende, ved Landdistrikterne.

Af *Folketællingen for 1840* findes af Altona kun Generaltabellerne, medens Plön mangler helt.

Folketællingen for 1845 synes helt bevaret.

For *Folketællingen af 1855* er alle Byer bevarede. Af Landdistrikterne mangler Amterne Kiel, Segeberg, Steinburg og Landskabet Sydditmarsken. Af det adelige Godsdistrikt Itzehoe mangler alt undtagen Flækken Wandsbeck.

For Hertugdømmet *Lauenborgs* Vedkommende findes der fra 1845 og 1855 Byerne Lauenborg og Mölln, medens Ratzeburg kun findes for 1855.

Ogsaa for Danmarks Bilande findes en Række Folketællinger. For *Færøerne* findes der Folketællinger for 1801, 1834—35, 1850, 1855, 1860, 1870 og 1880, altsaa for de samme Aar som i Danmark. De suppleres ved Tabeller over Folketallet i 1769 (Resten af Folketællingen i 1769, se Vejl. Arkivreg. II, S. 245) og af Fortegnelsen af 1814 over Folkemængden (Ejendomme, Næringsgrene m. v.) i Færø (Vejl. Arkivreg. II, S. 245).

For *Grønland* haves Folketællinger fra 1834, 1840, 1845, 1850—55 og 1860. De medtager ogsaa alle de Indfødte og er saaledes af stor Betydning for Studiet af Grønlands Befolkning.

For *Vestindiens* Vedkommende haves Folketællinger fra 1841, 1850 (her mangler St. Thomæ Landdistrikt), 1855, 1857, 1860,

1870 og 1880. De suppleres af Tabellerne over Folkemængden paa St. Jan 1846 (se Vejl. Arkivreg. II, S. 246).

Endelig haves en Folketælling for Trankebar for 1834 og fra Frederiksnagor for 1841.

For *Islands* Vedkommende er ligeledes Tabellerne over Folketallet i Island 1769 bevarede (Vejl. Arkivreg. II, S. 245), jfr. *Isl.-Fær.-Grønlandske Sager* (Vejl. Arkivreg. II, S. 156 ff.), hvor der bl. a. (S. 158) findes et Mandtal af 1703 til den islandske Folketælling og hvor der forøvrigt ogsaa findes andre Akter, der kan give supplerende Oplysninger. En »*Islands Folketælling*« for 1785 findes opført (ibdm. S. 245) under Befolkningsstatistik, og endelig findes (smstds.) Tabeller over Vielser, Fødsler og Dødsfald Island vedkommende 1832—71, hvoraf dog Aargangene 1835, 1856 og 1861—64 mangler. Nogen egentlig Folketælling for Island findes ikke i Rigsarkivet.

Dermed er denne Gennemgang af vort Folketællingsmateriale tilendebragt. Jeg kan ikke undlade at fremhæve, som det allerede mange Gange tidligere er sket, hvor betydningsfuldt det vilde være, om disse vigtige Akter, der i deres nuværende Opbevaringsmaade ved den stærke Benyttelse ikke blot er udsat for at gaa til Grunde, men som ligefrem slides op ved den hyppige Brug, kunde reddes fra Undergangen ved at indbindes. Materialet er ganske vist saa stort, at der vilde kræves et betydeligt Beløb til Indbindingen, og man har formentlig af den Grund ikke hidtil dristet sig til at henvende sig til Lovgivningsmagten, men naar Staten Aar efter Aar kan ofre et betydeligt Beløb paa Indbinding af Dagblade, der ikke er nær saa stærkt benyttede og derfor ikke udsat for samme Fare, skulde man synes, at den nok kunde ofre et Beløb en Gang for alle for at redde dette betydningsfulde Kildemateriale fra en sikker Undergang, der ved Agtpaaagivenhed fra Arkivets Side nok kan forhales lidt, men ikke kan forhindres.

Iøvrigt er Folketællingerne, som ovenfor antydet, benyttede af Statistisk Departement, hvorom henvises til: M. Rubin: *Statistisk Bureaus Historie*, Kbhvn. 1899, S. 74 ff., og Axel Holck:

Dansk Statistisk Historie 1800—1850, Kbhvn. 1901, S. 136 ff. De nyere Folketællinger, fra 1890 og fremefter, omtales paa tilsvarende Maade i det lige udkomne Værk: Det statistiske Departement 1896—1920, Kbhvn. 1920, S. 33 ff.

LAUGSVÆSENET I DE DANSKE PROVINSBYER. INDSAMLINGS- OG STUDIEOBJEKTER.

Af Otto Smith.

Når undtages de få optegnelser om laugene, der har fået plads i bytopografier fra de sidste århundreder samt nogle få håndværkslaugs historie, hvoraf nogle har fået plads i et par af de historiske samfunds-årbøger, er provinsens laug et fuldstændig udyrket felt. Kun lærer Laurits Pedersen har skrevet rationelt om en enkelt provinsbys laug (Helsingørs) og har derved fremdraget en mængde nye og interessante træk. Men denne by kan ikke opstilles som norm for alle danske provinsbyer! Hvis de enkelte byers forskellige laug fremdrages, vil der vise sig ikke få afvigelser, og det er navnlig dette, jeg her ønsker at pointere.

I 1880'erne begyndte professor C. Nyrop sit arbejde med at klarlægge tidligere dages håndværksskik, samtidig med at han skrev en række københavnske laugs historie. Han fortsatte med disse arbejder lige til sin død og fik bl. a. gjort en del af de sammenlignende arbejder, der skulde vise laugenes indre liv i sammenhæng og i forhold til statsmagten og de udenlandske håndværksforhold.

Men den store specielle laughistorie for hele Danmark fik han aldrig udarbejdet, skønt han mere end nogen anden vilde have været selvskrevet dertil.

Jeg kunde tænke mig, at en af grundene hertil var den, at

han ikke havde haft provinslaugene under reel behandling. Uden dem vilde han ikke være nået helt til bunds med de forberedende arbejder; thi dertil rummer disse små laug alligevel for mange afvigelser fra hovedstadens, selv om det måske til slut vil vise sig kun at være småstykker, de kan yde til det store mosaikarbejde. Fremtiden vil vise det.

Hvor meget eller hvor lidt, der kan ydes fra provinslaugene, hører netop fremtiden til. End ikke på dette tidspunkt vil det være tilstrækkelig udbytterigt at kaste sig over studiet af provinsens håndværkslaug som helhed, dertil er stoffet alt for spredt og utilgængeligt.

Da laugene blev opløst omkring 1862, hvor fristen i følge næringsloven af 1857 udløb, gik det nemlig såre forskelligt med laugenes ejendele.

Enkelte steder blev alt, hvad der hed skrevne sager afleveret til magistratsarkiverne, og med disse blev de senere afleveret til landsarkiverne, der atter har udskilt dem. Dog er dette arbejde måske ikke alle steder fuldenendt, så at det med sikkerhed kan siges, at alt vedrørende laugsvæsnet er udtaget og let tilgængeligt.

I andre byer blev arkivalierne liggende i laderne og gik med disse i arv fra den ene til den anden, ikke altid inden for samme fag, oftest dog i den familie, hvor de oprindeligt havde været, sædvanligvis den sidste oldermands. Men der er eksempler på, at de er blevet foræret bort »ud af byen« som kuriosas.

Den første officielle samlingsbestræbelse udgik fra dansk folkemuseum, der i 1887 satte sig i bevægelse for at få samlet alle genstande, som havde tilhørt håndværkslaugene, ind til museet. Industriforeningen, der allerede da havde samlet en del, afleverede dette efter en konference med indenrigsministeriet, og fra hele landet strømmede nu de forskelligste sager ind til museet.

Også de lokale museer, der er opstået rundt om i landet, har i de senere år fået navnlig en del lader med indhold afleveret fra dem, der lå inde med dem; men endnu findes der en

del i privat eje rundt omkring. De sidste tider har endog vist eksempel på, at et fynsk skomagerlaugs arkivalier var havnet hos en landsbysmed.

Det må derfor først og fremmest være en opgave, der i ikke ringe grad falder på de historiske samfund og på provinsmuseerne, at sørge for, at disse ting, der har så rig kulturhistorisk interesse, bliver indsamlet. Lige så naturligt, det imidlertid er, at genstandene — lader, skafferstokke, signeter m. m. — bliver museernes ejendele, lige så vigtigt er det, at de arkivalier der findes, afleveres til det pågældende landsarkiv; thi først der kan de komme til nytte!

Hvilke arbejder kan der nu udføres med disse små arkiver, og hvilke erfaringer kan man nærmest vente at få uddraget deraf?

Det, der ligger nærmest for, vil være, at de historiske samfund får et nyt og sikkert kærkomment stof ind som afveksling i deres årbøger, idet de optager de enkelte laugs historie, eller en almindelig laughistorie for amtet eller en af dets byer. Ikke alene vil dette have interesse for en ikke ringe del af årbøgernes læsere, for hvem håndværkerhistorie og gammel håndværksskik kun danner tågede billeder; men der kan også på denne måde blive fremdraget et betydeligt stof til vedkommende bys topografi og personalhistorie. Findes der blandt papirerne mester- eller svendeskråer, bør disse gengives, eller i hvert fald bør deres afvigelser fra andre trykte skråer fra samme tid anføres.

Men det er ikke dette alene! For hvert nyt laug, der behandles, vil der gives nye stød til, at der kan opstilles sammenligninger, som kan godtgøre provinslaugenes afvigelser fra hovedstadens, således som jeg efterhånden skal understrege det gennem eksempler.

Hvad man kan vente at finde i disse arkivpakker og protokoller, er selvfølgelig meget forskelligt; men der er dog — med landsarkivet for Sjælland for øje — visse hovedlinier, der er særlig udprægede.

De ældste laugprotokoller og skråer skriver sig fra omkring

1620. Dog findes der også enkelte af begge slags fra det 16. århundredes sidste tre årtier. Ældre sager findes sjældent.

Det er imidlertid givet, at mange håndværkslaug er langt ældre, og det ligger nær at antage, at i hvert fald en del af dem er direkte efterkommere af middelalderens gilder. Men arveforholdet er vanskeligt at udrede, fordi Chr. IV i 1613 ophævede alle håndværkslaug og bød borgmestre og råd at fratage dem deres artikler. Hvor disse er blevet af, er ikke godt at sige, men interessant vil det være at få opspurgt nogle af dem; thi disse gamle vedtægter er mere særprægede end de, der opstod efter 1623, selv om hovedformen ofte var anskaffet ved lån — eller køb — af andre laugs skråer. *Hvor stor sammenhørigheden mellem enkelte byer eller laug har været, ja deri er der straks en opgave at løse!*

En anden »løbende« opgave, der strækker sig ned gennem tiderne, er klarlæggelsen af, i hvor høj eller hvor ringe grad laugene sad regeringens forordninger overhørig — efter 1681 nærmest i hvor høj grad de, som forordningen påbød, drog magistraten ind i deres handlinger. At forholdet ikke altid var, som regeringen ønskede det, er der fremdraget en del eksempler på fra København. Det vil være nyttigt at se, om provinsernes laug, der var længere borte fra selve regeringsmagten, har været mere lovlydige, eller har brudt sig endnu mindre derom.

Så er der endelig det vigtige forhold med zünften, der fra Tyskland gennem vandrende svende bredte sig ud over alle håndværk herhjemme. At hele det ydre apparat med svendekro, skiltflytning, sort bræt (sort bog) m. m. har været gængs også i provinsen, godtgøres ved et blot flygtigt gennemsyn af laugsprotokollerne. Derimod trænger bl. a. efterskrivning af strafbare eller uvederhæftige svende fra laug til laug til en nærmere undersøgelse.

Men forøvrigt tror jeg at have bemærket, at *ånden* i det hele har været en nogen anden end den, der er blevet fremhævet for de københavnske laugs vedkommende. Den tyske indflydelse har ikke været så stærk i de mindre byer som i hovedstaden og måske i enkelte større søkøbstæder (f. eks. Hel-

singør), og *laugssproget var absolut ikke tysk*. Man kan lede adskillige byers laugsarkivalier igennem uden at finde en eneste tysk sætning.

Dette hænger selvfølgelig sammen med vandringerne. De færreste steder har disse været påbudt, ja de har mange steder slet ikke været almindelige. Med udgangspunkt fra undersøgelser for et enkelt amts laug (Holbæk amt), kan jeg sige, at det oftest var almindeligt, at læredrengene efter at have aflagt svendeprøve, blev i byen, måske endog hos samme mester, og senere selv opnåede borgerskab i samme by.

Og tilgangen af vandrende svende andetsteds fra var heller ikke stor. Svendenes indskrivningsbøger i samme omtalte amt siger, at gennemsnittet for 100 år (c. 1650—1750) kun var 1 vandrende svend pr. måned og af disse svende var knap 3% tyske og knap 4% normænd og svenskere.

Kendskabet til zünftens væsen, dens gode og dårlige sider, dens større eller mindre udbredelse, skal opnås gennem svendeskråerne og svendeceremonierne.

De første findes ofte optegnet foran i svendenes laugsprotokol eller indskrivningsbog, og en sammenligning mellem så stort et antal som muligt af disse vil sikkert give et godt udbytte. Af de sidste er en del optaget i Nyrops »håndværks-skik«, væsentligt ved uddrag af papirerne fra den kommission der i 1800 blev nedsat til undersøgelse af provinslaugene. Disse kommissionsakter rummer også en del ældre skråer, ofte i original.

Forordningen af ²³/₁₂ 1681 greb stærkt ind over for svendenes rettigheder, og også her ligger der en opgave i udredelsen af, i hvor høj grad denne forordningsbestemmelse er blevet overholdt rundt om i landet. Forordningen af ⁶/₅ 1682 skærpede yderligere indskrænkningen af svenderettighederne, idet den bl. a. ophævede og forbød alle svendeskråer. Som et eksempel på, hvor lidt dette fik at betyde, skal jeg nævne at flere laugsprotokoller fra det 18. årh., hvor zünften netop rigtig blomstrede, indledes med svendeskråer, der er opsat i den lov-befalede magistrats overværelse og med dennes underskrift, ofte

indeholdende bestemmelser, der er i åben modstrid med de nævnte forordninger.

Det 17. århundreders skråer — dem, der er udstedt før 1681 — har selvfølgelig også deres interesse, selv om allerede de til en vis grad er uniformerede og ensartede. Efter 1681 udstedtes der en række skråer for de københavnske laug med påbud om, at de med de nødvendige ændringer — af magistraten — skulde være norm for alle tilsvarende provinslaug.

Fra samme tidspunkt fik magistraten helt hånd i hanke med laugene, men dog ser man stadig uregelmæssigheder, og alle kneb blev brugt for at komme uden om love og forordninger. Særlig graverende er de dog kun i enkelte tilfælde, som når et laug ikke var samlet en række år uden særlig grund.

I alle de nævnte forhold er det imidlertid uregelmæssighederne, der karakteriserer de enkelte laug og er medbestemt til at give dem hver sit særpræg. Og — som det fremgår af det foregående — jeg tror ikke, at man i alle forhold kan skære provinslaugene over samme kam som hovedstadens.

Af Enkeltheder er der også en mængde, der måske kan finde sin løsning ved gennemgang af større arkivmasser.

Begrebet stolsbroder er f. eks. endnu ret svævende. Hvad var hans forretninger? Var han en direkte forgænger for skaffereren, eller fungerede han hos mestrene jævnsides med skaffereren hos svendene? Var han måske udelukkende en forgænger for bisidderen eller hossidderen, blot med nogle flere embedsforretninger end denne?

Endvidere er der begrebet vandretid!

Der har åbenbart ikke, som man kunde vente det, været en over hele landet almindelig vandretid, svarende til vor tids skiftedage i maj og oktober. Vandretid har været et mere elastisk begreb — men hvor elastisk?

Laurits Pedersen omtaler april som »vandremaned«, men det er helt ind i det 19. århundrede. Ved gennemgang af en del laugsbøger fra det 17. århundrede har jeg kun fundet St. Hansdag og St. Mikkelssdag betegnet som vandretid. I det 18. år-

hundrede går $^{24}/_6$, $^{29}/_9$ og $^{26}/_{12}$ regelmæssig igen med betegnelsen »som var vandretid«, men også løsrevne datoer som $^{10}/_4$, $^{15}/_4$, $^2/_11$ og $^{27}/_3$ har samme betegnelse i andre år.

På denne måde findes der en del ord og vendinger, der trænger til nærmere oplysning, og som måske kan få det herigennem. Det, som er klarlagt for hovedstadens laug, men som endnu — foruden den specielle laugshistorie — mangler for provinsens, er altså deres forhold til zünften, deres opposition mod regering og magistrat, udredning af forholdet til »gebrauch« og »gewohnheit«, deres forbindelse med tidligere gilder, deres ligkasse og ligbærerinstitutioner, samt udforskningen af forskellighederne mellem de større og mindre byers indsats i udviklingshistorien.

Altså en stor og interessant arbejdsmark, hvoraf en ikke ringe del kan bearbejdes af lokalforskerne.

OLDEMODERS KIRKELISTE.

Af P. Severinsen.

I Ribe Domkapitels gamle Optegnelsesbog »Oldemoder« har man den meget benyttede Liste over Stiftets Kirker¹⁾. Ikke mindst i Stednavneforskningen maa den atter og atter anføres, da den giver meget gamle Navneformer. Men ogsaa i Kirkernes og Sogdenes Historie er den af Betydning.

Saa ser man atter og atter, naar den anføres, Aarstallet 1340 knyttet til den. Det er paa Grundlag af O. Nielsens Skøn. En hel Del Kirker har faaet den senere Vedtegnelse »desolata«, og han regner med, at de er blevet øde i den sorte Død 1348—50. Opskriften er altsaa ældre end denne Tid. Paa den anden Side skal den være yngre end 1330, da Almind Sysselprovsti blev forenet med Kantoratet i Kapitlet. Saa toges der et Middeltal mellem de to Grænser, ca. 1340.

Jeg kan ikke se rettere, end at denne Tidsbestemmelse er

¹⁾ O. Nielsens Udgave S. 108—113.

urigtig. Jeg har før bemærket det i en Afhandling om Hardsyssels Kirker¹⁾, men da dette ikke er blevet opdaget af nogen, har jeg Lyst at faa det frem for et større Publikum.

Naar man ser bort fra senere Tilføjelser, er der foran Listen en Jordebog over Ribe Domkirkes Besiddelser, skrevet 1317 af Kanniken Astratus og fortsat af ham i den nærmest følgende Tid. Bagefter Listen er der indført en Synsforretning over Kirkens Inventar fra 1312. Kirkelisten, som er der imellem, er skrevet med en helt anden, tilsyneladende en hel Del yngre Skrift, hvis Alder dog er ret ubestemmelig. Kyndige Folk siger, at den kan godt gaa tilbage til Aarhundredets første Del.

Disse Omgivelser siger altsaa ikke noget bestemt om Kirkelistens Ælde. Haandskriftet har været indrettet med store aabne Partier, og ind i et saadant er Listen indført. Det er ganske vist saa stort, at det er, som om der har været tænkt paa den, og Aarstallene trækker for saa vidt i baglændsgaaende Retning. Men paa den anden Side synes Listen ikke efter Indholdet at høre hjemme i Omgivelserne.

Der er da ikke andet for end at se nærmere paa Listen, om den ikke selv fortæller om sin Alder. Inddelingen er følgende:

In archidyaconatu.

Cantoria.

Almyndsysæl.

Jællinghsysæl.

Warwithsysæl.

Harthæsysæl.

Indenfor disse Afdelinger opføres saa Herrederne som Undergrupper, og ved hver Kirke anføres, hvor mange Skilling Sterling den skal svare. Det maa antages at være Sysselprovstens Regnskabspenge. Umiddelbart efter Kirkelisten er der med senere Haand indført Taksten for fuldt Subsidiium til Biskoppen provstivis. Man kunde da forsøge at gætte paa, om ikke ogsaa Summerne ved Kirkerne kunde være en Afgift til

¹⁾ Hardsyssels Aarbog 1909, 20.

Domkirken eller Bispedømmet. Listen staar jo midt imellem Optegnelser om Domkirkens Rettigheder, og er bleven forøget med denne bispelige Indtægtsliste. Det vilde have den Interesse ved sig, at den fulde Liste i saa Fald sikkert vilde have været tilstede ved Domkirken fra gammel Tid og her eventuelt være slavisk Afskrift af noget meget ældgammelt. Imidlertid indledes den ikke med nogen Bemærkning om, at disse Indtægter er Domkirkens. I den Retning er de gamle Skrivere ellers nøjagtige og omhyggelige nok. Listen staar der ganske løsrevet uden Motivering og turde derfor være en Liste, som Domkapitlet havde praktisk Interesse af at have bogført for dens Oplysningers Skyld.

Derfor maa den antages at indeholde Regnskabsprovsternes faste aarlige Indtægter af Sognekirkerne. Naar i Hing Herred Holmslands to Kirker erstattes med et »etcetera« tyder det da ogsaa paa, at det er Provsteindtægter, ikke Cathedraticum. Disse Kirker var jo Provstens egne. Det var Kapitlets Politik at se at faa disse Provstier incorporerede i Kapitlets Præbender som en væsentlig Forbedring. Det lykkedes efterhaanden men var dog endnu paa Listens Tid kun i sin Begyndelse. Archidiaconatet har de sønderjydske Herreders Provsti, og *Cantoratet har Frøs og Kalvslund Herreder*. Denne sidste Ordning blev lavet 1321¹⁾.

Efter 1321 maa Listen altsaa være indskrevet i Bogen. Men saa kan jeg ikke læse Listen anderledes, end at de øvrige Sysselprovstier og deriblandt *Almindssyssels* endnu bestaar som selvstændige. Skriveren har ikke geografiske men præbendemæssige Synspunkter at gaa frem efter. Syslerne nævnes ikke som Landskaber men som Embedsnavne og som Betegnelser af Indtægtskomplekser. Havde Almindssyssel hørt til Cantoratet, da havde han kaldt det hele Cantoria. Saaledes bærer den efterfølgende noget senere Subsidieliste sig ad. Almindssyssel er forsvundet i den og den har: Hardsyssel, Vardesyssel, Cantoria, Jellingsyssel, Archidiaconatus.

¹⁾ Kinch: Ribe I 159.

Dette vil sige, at *Listen er indskrevet før 1330*, da ogsaa Almindssysselss Provsti forenedes med Cantoratet.

Jeg kunde tænke mig, at Annekteringen 1321, der vel nok har givet Kapitlet Blod paa Tanden og Interesse for et Erobringsomraade, har foranlediget Listens Indførelse i Kapitlets Bog, hvor den hidtil ikke rigtig hørte hjemme. Endnu da den indskrives, var den kun Beskrivelse af en »Interessesfære«. Skal man gætte paa en Anledning, ved jeg i al Fald ingen anden.

Jeg foreslaar derfor, at naar man i Fremtiden citerer dette betydningsfulde Sprogmindesmærke, skriver man 1321 derved. Hvis man da ikke vil halvere og skrive »ca. 1325«.

De øde Kirker behøver for Resten slet ikke særlig at skyldes den sorte Død. Der var Begivenheder og Forhold nok til at lægge Kirker øde i de Aartier der fulgte efter. Men det skal vi ikke komme nærmere ind paa her.

Derimod kunde der være Grund til at spørge, *hvad der er skrevet af efter?* Er ikke Listen Afskrift af noget, der da allerede var gammelt, saa at Navneformernes Nedskrivning er endnu meget ældre? De gør jo et saa dejlig gammelt og uafslidt Indtryk.

Det er højst sandsynligt. Hver Sysselprovst har naturligvis haft sin Liste. Men det er rimeligt, at man ved Bispedømmet har haft en Hovedliste fra gammel Tid. Alle den Slags Embeder skulde jo takseres til bispelig og pavelig Beskatning, — og til Betaling ved Udnævnelse. Dette forudsætter næsten, at der maatte bero en saadan Liste, som kan have haft en antagelig Ælde, kun ført til Dato med smaa Tilskrifter. I saa Fald er det sandsynligt, at den mekanisk er ført ind i Haandskriftet uden Ændringer, og at vi kan takke denne Omstændighed for, at vi har Sognavnene bevarede i saa gode gamle Former, som sket er.

Saa maa dansk Sprogforskning være taknemlig for, om Cantors Erobring af Frøs og Kalvslund Herreder har gjort denne Liste saa interessant for de Ribe Kanniker, at de har offret de ledige Pergamentsider paa den. De har ikke drømt om, at saa mange interesserede Øjne senere skulde gennemløje den, — endda næsten uden at læse alle de Sterlinger med, som i sin Tid var det interessante.

NOGLE ØKONOMISKE BETRAGTNINGER.

Af C. Klitgaard.

Da »Fortid og Nutid« for 6 Aar siden blev startet, udtalte Redaktionen i den indledende Redegørelse for Tidsskriftets Plan, at den unge og kraftige lokalhistoriske Forskning hidtil har »manglet et Samlingspunkt, hvor Vejledninger for Arbejdet kunde gives, og hvor Drøftelser kunde finde Sted om saadanne Opgaver, der burde løses ved forenede Kræfter«; Tidsskriftet skulde være et Bindeled mellem Fællesforeningens Medlemmer.

Selv om det Emne, jeg her ønsker at omtale, *Amtssamfundenes Økonomi*, maaske nok falder noget uden for den i Planen afstukne Grænse for Tidsskriftets Virksomhed, tror jeg dog, at Redaktionen vil gøre vel mod Amtssamfundene ved i nogen Grad at aabne Tidsskriftet for Drøftelser af disse Samfunds Administrationsforhold, Økonomi og lignende; thi Tiderne er jo i flere Henseender meget vanskelige, ikke mindst paa det økonomiske Omraade, og jeg er overbevist om, at alle vi, der sidder i Samfundenes Styrelser, gjerne lytter til, om en eller anden kan fremkomme med noget, som kan bidrage til at give vore Samfund mere Styrke, det være sig paa det økonomiske eller administrative Felt.

Som Forholdene er i Øjeblikket, er det jo næsten fortvivlet at holde Aarsskrifterne oppe; Trykning, Papir o. s. v. er steget til en svimlende Højde og stiger fremdeles, medens Aarskontingenterne vel almindeligvis kun er steget 50% og sine Steder slet ikke. Og vi kan jo ikke i Længden blive ved med at byde de smaa Forfatterhonorarer for ordentligt Stof; de var lurvede for mange Aar siden, og nu er de uanstændige; — vore Aarbøgers Indhold lider ogsaa derunder.

Der findes her i Landet adskillige Arkiv-, Biblioteks- og Museumsfolk, som ofte træffer over Stof, der vilde være fortrinligt for os, og de vilde sikkert godt levere til vore Aarbøger, naar de kunde faa en passende Betaling for Arbejdet; men ingen

kan fortænke dem i, at de holder sig tilbage, naar de kun kan opnaa en »Firskilling« og saa — Æren af at faa Produktet trykt, og Følgen er, at Aarbøgerne gaar Glip af en Del fagligt uddannede og kultiverede Penne og maa nøjes med dem, der skriver con amore, eller undertiden med Ting, som næppe fortjener at trykkes i en Avis end sige i en Aarbog.

Et Honorar af 4 Kr. pr. trykt Side bør være Minimum, og er Stoffet af særligt Værd for Aarbogen eller er der lagt større Arbejde i dets Behandling, bør Forfatteren forhandle med de paagældende Bestyrelser om Honorarets Størrelse; falsk Beskedenhed maa ikke afholde ham derfra, thi hvorfor skulde Værdien af hans Arbejde ikke stige ligesaa meget som f. Eks. en Typografs.

Mest trykkende er de nuværende Forhold vel nok for de smaa Samfund, fordi deres Udgifter er forholdsvis størst, og her bliver Administrationens Bekymringer da ogsaa størst; her maa Styrelsen vende og dreje hver Krone, der skal ud af Kassen, og bringe personlige Ofre for at holde det hele i Gang.

Paa Baggrund af denne Jeremiade skal jeg berette lidt om vore Forhold her i *Hjøring Amt*, idet jeg tænker mig Muligheden af, at et eller andet af, hvad vi praktiserer her, kunde virke impulsivt paa andre.

»Historisk Samfund for Hjøring Amt« blev stiftet 1915 og er vel saaledes det yngste af *Amtssamfundene*; det tæller nu ca. 1400 Medlemmer; Kontingentet har hidtil været 2 Kr., men vil imidlertid fra 1920 af blive forhøjet til 3 Kr., hvilket er absolut nødvendigt, da Trykningsomkostningerne nu sluger hele Aarskontingentet. Aarbogen udgaar fra 1919 af i 1800 Ekspl., de to første Aargange blev trykt i 1250 Ekspl. og er forlængst udsolgt, de to følgende i 1500 Ekspl., der paa det nærmeste ogsaa er afsatte, tildels gennem Boghandelen.

Naar det er lykkedes vort Samfund at naa et saa højt Medlemstal i Løbet af 5 Aar, skyldes det efter min Mening fornemmelig to Ting: Vi har for det første fundet en lokal *Dagspresse*, som har vist stor Interesse for os, og hvis Velvilje Bestyrelsen i høj Grad har udnyttet. Alt, hvad der kan antages

at være af nogen Interesse for Samfundets Medlemmer, bliver publiceret gennem Dagspressen heroppe; 4—5 Gange aarlig faar den fra vor Sekretær tilsendt en Fællesmeddelelse til Optagelse, snart om vor Generalforsamlings Forløb, snart om hvad Stof, der kan ventes i den kommende Aarbog o. s. v., og ligeledes bringer Dagbladene hvert Aar udførlige Anmeldelser ved Aarbogens Fremkomst. Følgen er, at der hver Gang vort Samfund saaledes har været omtalt i Bladene, kommer en hel Del nye Indmeldelser. I vor Tid kan man ikke undvære Reklamen.

Og Folk har ikke vanskeligt ved at finde os, thi vi har *Repræsentanter* i alle Sogne saa at sige, ialt ca. 100, hvilke Repræsentanter almindeligvis ogsaa viser Samfundet den Velvilje at omdele Aarbøgerne og indkræve Kontingentet; der spares derved en Del Porto til Postopkrævning og Forsendelse, hvilke adskillige Medlemmer sætter Pris paa, dels fordi vore Aarbøger af og til er for tunge til at kunne sendes for almindelig Brevportó, men maa sendes som Pakker, og dels fordi Portoens jo efterhaanden er blevet ret betydelig i Forhold til Kontingentet.

Min Ven, Redaktør P. Eliassen, Kolding, ironiserede paa Fællesforeningens Møde i Nyborg 1916 lidt over disse mange Repræsentanter, som han — rigtigt — betegnede som »Indpiskere«, en Betegnelse, der dog sikkert ikke skulde tages fornærmeligt, thi vi ved jo alle, at Hr. Eliassen selv er — i hvert Fald de jyske Samfunds — største »Indpisker«, hvorfor Vejle Samfundet da ogsaa staar saa stærkt, som det gør; men efter min Formening er et vidt forgrenet Repræsentantskab af uvurderlig Betydning.

Naturligvis vil Repræsentanten i første Række komme til at virke for Tilgang af Medlemmer; men jo flere Medlemmer et Samfund har, jo stærkere staar det i økonomisk Henseende, og jo mere kan det udrette for sine Medlemmer saavel som for de Opgaver, det ellers har sat, det være sig Opstilling af Mindestene ved Helligkilder, gamle Kirketomter, Valpladser o. s. v., ved Undersøgelse af Voldsteder, gamle Vadesteder, Ruiner o. a.

Yderligere har vi mange Erfaringer for, at selv om et Med-

lem oprindeligt ikke har haft Interesse for Lokalhistorien, men er blevet »indpisket«, det vil sige er blevet Medlem, fordi han blev opfordret dertil, er hans historiske Sans blevet vakt ved Læsning i Aarbøgerne, saa han nu interesserer sig for vor Virksomhed.

Men dernæst kommer, at naar Omdeling af Aarbøgerne og Opkrævning af Kontingentet væsentligt kan foregaa gennem Repræsentanterne, kommer der ikke nær saa mange Aarbøger retur, som naar Forsendelsen sker pr. Post, idet det jo er en kendt Sag, at mange undlader at indløse Postopkrævningen straks ved Præsentationen og senere »glemmer det«, selv om de egentlig godt vil betale, naar det kommer til Stykket. Jeg skal for nærmere at dokumentere denne Paastands Rigtighed oplyse, at der hos os kun er ganske faa Udtrædelser af Samfundet — Dødsfald fraregnet; 1917, da Samfundet talte 1150 Medlemmer, skete der kun 2 (!) Udmeldelser; jeg har ikke Tallene fra de sidste Aar ved Haanden, men de er som nævnt lave.

En Ulempe ved Repræsentantskabets her omhandlede Virksomhed kan det maaske siges at være, at Aarbøgerne ikke kommer Medlemmerne i Hænde saa hurtigt som pr. Post, da Omdelingen ofte sker lejlighedsvis, men herover har vi dog ikke hørt Klager. Endvidere indgaar Kontingentbeløbene jo først til Kassen efter kortere eller længere Tids Forløb; men dette Forhold kan der jo raades Bod paa gennem Etablering af en større Kassebeholdning eller ved, at Bestyrelsen aabner en passende Kassekredit i en Bank.

Foruden den Fordel, et Repræsentantskab formentlig byder Samfundet i økonomisk Henseende, maa det heller ikke overses, at det ofte kan støtte den historiske Virksomhed ved at henlede Bestyrelsens Opmærksomhed paa gamle Bygninger, Arkivalier, Fortidsmindesmærker og andet, som trues med Undergang, eller ved at pege paa Emner til Behandling i Aarbøgerne, — i den Henseende har vi ogsaa haft Fornøjelse af vore Repræsentanter.

Jeg skal dernæst gaa over til at omtale en anden Faktor, som har stor Betydning for vor Økonomi, og som sikkert flere Steder vil kunne udnytted.

Vort Samfund modtager *pekuniær Støtte fra mange forskellige Sider*; jeg skal først nævne, at vi jo har Statstilskud 200 Kr., ligesom de fleste øvrige Samfund, et Bidrag, der vel kan ventes noget forhøjet af Hensyn til Dyrtiden; dernæst faar vi 400 Kr. aarlig fra Hjøring Amt og en Række Bidrag fra 10—100 Kr. fra Købstad- og Landkommuner, Pengeinstitutter o. a.; vi kan regne med godt 1000 Kr. aarlig i slige Bidrag, hvilket jo er en ikke ringe Støtte.

Saa maa jeg endvidere nævne, at vi hele Tiden har haft en fast Sekretær, som styrer alt, hvad der vedrører Medlemsvæsenet, Udsendelse af Aarbøgerne og Meddelelser til Bladene, og som gennem Samfundets Telefon let kan komme i Forbindelse med Repræsentanter og Medlemmer ligesom disse med ham.

Sekretærposten, til hvilken vi har været saa heldige at finde en særlig kvalificeret Mand, Kommunelærer N. P. Petersen, Hjøring, er jo forbundet med et ikke ringe Arbejde, naar den skal røgted med Energi, og det samme gælder vel tildels Redaktørposten; under Hensyn til, at det maa anses for rimeligt, at dette Arbejde i nogen Grad vederlægges, har der i de senere Aar med Generalforsamlingens Godkendelse været bevilget et Beløb af 600 Kr. til Fordeling mellem Sekretær, Redaktør og Kasserer, og af hvilket Sekretæren naturligvis faar Broderparten.

Og endelig skal jeg slutte med at omtale en efter min Mening lille praktisk Foranstaltning, som Sekretæren har indført, nemlig en Oversigt over Medlemmernes Fordeling i de forskellige Byer og Sogne. Gennem denne Oversigt kan man opdage de »døde Pletter« og søge at vække historisk Interesse ved i Aarbogen at bringe Stof fra de paagældende Egne eller i hvert Fald ruske lidt op i Folk ved at sætte et Agitationsarbejde i Gang.

Det har ikke været min Hensigt med dette lille Indlæg at ville udøve nogen Kritik af andre Amtssamfundes Ledelse eller

at ville agere »Overleder«; mit Causeri er fremkommet for at berette lidt om, hvorledes vi har indrettet vor Økonomi, og udelukket er det jo ikke, at et eller andet deri kunde tages under Overvejelse andet Steds. Jeg vilde ogsaa sætte Pris paa, om der heri »Fortid og Nutid« fra anden Side kunde gives Impulser, som kunde bidrage til, at den økonomiske Stilling blev mindre trykkende for vore Samfund i disse »bedrøvelige Tider«.

NATIONALMUSEETS ANDEN AFDELING.

VIRKSOMHED I FINANSAARENE

1917—18, 1918—19, 1919—20.

Forskellige Forhold har bevirket, at Udgivelsen af Museets Aarsredegørelser er bleven forsinket, og for at indhente det forsømte samles derfor nu tre Aar i en enkelt Oversigt.

Skønt denne Oversigt saaledes spænder over et forholdsvis langt Tidsrum, og skønt der indenfor dette Tidsrum har været gravet intenst i vort Lands Tørve-moser, kan der dog mellem Samlingens Forøgelser ikke nævnes et eneste betydeligt Skattefund af ædelt Metal. Som *Danefæ* er der kun indkommet enkelte mindre Stykker. I alle Henseender værdifuldest er et Guld Kors, der blev fundet i Frugthaven ved Højrupgaard (Hillerslev Sogn, Salling Herred, Fyen), kun to Spadestik nede i Jorden. Det kraftigt og dygtigt gjorte Smykke er formet som et Antonitterkors, men trods denne sentkatolske Korsform er det dog først tilvirket efter Re-

Fig. 1.

Guld Kors fra Højrupgaard.

formationen, saaledes som det ses af Relieffremstillingerne, paa den ene Side den korsfæstede Frelser, paa den anden Side Kobberslangen samt Solen, Maanen og Lilje-Juulernes Vaaben. Der kan næppe være Tvivl om, at dette Mærke peger hen paa den bekendte jyske Adelsmand, Axel Juul til Villestrup, og at Korset er tabt paa Højrup, forklares naturligt derved, at hans Datter Anne i sit andet Ægteskab var gift med Hartvig Kaas til Møllerup, den eneste Adelsmand, der nævnes som Ejer af den fynske Gaard. Af andre Guldsmykker er der kommet en Stump Kæde med en lille Fugl (fra Nøbølle i Ryde S., Lolland), en lille, grønt emaljeret Guldnaal med kløverbladsformet Hoved og de uforklarlige Bogstaver PNPDLP — QCQALC (fra Kælderen under Forbindelsesbygningen mellem Christiansborg og Kancellibygningen i København) og en Fingerring med en Guldperle mellem Delfinhoveder (fra S. Olufs Toft i Viborg). Alle de tre Smaagenstande stammer fra Renæssancetiden; fra Middelalderen er derimod en smuk gotisk Guld-fingerring med et Veronica-Hoved og med de hellige tre Kongers Navne (fra Gravlev paa Djursland), en anden lignende Guldring med Kristushoved, der dog ikke sikkert vides at være Danefæ, men er skænket til Museet af Fru Helga Hornbeck, samt et Par Sølvfingerringe, den ene med de hellige tre Kongers Navne, fundet ved Galgehøj i Rise Sogn paa Ærø, den anden med Majusklerne AVE MARIA, ved Højbjærg i Holme Sogn ved Aarhus. Ejendommeligt er et lille Møntfund fra Jannerup Kirke ved Varde, bestaaende af 19 Sølvmonter, de fleste fra Kong Hans' Tid; de fremkom derved, at en Figur fra Kirkens sentgotiske Altertavle løsnede sig og styrtede ned fra sin Plads, og alt tyder paa, at de har været gemte som et Offer, bragt af en troende. Interessant ved sine Fundforhold er ogsaa en Sterling fra Erik af Pommerns Tid, som fandtes i Munden paa et Kranium i Brestenbro Kapel, og som sikkert er en Obol, som er medgivet den døde i Graven¹⁾; Mønten er skænket til Museet

¹⁾ Om denne Overtro se Fejlbergs Jyske Ordbog I, S. 228 og II, S. 256. Sml. Nationalm. 2. Afd. Virksomhed efter 1892, S. 127 f. Om Kapellet se i det følgende S. 180.

af Husmand Rasmus Peter Sørensen, hvis sikre Iagttagelser giver den ellers almindelige Mønt sin særlige Værdi.

Paa et andet af de Steder, hvor Museet har foretaget Udgravningsarbejder, nemlig Duebrødre Klosters Tomt i Roskilde, er der fundet en rødlig glasseret Lerkande fyldt med Mønter fra Tiden 1248—1314¹⁾, en Skat, som altsaa maa antages at være nedgravet under Kristoffer 2's urolige Regeringstid. Iøvrigt er de interessanteste *middelalderlige Smaafund* gjorte paa Borgvolden ved Grønsund (Fanefjord S., Møen), som viste sig særlig rig paa Keramik fra Tiden c. 1300. Men det er kun sjældent paa Smaafundene, at Betydningen af Museets Udgravningsarbejder kan maales. Selv for Middelalderens Vedkommende kommer Samlingens Forøgelser hyppigere fra andre Kilder.

Af verdslige Smaasager fra Middelalderen er der bl. a. indkommet en velbevaret Dolk og en Jernøkse fra Moser i Viksø Sogn, en lille vistnok fra Grevefejdens Tid stammende Kanonkugle, der i sin Tid er udtaget af Skelskør Kirkes Vestmur, skænket af Hr. Chr. Jespersen, Tranderupgaard, et Metalspænde med den gaadefulde Majuskelindskrift ANRVEMT fra Lundby Mølle i Sydsjælland, samt et Par Signeter; det ene af disse, der tidligere er fundet paa Duebrødreklosterets Tomt i Roskilde og nu skænket af Kontorchef Agerskov, er borgerligt, med Navnet AANA, det andet, som velvilligst er afgivet fra Randers Museum, er derimod et aneligt Adelssignet fra Tiden c. 1300: Omskriften lyder: SECRETVM IVRII DE SNECKIE-TORP, og det talende Mærke er et Træ over en Snække med høje Stævne. Det sjældne Mandsnavn Juris synes især at have hørt hjemme i Midtsjælland, og Signetets Ejermannd har formodentlig boet i Landsbyen Snekkerup ved Ringsted²⁾.

Mere fylder Erhvervelserne af *middelalderlige Kirkesager*, om end de fleste er Brudstykker, som i Tidens Løb har forvildet sig bort fra Kirkerne, eller hvis Bevaringstilstand er bleven saa ringe, at de ikke egner sig til Genanbringelse i Kirkerummene. Et lille, men smukt Fragment, et Mathæussymbol af et iøvrigt

¹⁾ Mønterne opbevares i Møntsamlingen.

²⁾ Sml. J. Olrik: Fra Arkiv og Museum Serie II, Bd. 1, S. 254.

forlængst forsvundet sentromansk Krucifix fra Tiden henimod 1300, er overladt Museet af Magleby Kirke paa Stevns; en omtr. samtidig Mariafigur er deponeret af Laasby Kirke ved Aarhus, et ligeledes jævnaldrende Krucifix fra Sørslev Kirke ved Jyderup er samlet sammen af spredte Fragmenter¹⁾. Mer eller mindre fragmentariske er ogsaa flere sentmiddelalderlige Krucifixer og Krucifixfigurer (Østoft, Nørre Aaby, Verninge,

Fig. 2. Relieffer fra Seem.

Bringstrup), der egentlig kun kan betragtes som Studiemateriale. Købt i Antikvitetshandelen er en lille sentmiddelalderlig Mariafigur, efter Sigende af fyensk Herkomst, samt to større Helgenindefigurer, der i eet og alt bærer Præg af at være udgaaede fra det bekendte Claus Berg'ske Værksted i Odense (c. 1525²⁾. Ad hvor underlige Veje Kirkeinventarfragmenter kan vandre, viser et Par Egetræsrelieffer, som nu med stor Imødekommenhed er skænkede af Sognepræst H. O. Kristensen, Verninge. De to Relieffer, der forestiller en Bebudelsesengel og Mariæ Møde med Elisabeth, hører nemlig til en lille, ejendommeligt formet Marietafle fra Tiden c. 1450, hvis øvrige Dele kom til Museet 1885 fra Seem K. ved Ribe, og de var allerede dengang komne bort fra deres Hjemsted.

Af middelalderlige Kirkemøbler er der til Museet afgivet en lille Kiste fra Grevinge K. i Ods Herred og en Pengeblok fra Ejsing K. ved Struer, begge sentmiddelalderlige. Af kirkelige

¹⁾ Gengivet i Anderberg: Skånska Triumfkrucifix, Fig. 19.

²⁾ Sml. V. Thorlacius Ussing: Træskærerarbejder af Claus Berg i københavnske Museer. Kunstmuseets Aarsskrift 1920, S. 63.

Smaasager er erhværvet en Hjulstage af Smedejærn til otte Lys, fra Stenmagle K. ved Sorø, Relikviekapsler af Strellev og Haderup K. Et sentromansk Røgelseskar er indkommet ved Mage-skifte med Oldsagssamlingen i Viborg; et andet, af mere almindelig sengotisk Type, er fundet i en københavnsk »Kludkræmmerkælder«. Som testamentarisk Gave efter Universitetsprofessor, Doct. phil. Hector Jungersen har Museet modtaget et lille, malmstøbt Oljegang, et Chrismatorium af den tredelte Form, der brugtes i den senere katolske Tid. Som sædvanligt er der paa Undersiden af Laaget graveret Bogstaverne S, I og C, der betegner de tre forskellige Arter af den indviede Olje; den ovenpaa Laaget liggende Løvefigur er derimod ejendommeligt for dette smukke Exemplar, som i 1850'erne blev optaget paa Tomten af Finderup Kirke i Dejbjerg-Hanning Pastorat, hvor Testators Fader var Sognepræst¹⁾. Af lignende Alder og Type, men uden Figur paa Laaget, er et Oljegang, som er fundet i Kirkegaardsdiget ved Glenstrup K. ved Hobro, medens et tredje Oljegang, der skal stamme fra Aarhusegnen, har den for den ældre Middelalder sædvanlige, udelte Flaskeform.

To Ibskaller (Pilgrimstegn), som er skænkede af Lærer Brøndkjær i Lyderslev paa Stevns, er fundne paa Lyderslev Kirkegaard, hvorfra der desuden nu er kommet Hovedlejet af en Kridtstens Gravkiste fra den ældre Middelalder. Et typisk Exemplar af en roskildensisk Fraadstenskiste optoges ved den i det følgende nævnte Undersøgelse paa S. Mikkels Kirkes Tomt i Roskilde, hvor der tillige blev fremdraget Rester af udsyet Silketøj. Ved Ombygningen af Ejendommen paa Hjørnet af St. Kongensgade og Kongens Nytorv i København fandtes indmuret i Kældervæggene en Mængde Brudstykker af Gravsten, der efterhaanden bragtes til Museet, og som det delvis er lykkedes at bestemme. Man har saaledes genkendt Smaastumper af Ligstenen over Peder Plade, Sjællands første evangeliske Biskop († 1560), af Stenen over hans Efterfølger Hans Albertsen († 1569) og af den store og anselige Sten over Rigs-

¹⁾ Saml. til jydsk Hist. og Top. III, S. 403.

hofmester Peder Oxe († 1575) og hans Hustru, Fru Mette Rosenkrantz. Alle de nævnte Personer har været begravede i Frue Kirke, og da Bygningen, hvori de nu blev fundne, stammer fra 1730'erne, kan der ikke være Tvivl om, at Mindesmærkerne er ødelagte i den store Ildebrand 1728 og deres Brudstykker derefter bortskaffede før Kirkens Istandsættelse. I slige Tilfælde viste Datiden ikke just megen Pietet, men stundom har det 19. Aarh. ikke været stort bedre. Fra Øster Velling K. er der til Museet kommet et lille Fragment af en *Runesten*, hvis Runer kan tydes »Thorgots . . . [Br]oder«, og som synes at være kløvet af en ved Kirkens Istandsættelse 1875 fundet, men ellers ganske ukendt Runesten¹⁾.

Mellem Trearets anseligste og interessanteste Erhvervelser er nogle Prøver paa Jyllands romanske *Granitskulpturer*. Som Gaver fra Bøvling Kirke ved Lemvig er modtaget to paa Kirkegaarden fremdragne, fint ornamenterede Tærningkapitæler af en Art, der forekommer baade i Viborg og i Ribe Domkirker, og som tidligere var repræsenteret i Museet ved et (i Lemvig købt) Søjlehoved fra Vestervig. Efter Modtagelsen af Bøvling-Kapitælerne har det imidlertid vist sig, at Vestervig-Exemplaret har hørt til Klosterkirkens nedrevne Apsis, og ved Bygningens Istandsættelse og Korets Genopførelse paa de gamle Fundamenter er det derfor tilbagegivet til Kirken. Til Gengæld har denne overladt Museet en korsmærket Tympanon og et Par Sokkelsten med grovt hugne, men meget djærve Menneskehoveder, som alle stammer fra den forlængst nedrevne Sognekirke S. Tøger i Vestervig. Desuden har Museet erhvervet en Vinduesoverligger af Granit, der en Tid lang har staaet paa Herregaarden Overgaard ved Mariager Fjord, og som er dekoreret i fladt Relief med to fantastiske Dyreskikkelser, en Drage og en Løve, hvis Tunger fletter sig sammen med Vinduesbuen²⁾. Ogsaa fra Sjælland er der kommet et Arkitekturfragment af Granit, en ejendommelig, romansk profileret Konsolsten, som er skænket af Gaardejer L. P. Hansen, Kyse.

¹⁾ Sml. Johs. Brøndum-Nielsen i Aarb. f. nord. Oldkynd. 1917, S. 176.

²⁾ Gengivet efter M. Mackeprang: Vore Landsbykirker (1920) S. 64.

Giverens Gaard ligger paa Pladsen af det nu udjævnede, middelalderlige Voldsted Kyse, men det er dog ikke udelukket, at Stenen oprindeligt har hørt til Sognekirken Vallensved.

Fig. 3. Vinduesoverligger fra en østjydske Kirke (nu i Nationalmuseet).

Mindre omfangsrige er Forøgelserne paa Teglstensarkitekturens Omraade. Direktør V. Schou, Antvorskov, har skænket et lille Lerrelief med en tilbedende Figur (c. 1400), Sognepræst P. Severinsen, Bringstrup, nogle smukke sentromanske, i Præstegaarden fundne Fliser af de for Midtsjællands Klostre karakteristiske Typer. Mellem talrige Materialprøver er der kun Grund at nævne nogle flade, romanske Tagsten fra Sorø Klosters Jord samt et Fragment af et sentgotisk Kalkmaleri med ornamentale Planteranker, fremdraget ved en delvis Ombygning af Ejendommen Amagertorv 18 i København.

Af *Bygningsdele fra Renæssancetiden* kan fremhæves et lille Kalkstensrelief med et portræt-agtigt Hovede af en Kriger i Rustning, et typisk Arbejde fra et fyensk Stenhuggerværksted paa Frederik 2's Tid. Stenen, der har henligget paa Hollufgaard og efter Alderen at dømme kan have siddet i en af de nedrevne Dele af denne Bygning, (1577), er skænket af Direktør Wm. Miller Hansen. Fra Bispensgade 3 i Aalborg stammer et Par

Fortid og Nutid. III.

Fig. 4. Relief fra Hollufgaard.

Bindingsværksknægte med de i Limfjordsbyen særligt yndede Dukatornamenter (Gave fra Tømmermester Nielsen Hus), medens en Smedejærnsstang med Kobbervindfløj fra 1642 skal hidrøre fra Ho ved Varde. Køge Museum har afgivet en Prøve paa en af de sentgotiske Vinduesrammer, som fremdroges ved Nationalmuseets Undersøgelse af den 1914—15 nedrevne Slagtergaard paa Byens Torv; Godsejer Kjeldsen har skænket Fragmenter af Vindueskarme fra Lynderupgaard (c. 1550), Bestyrer Chr. Torup en Vinduespost fra Stengade 56 i Helsingør, medens to andre, ligeledes helsingørske Vinduesposter med rige Højrenæssanceornamenter, fra Stengade 50, er erhvervede ved Køb. Særlig Interesse har en Dørfløj, der i sin Tid har tjent som Indgangsdør til Vindeltrappetaarnet paa Voergaard i Vendsyssel og stammer fra Gaardens Opførelsestid (1588); den er et enkelt, men smukt Snedkerarbejde af aalborgensisk Karakter, og den er en af de meget faa snedkrede Yderdøre fra Renæssancetiden, som er bevaret her i Landet. I denne Sammenhæng kan ogsaa nævnes en fra Antvorskov stammende Jernovnsplade med et Billede af Noæ Ark; paa Skibet staar Aarstallet 1543, og selv om det andetsteds paa Pladen anbragte 1563 sikkert angiver Støbeaaret, er den dog den ældste Ovnplade, der hidtil er fremkommet i Danmark.

Af egentlige *Møbler fra Renæssancetiden* har Museet erhvervet flere Exempler paa en Bordtype, der vel ikke har været ukendt, men dog ret upaaagtet. Et Exemplar er overladt Museet af den gamle Borgmestergaard i Aarhus, et andet og fuldstændigere har Maler Hans Knudsen, Glud Museum, fundet paa Alrø, et tredje er afgivet fra Jyderup Kirke ved Holbæk. Alle tre har de profilerede Krydsfodder, hvis Enkelt-heder viser tydelige gotiske Reminiscenser, og skønt Typen sikkert har været simplere og billigere end de velkendte Renæssance- og Barokborde med fire Søjle- eller Kugleben, har den sin store Værdi ved at give os en Forestilling om Middelalderens Borde, hvoraf der ikke er bevaret en eneste dansk Prøve. Et fjerde Bord af lignende Art, fra Ladegaardshusene ved Roskilde, stammer fra Tiden c. 1700 og illustrerer Kryds-

fodens Paavirkning af Barokstilen. — Smukke Snitværker er en lille Fyldning med Ahlefeldslægtens Vaaben, skaaret i elegant Ungrenæssancestil, og et slesvigsk Skab med Relieffer fra Tiden c. 1600, der oprindeligt har hørt til et pragtfuldt udstyret

Fig. 5. Epitafium fra Nyborg.

Tocadille-Spil. De plattyske Indskrifter om de to Scener af den barmhjertige Samaritans Historie og hele Stilen viser, at Arbejdet er udgaet fra Hans Gudewerth den ældres Værksted i Eckernförde.

Talrigere repræsenteret er tilsvarende kirkelige Arbejder. En Degnestol med gotiserende Foldeværksfelter, der stammer

fra Jyderup Kirke, er skænket af Stiftsdame, Comtesse L. Lerche. Prøver af Stolestadegavle er modtagne fra Hornstrup Kirke ved Vejle, fra Borup ved Roskilde (1590—92) og fra Nørre Aaby paa Fyen, Fragmenter af Prædikestole fra Broby og Bjernede (Midtsjælland), et Par Altertavlevinger fra Særslev ved Jyderup. Fire Evangeliststatuetter, skaarne af Billedsnidderen Jørgen Ringnis, stammer sikkert fra en ødelagt falstersk Prædikestol (S. Kirkeby?). Højt over disse Ting hæver sig dog et anseligt borgerligt Epitafium af den Art, der er saa almindelige i vore Købstadkirker, men som hidtil ikke har været at se i Museet. Det stammer fra Nyborg Kirke, hvor det hang oppe i Taarnet, uden at der var Mulighed for at placere det nede i Kirkerummet, og det mageskiftedes derfor med Kirkens Døbefont. Som Forøgelse af Nationalmuseets meget fattige og fragmentariske Samling af Renæssancens Kirkeinventar har det den allerstørste Betydning, og tilmed er det en god Prøve paa Datidens Maler- og Staffererkunst, der har været lige saa mangelfuldt repræsenteret i Museet. Ved Konserveringen er Rammens oprindelige Farver genfremdragne, og Midtbilledets kraftige Farver straalere saa klart, som om de var malede igaar. Det forestiller en Dommedagsscene, i hvis Forgrund der knæler tre Borgermænd og en Kvinde, alle sortklædte, nemlig Kirsten Matzdatter († 1603) og hendes tre Ægtemænd: Jep Mand († 1576), Lauritz Jensen († 1579) og Giert tor Borch († 1603). Ikke mindre karakteristisk end Billedet er Indskriften:

Efterdi intet er Vissere end døden oc intet Uuissere end tiden, oc Gud Allermectigste icke haffuer begaffuit mig medt min Hustrue saa vell som medt tuinde Hinders førige Hosbunder medt nogen Liffs arffuinge oc paa dette vi icke alle skulle skillis her fraa oc ingen hukommelse lade efter os, da haffuer vi icke ud aff nogen ærgierrighedt, men først oc fremist Gud i Himmelen Thil lof og ære, Kircken thil be Prydelse og oss og wores affgangene Gode Wener thyl en Hukomelse ladet bekoste Denge Tauule ANNO 1594.

En betydelig Erhvævelse er ogsaa den revnede Kirkeklokke fra Farup ved Ribe, støbt af Melchior Lucas i Husum

1599, den første store og gode Kirkeklokke fra Renæssance-tiden, som er kommet til Museet.

Af *verdslige Smaasager fra Renæssanceliden* maa fremhæves to Gaver, den ene en med rød Silketraad udsyet Lærredsdug fra 1620, med Billeder af Kain og Abel, Isaks Ofring og Ærke-engelen Mikael, skænket af Bibliothekar, fhv. Rodemester Wilckens-Heiberg, og en Andagtsbog i sølvbroderet Silkebind fra Tiden c. 1675, skænket af Professorinde Jungersen. Iøvrigt kan mellem talrige andre Smaasager nævnes et Par Majolika-fade med kraftige, blaa, gule og grønne Dekorationer, tilvirkede c. 1600 i Italien eller snarere i Nederlandene under italiensk Paavirkning. Deres Herkomst er ikke med Sikkerhed oplyst; men Skaar af ganske lignende Fajancer forekommer i de københavnske Jordfund, og Dansk Folkemuseum ejer et Par beslægtede, hele Fade fra danske Bøndergaarde. Et Messingfad af Nürnbergerarbejde udmærker sig ved en usædvanlig rig Ornametrosset, nogle messingstøbte Stager fra Christian 4's Tid tilhører den almindelige Renæssancetype med Englehoveder paa sekskantet Fod, som hidtil har været alt for sparsomt repræsenteret i Samlingen. Til et samlet, sikkert under Svenskekrigene nedgravet Fund hører to Malmgryder, en Messingkedel og syv, ret ødelagte Tintallerkener, som er fremgravne ved Nedergaard i Balle Sogn (Silkeborgegnen). En tilsvarende, lille Gryde, i Dukkeformat, og sikkert Legetøj, er et Jordfund fra Movstrup ved Haderslev.

Københavnske Jordfund er som sædvanligt indkomne i stort Tal. 1917 fulgtes Grundgravninger i Ny Adelgade 8—10, i Løvstræde (Posthusets Udvidelse) og paa Gammeltorv 18, 1918 i Gothersgade 8 og i St. Kannikestræde (Hj. af Lille Kannikestræde, K. F. U. K.'s Bygning), 1919 Toldbodvej 4, Nørregade 27 og Læderstræde 32. Det vilde føre for vidt at karakterisere disse forskellige Fund, men det kan dog ikke forbigaa, at der i de to sidstnævnte forekom middelalderlige Genstande, og at der i Læderstrædegrunden bl. a. fandtes nogle smaa Vokstavler, tynde Træplader overtrukne med sort Voks, hvorpaa der er gjort skrevne Notitser, indridsede med en Metalstift; efter

Skriften og de enkelte læselige Sætninger at dømme har Bogen tilhørt en Købmand og stammer fra Tiden c. 1400.

Ude fra Landet er der kommet en Række *Mosefund*, fremkaldte ved disse Krigsaars intense Tørvegravning, men det er for største Delen Træsager af ret ubestemmelig Alder, og mod Forventning er der ikke til Museet naet Meddelelse om et eneste »Moselig«, som det dog vilde være af Betydning engang at undersøge paa selve Stedet, ikke mindst af Hensyn til de i Mosesyren bevarede Dragter, hvori disse gaadefulde Lig har været klædte.

Af Genstande yngre end 1660 er erhvervet forskelligt Kirkeinventar. En Døbefontshimmel fra Frederik 4's Tid, hvis Maleri, Englebørn svævende i Himmelen, kan tilskrives Kongens Hofmaler, Henrik Kroch, er fundet i et københavnsk Snedkerværksted, uden at dens Herkomst kan oplyses. En Smedejærns Alterskranke fra 1722 er afgivet fra Grevinge K., et smukt Smedejærns Gravmonument ¹⁾ fra Vemmelev ved Slagelse, andre Smedejærnsmonumenter fra Glud ¹⁾ ved Horsens og Tæbring paa Mors, et Træmonument i Empirestil fra Trige ved Aarhus. Fra Vemminge K. paa Fyen stammer et Alteromhæng af blomstret Silketøj, fra den danske Kirke i Christianssted en rød Fløjels Messehagel med broderet Krucifix og Aarstallet 1783.

Den lille Samling af Tordenskjold-Minder er forøget med en tyrkisk, broderet Læder-Lommebog, skænket af Hr. Arvid Fiedler Jensen. Til Samlingen af Dragter fra 18. Aarh. er skænket et blomsterbroderet Silkestof (fra Grosserer Chr. A. Jensen), en Daabsdragt m. m. (fra Frk. Christiane Mønsted) og en skildpaddefineret Spaserestok (testamenteret af Frk. H. P. Baagøe, hvis Farfader, Peder Baagøe, har ejet Stokken). Den farmaceutiske Samling har fra samme Giverinde modtaget en Apotekerkrug af københavnsk Fajance fra Svaneapoteket. Den lille Afdeling for Overtro og Trolddom er vokset med en Blyamulet fra 1733 (Gave fra Museumsinspektør Galster) og et ejendommeligt Redskab »til at slaa Tyvens Øje ud« ²⁾ (Gave fra

¹⁾ Afbildet af Søren Knudsen i Vejle Amts Årbog 1919. S. 96.

²⁾ Et ganske tilsvarende Exemplar afb. i T. Ohrt: Danmarks Trylleformler.

Museumsinspektør Chr. Axel Jensen). Signetsamlingen har modtaget en meget betydelig Tilvækst, idet Rigsarkivet har afgivet en Mængde Administrations- og Etatssigneter fra 17.—18. Aarh., og til den »Kunstammerafdeling«, som Museet engang under bedre Pladsforhold haaber at kunne indrette, har Zoologisk Museum overladt to, helt med Muslinger og Konkyljer besatte Statuer fra Beg. af 18. Aarh., der vistnok har prydet et af Datidens private Naturaliekabinetter.

Museets Vejledning for Besøgende udkom i andet Oplag 1917, men blev saa hurtigt udsolgt, at et tredje Oplag maatte udgives 1920.

Museets historisk-topografiske *Billedsamling* har blandt større Gaver modtaget en Række Opmaalinger og Billeder af grønlandske Mindesmærker, afgivne af Kommissionen for Grønlands Undersøgelse. Godsejer, Cand. jur. Fr. Scavenius, Gjorslev, har skænket en Serie Opmaalinger af Gjorslev Herregaard (sml. 1916), og Arkitekt Martin Borch en Række Opmaalingskalker af Gisselfeld før og efter den i de senere Aar foretagne Hovedistandsættelse.

Andre Bog- og Billedgaver er, foruden fra Oldskriftselskabet og fra Museets egne Embedsmænd, modtagne fra

Læge H. Adersen; P. Arnskov, Slagelse; Sognepræst H. Asmussen, Hirtsholmene; Firmaet Baadh & Winther; Arkitekt Iver Bentsen; Gartner G. N. Brandt; Kaptajn Daniel Bruun; Borgermester Bruun, Ribe; Doct. phil. V. Brøndal; Kredslæge K. Carøe; Magister H. V. Clausen; Protokolfører Chr. Christensen; Raadstuearkivar Villads Christensen; Ingeniør A. Clément; Prof. Curman, Stockholm; Fotograf Elfeldt; Professor K. Fabricius; Amtslæge Fiedler; Tandlæge Friis, Kolding; Gads Forlag; Arkitekt H. Grave, Slagelse; Gyldendals Forlag; Fotograf Gundelach Hansen; Arkitekt F. C. C. Hansen, Sorø; Museumsdirektør Emil Hannover; Redaktør C. C. Haugner, Nakskov; Provincialconservator R. Haupt, Eutin; Xylograf F. Henriksen; Boet efter Prof. Hans f. Holm; Oberstløjtnant Holten-Nielsen; Arkitekt Hoffmann, Svendborg; Fotograf Kr. Hude, Roskilde; Arkitekt Tyge Hvass; Arkitekt H. Järner; Arkitekt Werner Jackstein, Hamburg; Arkitekt P. V. Jensen Klint; Boet efter Museumsinspektør, Doct. C. Jørgensen; Direktør Chr. Jørgensen, Vejle; Postexpedient Kannik; Amanuensis Thor Kielland; Kristiania; Doctent, Doct. Helge Kjellin, Lund; Kunstmaler I. F. Klein; Postmester Klitgaard, Brønderslev; Cand. mag. Gunnar Knudsen; Underarkivar Hans Knudsen, Viborg; Cand. mag. Johs. Knudsen; Koppels Forlag; Magister

Axel Linvald; Sognepræst T. Løgstrup, Nyborg; Professor V. Maar; Arkitekt Aage Mathiesen; Arkitekt Helge B. Møller; Chr. H. Møller, Kallundborg; Museumsdirektør Sophus Müller; Museumsbestyrer Johs. Olsen, Svendborg; Bygningsinspektør Vilh. Petersen, Odense; Arkitekt Knud Lehn Petersen, Odense; Arkitekt A. Prior, Odense; Arkivar Fr. Posselt, Slesvig; Oberstløjtnant H. U. Ramsing; fhv. Skolebestyrer H. Rasmussen, Odense; Professor J. Roosval, Upsala; V. Ronander, Trondhjem; Museumsintendant G. F. L. Sarauw, Göteborg; Museumsdirektør E. Sauer mann, Flensborg; Sognepræst P. Severinsen, Bringstrup; Cand. mag. E. Spang Hansen; Kommunelærer Stenfelt: R. Søegaard, Kristiania; Hans Thielche, Doberan; Lærer Thomsen, Aunslev; Museumsinspektør Th. Thomsen; Museumsbestyrer Matthias Thordarson, Reykjavik; Arkitekt G. Tvede; Fotograf O. Türch; Arkitekt F. Uldall, Randers; Underinspektør O. Thorlacius Ussing; Forpagter Wassard, Vordingborg; Baron Wedel-Neergaard, Svenstrup; Arkitekt Wittrup, Horsens; Byfoged Woll, Kerteminde; Stud. mag. E. Zahle; Arkitekt H. Zangenberg; Amanuensis Isidor Zetterberg, Lund.

Kirkeministeriet; Rigsarkivet; Dansk Folkemindesamling; Skolen for dansk Kunsthåndværk; Udvalget for Folkeoplysningens Fremme; Foreningen til gamle Bygningers Bevaring; Fællesudvalget af 1914; Nationalmuseets 1. Afdeling; Dansk Folkemuseum; Nationalhistorisk Museum, Frederiksborg; Museerne i Køge, Svendborg, Tranebjerg paa Samsø, Aalborg, Nykøbing M., Glud og Horsens.

Samlingen af fotografiske Negativer er vokset fra 14 000 til 19 000 Numre. Fra Firmaet Pacht & Crones Efterf. har denne Samling som Gave modtaget Pladerne til det store, ved Doct. Francis udgivne Værk over gotiske Altertavler og fra Museumsinspektør Chr. Axel Jensen en Serie Negativer af Gravsten i Roskilde, Ribe og andetsteds.

Selv paa et saa begrænset Omraade som Bog- og Billedsamlingen gør Pladsmanglen i Prinsens Palæ sig stærkt gældende. Pladesamlingen opbevares i en mørk Korridor, Arkivalier, Billeder og Bøger sprænger de snævre Rammer. Stedse haardere føles Pladsmanglen ogsaa i Museumssalene, og kun ved de mærkeligste Kunstgreb lykkes det stundom at skaffe Udstillingsplads til de større Forøgelser. Med stigende Længsel venter den historiske Samling paa et Resultat af det Arbejde, som er gjort af den af Undervisningsministeriet 17. Marts 1917 nedsatte *Kommission til Planlæggelse af en ny Museumsbygning*, hvis Betænkning foreligger trykt 1920 og udpeger Kastellet som

den bedste Fremtidsplads. Efter Kommissionens Opfordring er der udarbejdet Pladsberegninger, som for den historiske Afdelings Vedkommende er gjort saa udførlige og detaillerede som muligt og paa det nøjagtigste afspejler Museets Ønsker. Her skal kun kort nævnes, at der nu raades over et Udstillingsareal paa c. 750 m², og at der efter en ingenlunde rigelig Beregning ønskes c. 2100 m², altsaa omtr. en Tredobling af den nuværende Plads!

Landsundersøgelser. — Skønt det i Treaaret har været vanskeligt at faa Arkitektbistand til Opmaalingsarbejder, og skønt de stedse stigende Tryk- og Papirpriser synes at ville udskyde Udgivelsen af »Danmarks historiske Mindesmærker« til en uvis Fremtid, har Museet vedblivende fortsat de 1913 paabegyndte systematiske Landsundersøgelser, og man arbejder sig efterhaanden gennem Sjælland. Ialt er der gennemgaaet 52 Landsbykirker, væsentlig i Egnene omkring Roskilde Fjord samt i Holbæk Amt, hvor der til tidligere Undersøgelser af Merløse og Løve Herred nu er føjet Beskrivelser af en Række Landsbykirker i Ods, Arts, Skippinge og Tudse Herreder samt paa Samsø. Gennemgaaede er endvidere Købstadkirkerne i Nykøbing Sj., Korsør, Slagelse og Stege samt Ligstenene i Køge Kirke. Hvor Lejlighed gaves, er tilsvarende Undersøgelser ogsaa foretagne udenfor Sjælland, saaledes, udover det nævnte Tal, i nogle bornholmske og i jyske Kirker.

Foruden en Række Voldstedsundersøgelser, især paa Samsø, er der af Herregaarde, med Ejernes velvillige Tilladelse og gæstfri Imødekommenhed, undersøgt Lerchenborg, Dragsholm, Løvenborg, Vognserup og Vedbygaard i Holbæk Amt, Liselund, Billesborg, Vallø og Juellinge i Præstø Amt samt Saltø i Sorø Amt. Særlig mærkelige Iagttagelser gjordes paa Dragsholm, hvor Lensbaron Zytphen Adeler paa Museets Opfordring lod foretage Udhugninger i Gaardens Sydmur og saaledes gjorde det muligt at fastslaa, at der her staar bevaret en Del af et sentromansk Palads med en kunstnerisk udformet Façade, nær i Slægt med Roskilde Domkirke og ubetinget den største og

mærkeligste romanske Profanbygning, som hidtil er fundet her i Danmark¹).

Gennemfotograferingen af Købstadsbygninger og Købstadsgader er fortsat af Magister Hugo Matthiessen, der i Løbet af Treaaret har besøgt 21 nørrejydske og 4 sjællandske Byer. Med ganske enkelte Undtagelser har Købstæderne ligesom de foregaaende Aar ydet økonomisk Støtte og faaet tilstillet et Sæt Fotografier.

Hidtil har Nationalmuseet ikke gjort det paa Landsundersøgelserne indsamlede Stof tilgængeligt, og da det vedblivende fastholder Haabet om en trykt Publikation, indordnes Materialet endnu ikke i de sædvanlige Serier. Paa den anden Side har Museet dog ikke fundet det forsvarligt helt at lægge Beslag paa de mange betydningsfulde nye Iagttagelser, og det har derfor i vid Udstrækning ladet Hovedresultaterne komme den nye Udgave af »Traps Danmark« tilgode, ligesom ogsaa Værker som »Bruuns Danmark« og »Danske Herregaarde ved 1920« paa en Række Punkter har haft Nytte af Museets nye Undersøgelses-serier. For Museet har denne Imødekommenhed været en uafviselig Pligt, selv om dets Arbejdsresultater derved udstykkes og mister Nyhedens Interesse, men saa meget kraftigere maa det fremhæves, at knappe og korte Meddelelser i topografiske Oversigtsværker selvsagt aldrig vil kunne overflødiggøre en videnskabelig Publikation og forhaabentlig snarere vil virke til at bane Vejen for det længe ønskede »Danmarks historiske Mindesmærker«.

Kirkelige Bygninger. Middelalderlige Grave. De allerede 1912 paabegyndte Gravninger i *Emborg* ved Ry, som oprindeligt er foranledigede af Aarhus Stifts historiske Samfund, er vedblivende fortsatte under Ledelse af Museets Arkitekt, C. M. Smidt. Medens store Fyldmasser bortkørtes 1917 og 1918, fremdroges endnu flere murede Grave, hvoriblandt det er lykkedes Doct. med. Kr. Isager i Rye med stor Sikkerhed at identificere de jordiske Levninger af Abbed Jens (c. 1246—49).

¹) Sml. foreløbige Meddelelser i Aarvog f. nord. Oldkyndighed 1919, S. 59 samt Danske Herregaarde ved 1920.

Efterhaanden er Klosterkirkens Plan (sml. 1916, Fig. 3) næsten fuldstændigt klarlagt, idet ogsaa Vestpartiet nu er fremdraget med Fundamenter af Langhusets Piller, og der er endvidere konstateret Fodmure af selve Klosterbygningernes nordøstre Hjørne¹). Ogsaa paa *Stubberkloster* er de tidligere omtalte Arbejder fortsatte, skønt Museet ikke har kunnet opnaa nogen

Fig. 6. Bagerovn paa Stubberkloster.

særlig Bevilling til Istandsættelse af det fredlyste Klosterhus, har økonomisk Støtte fra Direktør Valdemar Lausen muliggjort den absolut nødvendige Restaurering (ved C. M. Smidt); den hæslige, moderne Overbygning er nedtaget, et nyt Tagdække lagt og det smukke, hvælvede Rum befriet for senere Fyldlag over den oprindelige Gulvhøjde, hvorefter der 1919 er fortsat med Gravninger paa Klostertomten, som udførtes af 19 Fanger fra Horsens Tugthus.

¹) C. M. Smidt: *Øm Kloster. Vejledning ved Besøg. Udg. af Historisk Samf. for Aarhus Stift. 1919.*

Kirketomter i Sønder-Kjettrup (Ingstrup S., Hvetbo H.) og i Navntofte (Vorde S., Nørlyng H.) viste sig desværre saa ødelagte, at Gravninger vilde være resultatløse, og det er trist at maatte tilføje, at Navntofte-Tomtens fuldstændige Ødelæggelse er sket i de seneste Aar og skyldes Kilometerstenene! Bedre bevaret er en af Randers Museum undersøgt Kirketomt i Erslev (Galten S. og H.), og trods alle Ødelæggelser frembød ogsaa Brestenbro sentmiddelalderlige Kapeltomt (Nim S. og H.) Fund af Interesse¹). Resultatrig var ogsaa Undersøgelsen af *St. Jørgens Kapeltomt ved Aakirkeby*, hvor den sentromanske Kapelruin viste sig at være bygget af Kamp og Cementsten, med en anselig Syddør, en mindre Vestdør og Fundamenter til tre ved Østgavlen placerede Alterborde. Mest omfattende var dog de 1919 i Anledning af nye Vej- og Kloakanlæg foretagne Gravning i *Duebrødrevænget V. for Roskilde*, hvor der afdækkedes Fundamenter af den tre Hvælvingsfag lange, gotiske Klosterkirke med et Par til Benkule omdannede Murgrave²).

Andre *middelalderlige Grave* er undersøgte paa den i tidligere Aarsberetninger nævnte Gravplads i Skjerne (Nordfalster), samt paa Saksøbing Sukkerfabriks Grund, hvor der var nedgravet en ejendommelig Trækiste. En enkelt Murstensgrav fandtes 1917 ved Udgravningen til Grunden for Kong Christian 9's Kapel ved Roskilde Domkirke, hvor der desuden i Korpartiet er foretaget en Undersøgelse af den saakaldte »Saxos Grav«. Ved Anlægget af den nye Gymnasiabygning paa Sorø Akademi fremdroges fire Grave, der efter Pladsen, Materialet (overvejende Fraadsten) og Kisteform (Trapezplan med Hovedleje) synes at være ældre end Absalons Klosterkirke. Ogsaa i Aarhus Domkirke har der været Lejlighed til at undersøge middelalderlige Grave, deriblandt Kirkestifteren, Biskop Peder Vagnsens over Korgulvet murede Gravkiste, som først er indrettet efter det gotiske Kors Opførelse, omtr. 300 Aar efter Bispens Død.

Bygningsstandsættelser har foraarsaget Museets Deltagelse

¹) Sml. S. 164 og C. M. Smidt i Aarhus Stifts Aarb. XII S. 113.

²) Den S. 165 nævnte Møntkrukke laa i Korpartiets nordøstlige Inderhjørne.

i omfattende arkitekturhistoriske Undersøgelser af *Sortebrødrenes Kirke og Kloster i Ribe*, hvor Museets Arkitekt, C. M. Smidt, har samarbejdet med Arkitekt Lønborg-Jensen, og mindre Undersøgelser i *Odense St. Knuds Kloster*. 1917 undersøgtes *Nøvling K.* før den gamle Bygnings Nedbrydning, 1920 *Ryde K.* paa Lolland efter Lynnedslag. I *Lundforlund K.* ved Slagelse er der samtidig med en resultatløs Kalkmaleriundersøgelse fremdraget et interessant, rosetformet Apsisvindue, og andre romanske Vinduer er genaabnede i Dalum og Rørup paa Fyen.

Borgruiner, Voldsteder og Herregaarde. — Trearets største Borgudgravninger er foretagne paa *Søborg*, hvor de stadig fortsatte Arbejder (ved Arkitekt C. M. Smidt) har ført til værdifulde Iagttagelser angaaende Borgens

Bygningshistorie. 1917 lykkedes det første Gang at konstatere, at Borgen indenfor den nuværende Ringmur har en ældre, bygget af ejendommelige smaa Munkesten og maaske fra Ærkebiskop Eskils Fæstning. Dele af denne Mur har tidligere været blottede, men dens Betydning har ikke været forstaaet, og det har ikke været set, at flere firkantede Munkestenstaarne. deriblandt Borgens Portaarn, hører til det ældste Anlæg. 1918

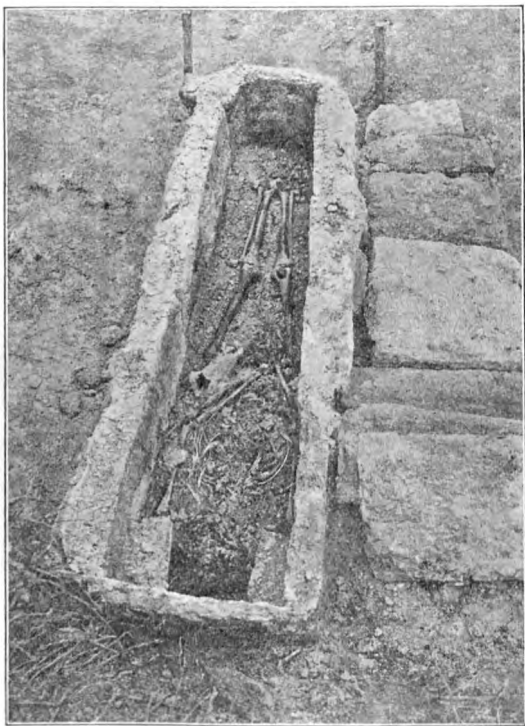

Fig. 7. Grav ved Sorø Kirke.

uddybedes Forstaaelsen af mange Enkeltheder, og efter at Museet 1919 havde opnaaet en større Bevilling, er der paabegyndt en mere omfattende Bortgravning af Jordfylden, som kommer til Nytte ved Udbedringen af den delvis ødelagte ydre Ringvold¹⁾, og der er herved fremdraget to store Kælderrum, af hvilke det ene omfatter en Brønd.

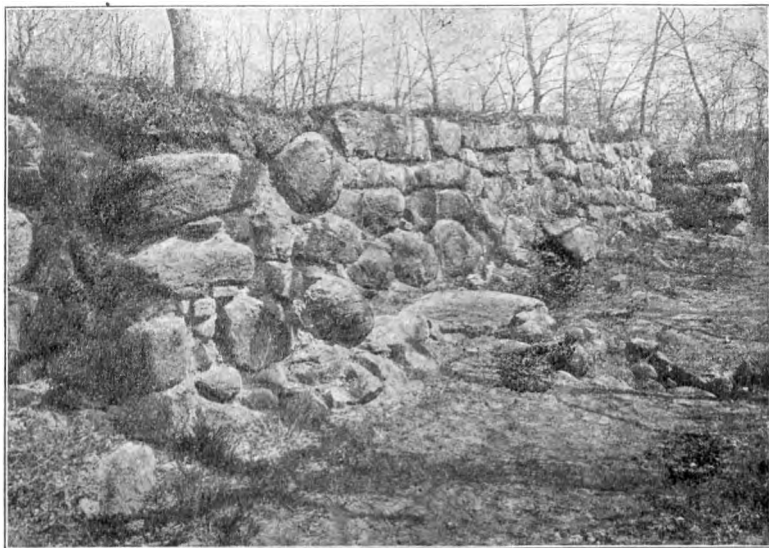

Fig. 8. Fra Ringmuren om Søborg.

Før Ordningen af Pladsen foran Christiansborg har man 1918 med en særlig Bevilling kunnet iværksætte en større Udgravning af de Ruiner af det gamle *Københavns Slot*, som ligger udenfor den nuværende Slotsport. Foruden de anselige, tidligere kendte Fodmure af Blaataarn er der her fundet Rester af Absalons Kridtstensmur, og i det hele har Gravningerne givet meget væsentlige Supplementer til de 1906 foretagne Undersøgelser inde i Slotsgaarden. En nøje Gennemgang af de forskellige Nedbrydningslag har skaffet bedre Forstaaelse af Borgens

¹⁾ De videnskabelige Hovedresultater er kort refererede i nyeste Udg. af *Trap Danmark* (S. 103).

middelalderlige Ødelæggelser, og interessant er Konstateringen af, at Blaataarn delvis har hvilet paa ældre, omstyrtede Mure. Ligesom de tidligere fremdragne Slotsruiner vil ogsaa Partiet foran Porten blive overdækket, men da dette Arbejde ikke har kunnet gennemføres i 1919, staar det endnu tilbage at udføre enkelte, afsluttende Gravninger.

Paa *Vordingborg* foretoges 1918 en mindre Gravning, som yderligere afdækkede Tømmerkonstruktioner af den 1916 fundne Art, sikkert Rester af en nedstyrtet Skyttegang, og længere borte fra Borgruinen, i Præstegaardens nuværende Have, lykkedes det at finde den sentmiddelalderlige Bygrav Syd og og Vest om Bykirken og at konstatere dens Profil. Ogsaa paa enkelte mindre Voldsteder har forestaaende Sløjfninger krævet Gravninger, saaledes især paa *Borgsted* (Fanefjord S., Møenbo H.¹), hvor Fundene stadfæstede, at Borgen er anlagt c. 1300, og hvor Ingeniørkaptajn H. U. Ramsing har ydet Museet værdifuld Assistance, paa *Gjørslev* Voldsted (Gj. S., Bjevskov H.), som viste sig at være en næsten helt naturlig Banke, og paa *Kokholm* ved Struer, hvor der var Rester af middelalderlig Pilotering. Foruden en Række Besigtigelser af forskellige Voldsteder er der endvidere paabegyndt en lille Prøvegravning paa Ringvolden *Trælleborg* ved Slagelse, der snarest synes at være et Anlæg fra Oldtidens sidste Periode.

Teglovn er undersøgt i Kastholm (Ousted S., Voldborg H.) og i *Vordingborg*, begge af Arkitekt C. M. Smidt. Den førstnævnte lille Ovn havde en usædvanlig og upraktisk Konstruktion, idet hele Ovnrummet har været delt i murede Fyrkanaler med Trækhuller gennem Buehvælvene; i den sidstnævnte, der laa inde under en Nybygning og derfor kun kunde undersøges ret flygtigt, fandtes Ribbesten svarende til de i Bykirken brugte (c. 1450).

Paa Herregaarden *Næsbyholm* (Næsby S., Tybjerg H.) er der ved Havearbejder fremkommet betydelige Fundamenter af Renæssancebygningens forlængst nedbrudte og hidtil ukendte

¹) Sml. Frede Bojsen: Af Møens Historie II S. 162 f.

Sydfløj, som undersøgtes efter Opfordring af Kammerherre Howden-Rønnenkamp. Paa *Juellund* ved Køge er den 1695 af Jens Juel opførte, men senere stærkt ombyggede og ødelagte Hovedbygning undersøgt under dens Nedbrydning 1918. Men i øvrigt er der udover den førnævnte, systematiske Herregaards-gennemgang kun foretaget et Par Smaaundersøgelser af en Kloak paa Katholm og en Kamin paa Haraldskær.

Paa *Hammershus* er der fortsat med Vedligeholdelsesarbejder af Fæstningsmurene, særlig paa Borgens Sydside samt i det runde Taarn ved Mantelgaardsporten.

Paa *Nyborg Slot* er der efter den forberedende Undersøgelse 1914 iværksat betydelige Istandsættelsesarbejder, hvortil der er opnaaet en særlig Bevilling, og som ledes af Arkitekt Mogens Clemmensen, Medens disse Arbejder endnu ikke er afsluttede, er den middelalderlige Vestfløj paa *Koldinghus* efter en privat Komites Initiativ nødtørftigt istandsat og indrettet til Museumsbrug; Nationalmuseet har her kun behøvet at kontrollere, at de sparsomme middelalderlige Detailler bevaredes under de nødvendige Omdannelser.

Museet har haft Lejlighed til officielt at udtale sig om Frederiksberg Slot og indstændigt anbefalet Ændringer i dets Belysnings- og Opvarmningsforhold.

Bøndergaarde. — Museets Tid og Kræfter har paa dette Omraade kun tilladt enkelte Smaaundersøgelser. Fra Overværgeraadet har det som Gave modtaget en Bulhuslade i Grønninghoved ved Skamlingsbanken, og med Giverens Tilladelse er Tilbudet overført til Dansk Folkemuseum, som derefter har genrejst Bygningen som et Led i Frilandsafdelingens nord-slesvigske Gaard.

Købstadbygninger. — Under Byggevirksomhedens Stagnering har der heldigvis kun været ringe Nødvendighed for Nedrivnings-Undersøgelser, men helt er saadanne ikke undgaaede. Det gamle *Aalborg* har lidt et trist Tab ved Demoleringen af Lybækkegaarden ved Østeraagade, en af de anseligste Bindingsværksbygninger, der var bevaret i Danmark, og virkningsfuld i Gadebilledet med de tre c. 1600 opførte Stokværk, den

senere, i 1700'erne tilføjede Karnap og den smalle, mørke Smøge langs den ene Gavl. Undersøgelsen stadfæstede, at det graat oljemalede Hus oprindeligt har staaet rødkalket. Større arkæologisk Interesse frembød en anden aalborgensisk Bindingsværksbygning, Bispensgade Nr. 3, hvor der i Forlængelse af en tre Stokværk høj, til begge Sider knægtbygget Sidelænge fra Tiden c. 1550 stod et enkelt, to Stokværk højt, sentmiddelalderligt Hus med »Højstolper« i begge Langsider. Nationalmuseet købte Tømmeret, men overlod det hurtigt til Tømmermester Færch, som derefter har genrejst det knægtbyggede Hus ved Lindholmssti i Aalborg.

Iøvrigt er kun en Bindingsværksgaard i *Holbæk* (Smedelundsgade Nr. 22) undersøgt før Ombygning, men til Gengæld har Museet hyppigere deltaget i Restaurerings-Undersøgelser. I *Faaborg* er den sentmiddelalderlige Vesterport bekostet istandsat af Bankdirektør Th. Brorson og Hustru (ved Arkitekt F. Jørgensen), i *Randers* er det sentgotiske Stenhus paa Torvet, »Paaskesønnernes Gaard«, restaureret i Samarbejde med Foreningen til gamle Bygningers Bevaring, et Arbejde, hvorved det lykkedes i Hovedsagen at rekonstruere den middelalderlige Façade og at genskabe den oprindelige Vinduesgruppering¹⁾ (Arkitekt: Chr. Borch). I *Holbæk* er Bindingsværksgaarden Kirkestræde Nr. 16 erhvævet af Holbæk Museum og derefter istandsat og indrettet til Museumsbrug (Arkitekt: Ivar Bentsen); Bygningens Ydre har faaet den oprindelige, dristige Farvevirkning, idet Tavlene til Gaden staar brunviolet kalkede, til Gaarden gult og rødt sribede. I *Nykøbing F.* har Firmaet A. Nielsen & Co. restaureret den smukke, c. 1575 byggede Bindingsværksfaçade Langgade Nr. 18 (Arkitekt: H. Glahn), og i *Helsingør*, Stengade Nr. 29, er der genfremdraget en hidtil skjult og overpudset Bindingsværksfaçade med Snitværk fra Tiden c. 1620 (Arkitekt: Poul Holsøe). I *Aarhus* er malede Dekorationer fra Renæssancetiden undersøgte under en Istandsættelse og partiel Ombygning af Domkirkens Ejendom i Skolegade. I

¹⁾ Sml. Architekten, XX, S. 258.

København har Museet, foruden en Række mindre Udgravnings- og Bygnings-Undersøgelser, deltaget i Forundersøgelsen af Kommunitetsbygningen, som er istandsat under Ledelse af Arkitekt M. Borch.

Fredlysninger. — Loven om Bygningsfredning af 12. Marts 1918 vil i de kommende Aar paa mange Maader modificere Museets Arbejde, ikke mindst med Hensyn til Herregaarde og Købstadbygninger. Oprettelsen af det særlige Bygningssyn, hvori Museumsdirektøren har Sæde, vil i nogen Grad befri Museet for en Række rent praktiske Opgaver og tillade det at lægge mere Vægt paa den historiske-arkæologiske Side af Sagen. Men som det andetsteds er fremhævet (sml. Fortid og Nutid II, S. 212 f.), gælder Loven ikke Ruiner og Voldsteder, og dens § 7 fastslaaer Fredlysning under Nationalmuseet som den sikreste Ordning. Det vil da ogsaa af Listen over de i Treaaret fredede Mindesmærker fremgaa, at Museets Fredlysningsarbejder ingenlunde er blevet overflødiggjort ved Loven. Kun det første og de to sidstnævnte Monumenter, der ganske vist i alle Henseender er de betydeligste og værdifuldeste, kommer ind under Bygningsfredningsloven, og af disse tre Fredninger er den ene Lovens første, store Resultat.

Som Statsejendom har Nationalmuseet overtaget

Nyborg Slot, 1917 af Direktoratet for Fængselsvæsenet paa Justitsministeriets Vegne overleveret til Nationalmuseet paa Undervisningsministeriets Vegne. Fængselsvæsenet bevarer Brugsretten til den Del af Slottet, det ved Overdragelsen har i Brug, samt til Have.

Fredlyste er følgende Mindesmærker:

Højerup Kirke paa Stevns, fredlyst 1917 af Godsejer, Cand. jur. Fr. Scavenius til Gjorslev, der efter Opførelsen af en ny Kirkebygning har overtaget den gamle Kirke som Privatejendom. Godsets nuværende og efterfølgende Ejere vil uden noget Tilskud holde Kirken i sømmelig Stand, saalænge den ikke ødelægges ved Naturbegivenheder.

St. Jørgens Kapellomt (Aakirkeby S., Bornholms Sønder H.), fredlyst 1919 af Gaardejer H. A. Kaj, Spidlegaard (sml. S. 180).

Til Reguleringen af Tomten har Foreningen Bornholm ydet Tilskud.

Grave om Bramstrup Hovedgaard (Nørre Lyndelse S., Aa-sum H.). Fredlyste 1917 af Etatsraad W. A. Langkilde.

Voldsted i Himmelstrup Skov (Vigerslev S., Skovby H.), fredlyst 1918. Det sentmiddelalderlige Voldsted bestaar af to skovbevoksede, uregelmæssigt firkantede Banker, adskilte ved en Grav, den vestre c. 30 × 40, med svage Murrester, den østre mindre og lavere.

Voldsted, kaldet Margretevold (Karrebæk S., Ø. Flakkebjerg H.), fredlyst 1918 af Besidderen af Saltø Fideikommissgods, Baron Wulff von Plessen. Det tidligmiddelalderlige, velbevarede Voldsted, som ligger i Skov, bestaar af en cirkelrund Banke (Tværmaal c. 37 M.), omgivet af en Grav.

Ruin af Nyrupgaard (Øster Egede S., Fakse H.), fredlyst 1918 af Grev Aage Moltke. Paa Tomten af den sentmiddelalderlige Gaard ses et 29 M. langt Kampestensfundament.

Drøsselholm Voldsted (Højby S., Ods H.), fredlyst 1919 af Gaardejer Lars Madsen. Af det middelalderlige Voldsted er kun bevaret en c. 40 M. lang Jordvold med Gravsænkning langs Nordsiden.

Tegløvnruin i Lindeballe (L. S., Tørrild H.), fredlyst 1917 af Sognefoged P. Larsen Jensen. Det middelalderlige Teglværk er omtalt og afbildet i Aarsberetningen for 1915.

Skolehus i St. Torøje (Spjellerup S., Fakse H.), erhvervet 1916 som Gave fra Foreningen til gamle Bygningers Bevaring. Den lille, uanselige Bindingsværksbygning er opført af Prins Carl, Kong Frederik 4's Broder, 1719 og er vistnok Landets ældste bevarede Landsbyskole.

Fredericia Fæstningsvolde, fredlyst af Fredericia Kommune 1917 som nationalt Mindesmærke, saaledes at Museets Samtykke kræves til Jordarbejder, Beplantninger og enhver ikke ganske midlertidig Benyttelse. I Fredlysningsoverenskomsten mellem Byraadet og Undervisningsministeriet er der desuden truffet Aftaler om en Række Arbejder, Vejanlæg og lignende. Staten bevilger til Vedligeholdelsen et aarligt Tilskud paa

3000 Kr., og naar Kommunen efter en Tidsfrist paa tre Aar overdækker en Vejgennemskæring gennem Nørrevold, tilskyder Staten 25 000 Kr.¹⁾. Det fredlyste Areal er 440 713 m².

Aalborg Svaneapothek, kaldet Jens Bangs Stenhus, fredlyst af Apotheker V. Strøyberg, efter at Staten havde tilskudt 100 000 Kr. til Istandsættelsen af Bygningen. Sml. Beretning for 1916, S. 190.

Endvidere har Museet 1919 indgaaet Overenskomst med Nordby Sogneraad paa Samsø om Bevaringen af fire gamle *Bybrønde i Nordby*, med ejendommelige stensatte, flaskeformede Sider og med Overbygninger og Hejseværk af Træ. 1917 overtog Museet Tilsynet med tre af Statsraad Thor Lange rejste Mindesmærker, *Haraldsted Korset*, *Finderup Korset* og *Gratthe Hede Korset*.

Den 1906 af Museet erhvævede *Kirkelade ved Kallundborg Kirke* er afhændet til Kirken for at bruges som Varmeværk.

Kalkmalerier. — De i sin Tid af Professor Kornerup restaurerede Kalkmalerier i *Alsted K.* ved Sorø²⁾ er ved en fornyet Behandling af Figurmaler Eigil Rothe befriet for det skæmmende Vegetationslag, som i Aarenes Løb havde dækket dem, og tillige for den første Istandsættelses vel stærke moderne Overmalinger; de værdifulde Dekorationer, der tjener i Stedet for Altertavle, fremtræder nu i en baade smukkere og korrekte Skikkelse. I den nærliggende *Broby K.* afsluttedes de 1916 omtalte Arbejder med Konserveringen af det romanske Apsismaleri, og uagtet dettes fragmentariske Tilstand (af de Frelseren omgivende Evangelistmærker var kun Johannesørnen velbevaret) lykkedes det dog ved en passende Behandling af Hvælvingens Bundflade at skabe et saa smukt og stemningsfuldt Hele, at Tanken om at lade den gamle Kristusskikkelse erstatte den i kunstnerisk Henseende ret ringe Altertavle vandt fuld Tilslutning fra Menighedens Side.

Gotiske Kalkmalerier er restaurerede af Eigil Rothe i

¹⁾ Overenskomsten foreligger trykt i »Fæstningsterrænets Erhvervelse, Fredlysning og Udnyttelse«, Fredericia 1918.

²⁾ Magn. Petersen: Kalkmalerier, S. 118.

Raaby K. ved Randers, hvor geometrisk-ornamental Dekoration fra Slutningen af 1400'erne i den seneste katolske Tid er forbedret med Figurer, rigere Ornamentter og mere vekslende Farver, der næppe lader en eneste tom Plet tilbage paa Kirkens otte-delte Hvælv. I Korhvælvet, til hvis Istandsættelse Kirken selv gav et større Bidrag, ses otte Apostle og over Triumfbuen en Veronicadug; i Skibets østre Hvælv er der otte Helgeninder (Gertrud, Margareta, Dorothea, Lucia, Apollonia, Agatha, Catharina og Barbara), i Vesthvælvet restaureredes et Par Fantasi-væsener, en Kentaur og en Sirene, medens andre Illustrationer til Lucidarius enten var for medtagne eller for uhøviske til at kunne bevares. I *Bregninge* K. paa Ærø fuldendtes den 1915 paabegyndte Istandsættelse af Kirkens Dekoration, idet nu Korhvælvingen med dens Figurmalerier (Lidelsesscener, Himmelfart) fra den seneste katolske Tid restaureredes. Endelig er behandlet de ved den store Bygningsistandsættelse af *Vestervig* Klosterkirke fremkomne, sentgotiske Dekorationer, geometriske Ornamentter i nordre Sideskibs østre Del, hvor der paa Østvæggen er fremdraget Aarstallet 1444, et Rigsvaaben fra Tiden c. 1500 i søndre Sideskib samt en rigt og smukt komponeret Ranke under en af Arkadebuerne, Farver, som virker smukt i det hvide Kirkerum uden at bryde dets Helhed¹⁾.

Af efterreformatriske Malerier er restaureret de rigt dekorerede Hvælvinger i *Skæve* K. (Vendsyssel) med Fremstillinger af Kristi Lidelseshistorie; Farverne virker ganske sentgotiske, men Stilformerne præges af Ungrenæssancens Smag (c. 1575).

Uden Udgift for Kontoen er af Maler Ole Søndergaard istandsat en Række Adelsvaaben i *Ruds-Vedby* K., henvisende til Medlemmer af Slægten Rud, som døde mellem 1544 og 1571. Excell. Lensbaron Reedtz-Thott til Gaunø har ladet rense de tidliggotiske Malerier i *Vejlø* K. ved Næstved.

Kirkeinventar. — Medens Kalkmaleriernes Istandsættelse næsten altid foretages for den paa Finansloven givne Bevilling, har Forholdene medført, at Kirkeinventararbejderne mere og

¹⁾ En yngre Indskrift om Kirkens Restauration efter Branden 1704 er ikke restaureret.

mere bliver afhængige af Kirkernes egne Bidrag. Naar den efterfølgende Redegørelse i endnu højere Grad end dens For-gængere nævner jydsk Arbejder, ligger det ganske simpelt deri, at Jyllands Kirker efter Tiendens Afløsning gennemgaaende er bedre økonomisk situerede end Øernes, og at desuden de jydsk Menigheder er langt mere interesserede for deres Kirker og langt offervilligere end de sjællandske og fyenske. Mange af de nævnte, ved Museets Restauratorstab udførte Arbejder er helt og holdent bekostede af Kirker og Menigheder, og til alle de øvrige større Istandsættelser har Kirkernes Tilskud gennemgaaende været højere end Statens. Saa glædelig denne store Interesse og Offervillighed end er, kan det dog ikke skjules, at Arbejdsforholdene paa dette Omraade næppe vil vise sig stabile. Museet bliver i sine Dispositioner ganske afhængigt af, hvor der kan ydes private Bidrag; det tvinges til at forsømme vigtige Konserveringsarbejder, fordi det ikke kan skaffe Penge dertil, og det kan paa den anden Side heller ikke formindske sin Medarbejderstab, da en saadan Reduktion ikke blot vilde betyde et haardt Slag for flere dygtige yngre Medarbejdere, men desuden sikkert ogsaa vilde bevirke, at Menighedernes Interesse for deres gamle Kirkeudstyr kom paa Afveje. Allerede nu maa Museet i talrige Tilfælde holde igen paa Restaureringslyslen og rent ud sagt drive Nølerpolitik, indtil det er muligt at skaffe baade Penge og Arbejdskraft. Men en saadan Nølerpolitik lader sig kun gennemføre, naar der kan gives et vist Haab om Arbejdernes Gennemførelse; brister denne Forudsætning for hyppigt, vil det vise sig, at de ministerielle Cirkulærens svage Værn for Kirkeinventarets rette Behandling ikke vil kunne beskytte det mod velment, men ukyndig og ødelæggende Restaurering. hvorpaa der desværre ogsaa i dette Treaar kunde nævnes Eksempler.

Hvad de udførte Arbejder angaar, har Museet i de senere Aar aldrig iværksat stilkorrekte Farvestandsættelser af *middelalderligt Kirkeinventar*. Erfaringen har vist, at tidligmiddelalderlige Krucifixer i Reglen er for medtagne til at taale gennemgribende Restaureringer og berøves deres ejendommelige Stemning

ved at blive opmalede, og de gotiske Altertavler vilde til en tilfredsstillende Nyfremstilling af den slebne Forgyldning kræve Omkostninger, som var urimeligt store i Forhold til Resultatet. Det er da ogsaa langt mere Konservering end Restaurering, som tiltrænges paa dette Omraade, og i Overensstemmelse med Museets Ønsker har Inventarrestaurator, Maler Niels Termansen derfor gennem en Aarrække eksperimenteret med Behandling og Fixering af de middelalderlige Stafferingers Kridtgrund og fundet nye, forbedrede Metoder, som nu efter mange Prøver tør anvendes i større Udstrækning og vil kunne redde mange middelalderlige og yngre Malerier fra truende Ødelæggelser. De nye Metoder er med Held anvendte ved Konserveringsarbejder i selve Museet¹⁾ og desuden prøvede enkelte Steder ude i Landet. For Vallø Stift har Termansen saaledes behandlet den lille, værdifulde, malede Altertavle i *Valløby* Kirke, hvis lille, knælende Stifterfigur forestiller Hr. Oluf Axelsen Thott († 1464) og sikkert er det ældste danske, malede Portræt. Ogsaa Fløjmalierne paa Altertavlen i *Frørup* Kirke ved Nyborg, der trods en ældre Behandling paany skallede stærkt, er konserverede. En Rensning af den moderne opmalede, sentgotiske Tavle i *Bregninge* paa Ærø var derimod af mere haandværksmæssig Art. Romanske Krucifixer er konserverede for *Bjeverskov* Kirke ved Køge og *Vrensted* Kirke i Vendsyssel, hvor et meget anseligt Krucifix fra 13. Aarh. opmaledes med en Staffering fra Tiden henimod 1700. Et sentgotisk Krucifix fra Claus Bergs Odenseværksted er udbedret og genophængt i *Skamby* Kirke (Fyen), og i *Asperup* Kirke ved Middelfart er et Par Sidefigurer af en Krucifixgruppe fra samme Værksted konserverede. I *Lundforlund* Kirke ved Slagelse er et lille, sentgotisk Krucifix blevet restaureret for at opstilles som Alterprydelse. Andre, sentgotiske Krucifixer er istandsatte for *Bøvling* Kirke ved Lemvig og *Dallerup* Kirke ved Aarhus.

En Række større *Kirkeinventar fra Renæssancetiden* er restaureret og opmalet, saaledes at Termansen har ledet Arbejderne og

¹⁾ Det norske Olafsantemensale, Fløjmalierne paa Altertavlerne fra Preetz og Nordlunde samt Løgumklosterantemensalet er konserverede af Termansen, ligesom det S. 172 nævnte Nyborg-Epitaflum er behandlet paa samme Maade.

selv især udført de vanskeligere Opgaver, Malerikonserveringer og lignende. Istandsæt paa denne Maade er saaledes den protestantiske Fløjaltertavle i *Fabjerg Kirke* ved Lemvig, som bekostedes af »Peder Skriffuer y Siøgaard« 1595, og som har bevaret oprindelige, ganske karakterfulde Malerier, hvoraf især Storfeltets Krucifixgruppe viser et for sin Tid meget kraftigt Clair-obscur. Rammeværkets oprindelige Staffering lod sig nøj-

Fig. 9. Fabjerg Kirkes Altertavle.
Før Istandsættelsen.

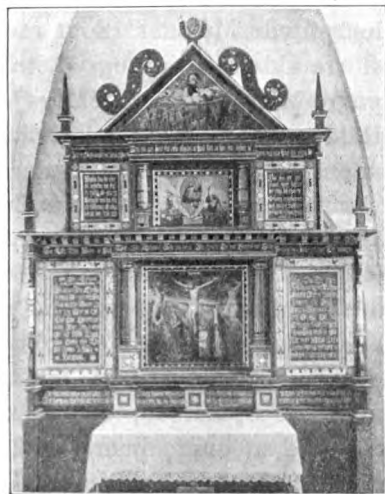

Fig. 10. Efter Istandsættelsen.

agtigt genfremstille, omend Fløjens Indskrifter var forsvundne og maatte nymales som Kopier af de paa Ydersiderne bevarede Bogstaver. En noget mindre taknemlig Opgave var den beslægtede, 1597 malede Altertavle i *Vrensted*, hvis Istandsættelse bekostedes af Sagfører Olesen, Nørresundby; det oprindelige Midtfelt var her borte, og under Farvelag fra 1838 og 1774 fandtes kun sparsommere Rester af den ældste Staffering. Den lidt yngre Søjletavle i *Resen K.* ved Lemvig, hvis gode Snedkerarbejde tilhører Mikkell v. Grønningens Kreds, havde under Egetræsodring to Stafferinger, af hvilke den ældste og bedste kunde fremdrages undtagen i Indskriftfelterne, hvor Bogstaverne fra 1713 maatte

bruges. Noget tilsvarende gælder Prædikestolen i *Thisted* K. hvis Snedkerarbejde ligeledes er paavirket af Mikkel v. Grønningen; ogsaa her lod Rammeverkets Staffering (fra 1594) sig uden større Vanskelighed genfinde, men selv om de oprindelige latinske Indskrifter var vel bevarede, maatte man for de større Felters Vedkommende bibeholde Malerier fra Frederik 6's Tid; kun i det sidste Felt var der et oprindeligt Opstandelsesmaleri. I det hele taget gentager det sig hyppigt, at kun Rammeverkets oprindelige Farver lader sig genfremstille. Det gælder saaledes den store og anselige Renæssancetavle fra 1616 i *Varde*, hvis Istandsættelse er gennemført som en næsten nødvendig Følge af Prædikestolens Restaurering 1916. Her kunde man dog, i Overenstemmelse med de stedlige kirkelige Myndigheders Ønske, fremdrage og restaurere Billeder fra 1710, der trods Mangler i Figurtegningen passer langt bedre i Helheden end de foran dem anbragte moderne Malerier. Det 19. Aarh's akademiske, ofte noget bleg-sottige Kunst lader sig ikke forlige med Renæssancens kraftige Farveglæde, og det maa endogsaa siges, at dette Ateliermaleri kun sjældent passer i et hvidkalket Kirkerum. Museet ønsker dog ikke at afgøre slige Spørgsmaal efter et ensidigt Skøn, men overlader de stedlige kirkelige Myndigheder at træffe Valget mellem ældre og yngre Billeder. Saaledes var Fremgangsmaaden i *Varde*, og saaledes har den ogsaa været i *Kaastrup* Kirke ved *Thisted*, hvor der er restaureret en Altertavle og Prædikestol i landlig, men kraftig Senrenæssancestil fra 1649, signeret af en Tybosnedker P. L.

Medens de hidtil nævnte Istandsættelser alle har krævet fuldstændige Opmalinger af Rammer og Snitværk (men naturligvis ikke af Billeder), er der andre Tilfælde, hvor man har kunnet nøjes med en Behandling og Konservering af gamle, gennem Tiderne bevarede Farver, og hvor man i Hovedsagen har beholdt disse, selv om de kunde være mer eller mindre ændrede ved senere Opmalinger. Dette gælder saaledes Renæssance-Prædikestolene i *Haderup* ved *Skive*, og i *Sjørring* ved *Thisted* (malet 1652) samt i sidstnævnte Kirke et Epitafium over Sognepræst Hans Christensen Spend (opsat 1653). Det gælder endvidere det

rige, bruskbarokke Inventar i *Nørre-Aaby Kirke* ved Middelfart, Prædikestolen fra 1649, af Billedhugger Hans Nielsen i »Melfaer« samt et Præsteepitafium fra 1650 med Maleri af Maleren Hans Schüte¹⁾, medens den fra Middelfart-Værkstedet stammende Døbefont (1656) maatte helt nymales ligesom Stolestaderne fra 1598 og 1640. Endvidere det fine og smukke Inventar i *Falling Kirke* ved Odder, hvis Snitværk bærer Peder Jensen Koldings Værkstedspræg; den smukke, lille Altertavles Staffering maatte vel rekonstrueres, men Prædikestolen (fra 1587, men med Himmel i Peder Jensens Maner 1638) kunde i alt væsentlig konserveres ligesom det elegante Præsteepitafium fra 1681²⁾. I nogen Grad gælder dette ogsaa den af Jørgen Ringnis c. 1630 skaarne Prædikestol i *Toreby Kirke* paa Lolland, hvis Istandsættelse er bekostet af Godsejerinde, Fru de Neergaard til Fuglsang, og hvorpaa det trods Egetræsodring lykkedes at fremdrage og udbedre Indskrifterne og nogle af Snitværkets Farver.

Mere gennemgribende var Istandsættelsen af to bruskbarokke Snitværker, hvis Stafferinger er prægede af den senere Baroks Forkærlighed for Marmor og Stenfarver, et Præsteepitafium fra 1681 i *Beder K.* ved Aarhus, hvor det karakterfulde Portræt-maleri dog selvfølgelig konserveredes, samt den 1684 af en Peder Jensen-Lærling skaarne, rige Altertavle i *Bowling K.* ved Lemvig, hvor der desuden restaureredes en noget ældre Prædikestol i Egnens enkle Renæssancestil (samt et sentmiddelalderligt Krucifix)³⁾. Malerier fra 17.—18. Aarh. er desuden konserverede for *Børglum, Hesselager, Hjortshøj* og *Randers Kirker*.

I flere Tilfælde har man enten af praktiske eller æstetiske Grunde valgt ikke at genfremstille den ældste Staffering, men et Farvelag fra 18. Aarh. Det gælder saaledes Altertavlen i *Fuglse*

¹⁾ Afbildet Chr. Axel Jensen: Snedkere og Billedsnidere, S. 96, som Arbejde af Odensemesteren Anders Sørensen, der sikkert har været Hans Nielsens Lærer.

²⁾ Saml. Chr. Axel Jensen, Fig. 147.

³⁾ Prædikestolens Opgangspanel var prydet med Mauresker, hvis Mønstre var udførte i hvid og graa Undermaling under grøn Lasur.

K. paa Lolland (1610), den protestantiske Fløjaltertavle i *Hundstrup* K. i Thy, der helt domineres af Malerier fra Tiden c. 1730, vistnok af Maleren Thrane, og Alterbordsforsiden i *Madum* K. ved Ringkøbing (stafferet 1785).

I en Række andre jyske Kirker *Henne*, *Herslev*, *Rødning* og *Spørring* er det 18. Aarh.'s Farver restaurerede eller konserverede af H. Munk, Holbæk, der efterhaanden har udviklet sig til Specialist paa dette særlige Omraade. Baade i *Henne* og i *Herslev* er det gotiske Altertavler, der har genvundet klædelige Farver fra 1725 og 1730.

Endelig har ogsaa Kunstmaler Johs. Malling deltaget i Kirkeinventararbejdet under Museets Tilsyn indtil hans pludselige Død 1919. Foruden et Par af de ovennævnte Krucifixrestaureringer har han opmalet de gotiske Altertavler i *Rom* og *Fjaltring* ved Lemvig samt restaureret Prædikestolen i *Græshave* paa Lolland (skaaret 1635), og særlig har han forestaaet de af Vallø Stift bekostede, omfattende Istandsættelser af Renæssanceinventaret i *Valløby* Kirke ved Køge, fremdraget smukke Intarsia'er paa Herskabsstolene og i det hele genskabt det delvis egetræsmaalede Inventars oprindelige Farvevirkning, med partiel Staffering af Egetræet¹⁾.

Under Museets Kontrol er endvidere udført en Istandsættelse af Stolestaderne i *Nørre-Nebel* Kirke ved Varde (1576). Det fra Tiden c. 1550 stammende Altertæppe i *Venge* Kirke ved Skanderborg er underkastet en haardt tiltrængt Konservering²⁾, *Ligkisteplader* er behandlede og opsatte paa Træplader for *Aistrup* Kirke i Vendsyssel, *Ringø* og *Rørup* Kirker paa Fyen, *Nørre Kongerslev* Kirke i Himmerland, *Kongsted* Kirke ved Fakse og *Vesløs* Kirke.

Før Omstøbning er følgende *Kirkeklokker* undersøgte: 1917: Uggerby (Vennebjærg H.), sentmiddelalderlig (Uldall S. 185), Aars (Aars H.), af Berendt Bodeman 1620, Tybjærg (Tybjærg H.), af J. B. Holtzmann 1750, Ydby (Refs H.), af P. P. Meilstrup 1850.

¹⁾ Om Inventaret jvfr. Chr. Axel Jensen: *Snedkere og Billedsnidere*, S. 62.

²⁾ Sml. Elna Mygdal i »Skönvirke« 1918, S. 12.

1918: Orte (Baag H.), af Lauris Jensen i Bellinge 1642, Nestved St. Peders Kirke 1843. 1919: Bjergby (Mors), 1436 (Uldall S. 105), Greensten (Middelsom H), sentmiddelalderlig, skriftløs (Uldall S. 133).

Angaaende Provinsmuseernes Forhold til Kirkeinventarets Bevaring har Nationalmuseet 1918 udsendt følgende Skrivelse til Museumsbestyrelserne:

Det er kommet til Nationalmuseets Kundskab, at flere af de i de senere Aar oprettede, lokale Museer ved direkte Forhandlinger med de paagældende Kirkers Bestyrelse eller Menighedsraad har modtaget undertiden endog et ret betydeligt Antal kirkelige Genstande (Helgenfigurer, Relieffer o.l.). Museet maa i den Anledning henlede den højtærede Bestyrelses Opmærksomhed paa, at de paagældende Kirkebestyrelser har været uberettigede til paa egen Haand at deponere, endsige bortskænke slige Sager, da i Henhold til Cirkulære af 15. August 1882 fra Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet *ingen Genstand af historisk Betydning maa fjernes fra Kirkerne uden med Ministeriets (nu Kirkeministeriets) Tilladelse*. Mulige Anmodninger om Deponering maa derfor fremsendes til Ministeriet ad rent tjenstlig Vej gennem Præst, Provst og Stiftsøvrighed eller gennem Nationalmuseet, hvem Sagen altid vil blive forelagt af Ministeriet. For at spare alle Parter for overflødige Henvendelser skal Museet fremhæve, at Kirkeinventaret i saa vid Udstrækning som muligt bør forblive i Kirken, og at dets Anbefaling derfor ikke vil kunne ventes, medmindre vedkommende Inventargenstand er af en saadan Beskaffenhed, at den vil tage Skade ved fortsat Forbliven i Kirken, ikke egner sig til at restaureres og genopstilles i Kirken eller af andre Grunde ønskes fjernet fra denne. Ligeledes maa Museet kunne tage Stilling over for Spørgsmaalet om de enkelte Provinsmuseers Brandsikkerhed og andre Forhold, og det kan ikke give Afkald paa sin hævdevundne Forret til Genstande, der paa en eller anden Maade har særlig Betydning for dets egne Samlinger.

Da Museet føler sig overbevist om, at der fra begge Sider

er blevet handlet i god Tro, vil der fra dets Side i *Almindelighed* intet blive foretaget ved de hidtil skete Deponeringer, hvorimod fremtidige Tilfælde af denne Art vil blive indberettede til Kirkeministeriet.

ANMELDELSER.

TISVILDE OG OMEGN.

HANS OLRIK: *Tisvilde og Omegn*. Historisk Oversigt og praktisk Vejledning (H. Hagerups Forlag 1920).

I vore Nabolande er man begyndt at udsætte Præmier for topografisk-historiske Skrifter, der kan tjene den lokale Forsker til Mønster for, hvorledes saadanne Undersøgelser bør drives. »Dansk historisk Fællesforening«s nys afgaaede Formand har aabenbart som en Slags Testamente villet give Medlemmerne en saadan Prøve i sin lille Rejsefører, og forhaabentlig vil de vide at paaskønne denne Gave. Prof. Olrik, der er nøje knyttet til Tisvildeegnen og i mange Aar har syslet med dens Historie, har fortsat og uddybet de Studier, som han i 1906 fremlagde i Frederiksborg Amts hist. Aarbog, og Resultatet er blevet det smukkeste lille Skrift, hvori en Række Gengivelser af Kunst og Landskabsbilleder — man har her ogsaa flere Gange Lejlighed til at glæde sig over at møde et bekendt Ansigt i de skønneste Naturomgivelser! — forener sig med en Tekst, der i lige Grad præges af kyndig og rolig Forskning og af betydelig, paa sine Steder endog poetisk, Fremstillingsevne.

Hvad er Aarsagen til, at blandt Danmarks mange hellige Kilder netop Tisvilde har vundet en Folkekærlighed, der bidrager til at stille alle de andre i Skygge? Det er ikke, fordi der her udviklede sig nogen særlig ejendommelig Kildedyrkelse, noget Ritual (hvis det maa tillades at bruge dette Udtryk), der er væsensforskelligt fra, hvad vi træffer saa mange andre Steder. Rejsen langvejsfra til Kilden, Drikken af Vældet, Procubationen paa Graven Natten igennem og Ofringen til Tak for Helbredelsen, det er fælles Træk for megen Kildedyrkelse andet Steds, og det er paavist, at vi møder beslægtede Træk helt tilbage i det gamle Hellas (ved Asklepiosdyrkelsen i Epidauros o. l.). Naar Tisvilde har vundet en saa fast Plads i det danske Folks Bevidsthed, hænger dette formodentlig sammen med den Ramme, hvori dette Billede er indfattet. Strandlandskabets store Linjer

med den friske Vind fra Havet; den dybe Stilhed; som til daglig raadede herude og kun een Gang aarlig, ved St. Hans', afløstes af sin Modsætning; hele det gammeldags Præg, der hvilede over Egnen, dens Landsby og dens Befolkning; Flyvesandets tungsindige Ørken tæt op til Kilden og Graven; alt dette forenede sig med de historiske og folkloristiske Minder om at skabe et paa Sjælland enestaaende Billede. Meget er vel nu forandret, og kommer man til Tisvilde Badehotel og Villakvarter en Pinsedag, da Gullaschautomobilerne dominerer i Landskabet, er Indtrykket alt andet end tiltalende. Men den gamle Stemning findes endnu, kun rykket et lille Stykke mod Vest, til Hegnet. Det hører til de interessanteste Partier af Prof. Ollriks Bog at følge den gamle Asserbo Fangs gradvise Forvandling til en Flyvesandsørken og atter dennes Betvingelse af Skoven. Den nøgterne Skildring, som gives heraf, virker kraftigere end den uægte Romantik, hvori Egnen altfor tidt er bleven klædt i moderne Skildringer, og Oplysninger om Fauna og Flora vil være meget nyttige for den Turist, der stikker Bogen i sin Lomme til en Sommertur til Tisvilde. Man maa haabe, at det Eksempel, som her er givet, maa blive efterfulgt i vor Literatur af flere; det skulde synes fristende for en jydsk Topograf at give os lignende Skildringer fra en beslægtet Natur i Vesterhavsegnen.

Knud Fabricius.

HJEMLIGT HEDENSKAB.

GUDMUND SCHÜTTE: *Hjemligt Hedenskab* i almenfattelig Fremstilling, medomfattende Folkeviser samt Saxer og Ewald Tang Kristensens Sagnstof. — Kbh. 1919. Gyldendal. 244 S.

Det er et vanskeligt Arbejde Dr. G. Schütte her har påtaget sig, at fremstille *dansk Hedenskab*, netop dansk, fri for alt norsk-islandsk Hedenskab, hvoraf meget kun har eksisteret på Papiret, men som vi længe var »bjergtagen« af. Helt at løsrive sig fra de isl. Beretninger vil dog være vanskeligt; det har Forf. heller ikke gjort, og det må også være berettiget at anvende de udførlige isl. Beretninger på parallelle Fænomener i Danmark, når ingen danske Beretninger findes.

I det første Afsnit »Myter og Folkesagn« gør Forf. Rede for Kilderne: Oldfundene, nogle fremmede, skriftlige Vidnesbyrd og et Par hjemlige Runeindskrifter danner det første »Lag«. Dette supplerer Forf. forsigtigt med, hvad vi kender fra den no-isl. Overlevering. — Det næste Lag i Overleveringen er Saxe

og Folkeviserne, hvori Forf. for den Tids Vedkommende, som ligger forud for Harald Blåtand, kun ser forklædt Myte (se udførligere i hans »Vor mytiske Kongerække« (1917)), — i Mod-sætning til Olrik, som antog, at politisk-historiske Begivenheder og Personer lå bagved. — Endelig er der det sidste og omfangsrigeste Lag, Folkeoverleveringen, som vi hovedsagelig kan takke de to Mænd for, til hvem Forf. har dediceret sin Bog: Evald Tang Kristensen og H. F. Feilberg. Der er dog endnu langt til Bunden i E. T. Kristensens uhyre Samlinger.

Foruden disse forskellige Kildelag gør Forf. i høj Grad Brug af Stednavnene (se hans »Offerpladser i Overlevering og Stedminder« (1918)). — Det er forførende, men ofte meget pro-blematisk.

De første 6 Afsnit, hvor Fremstillingen ikke er tidsfæstet, handler om Sjæle, Fylgjer, Maren, Varulven, de forskellige Tidens Sjæleetro, Slægtsvætter og Disedyrkelse (nordisk Substitut for den keltiske Mødredyrkelse), Sjælen som fritlevende Væsen i Naturen (Natravnen og den specielt danske Valrav), Elverfolk og Nisser; derpå (Kap. VI) Vækst- og Vindånder, Ild- og Vandånder, og først så kommer vi til Guderne (Kap. VII—X).

Det er Udviklingslæren indenfor den danske Gudeverden, Forf. her docerer, — en Udvikling fra det primitive Menneskes Dyrkelse af upersonlige Naturguddomme, delvis fælles for »Jafets Æt«, til vor første afgjort nationale Gudedyrkelse, hvor Guderne er personliggjorte. Det første Gudekuld er Solen, Månen, Dag, Ty (= Himmel) og Ull (Lysgud). Derefter følger, hvad Forf. (Kap. VIII) kalder »Gudernes Dyrehave«, d. v. s. Guderne i Dyreham, »Personliggørelsens næsten selvfølgelige Ytringsform på det barnlige Stade«! — At der har været Dyredyrkelse er sikkert, men antager man en Udvikling — dels af hjemlig Rod, dels påvirket af fremmed (keltisk) Kultur — som Forf. gælder det altså om at bevise Forbindelsen med den foregående og efterfølgende Gudeverden. Og dette er meget vanskeligt, for ikke at sige umuligt. Kilderne er yderst få, og der bliver derfor Plads for mange Konstellationer. Vi kan gætte på, at »Solen« skjuler sig i Hjortehammen og enten med Olrik (Da. St. 1918) formode, at Hjorteguden (alias den keltiske Kernunnos) er opslugt af den »romerske Jernalders« Odin, der atter tilligemed Wojensjægeren m. m. er gået op i Vikingetidens Odin, — eller med Forf. mene, at Hjorteguden er blevet »delt« mellem Odin og Frey, men vi ved intet med Vished.

Dette gælder endnu mere om de øvrige Dyreguder: Tyren, Koen og Hunden. Hanen og Soen knyttes til det følgende

Gudekulds Heimdall og Freyja. Omvendt slutter Forf. tilbage, at de senere Guders hellige Dyr oprindeligt har været Udtryk for deres Personlighed, og på den Måde kan »Dyrehaven« blive godt besat, — f. Ex. med Koen (= Nerthus), Galten (= Frey), Bukken (= Thor), osv.

»Udviklingen« skrider videre, og vi træffer (Kap. IX) vor første nationale Gudsdyrkelse, tidsfæstet til 1. Årh. e. Kr. Guderne er Nerthus og Njörd, Freyja og Frej m. fl., — Vanerne, som Eddaen kalder dem. De bliver endelig (Kap. X) stillet i Skygge af de udefra indvandrede Aser, Odin, Frigg og Thor m. fl., kendt i den litterære Udsmykning hos Snorre.

Men ser vi nu bort fra det evolutionistiske Princip, Forf. hylder (se også »Vor mytiske Kongerække«) — i Udviklingen fra ikke personificerede til personificerede Guder, bliver en sådan Lagdeling efter forskellige Tidehverv — selvfølgelig bortset fra Navnene — unødvendig. Årstallet er for så vidt ligegyldigt, som det kun gælder om i det ældste Materiale at kunne identificere Guddommen, hans Attributer og Tegn. René Dussand skriver i sin Bog »Les Civilisations Préhelléniques dans la mer Égée« (I. Udg. 1910, p. 222): »Den antropomorfe Opfattelse udelukker ikke Opfattelsen af Guddommen i Skikkelse af et Dyr, et Træ, en Sten; der er ingen Tidsforskel på disse Opfattelser; *de findes på samme Tid*. Man må lægge Mærke til, når man taler om Antropomorfismens gradvise Udvikling, at denne Udvikling kun maa tænkes at gælde de billedlige Fremstillinger. Til visse Tider har Udviklingen af Billedkunsten indvirket på selve Kultusgenstandenes Form, men der har ikke været indført noget nyt Begreb.« — Han finder i al Fald i den kretisk-mykeniske Kulturkreds Guderne i Menneskeskikkelse allerede i den neolitiske Stenalder — og finder dem samtidig i Tegn og i Dyreskikkelse.

Noget af det ældste Materiale til det Brug her i Norden bliver da Helleristningerne, og Just Bing har nylig i en Artikel i »Ord och Bild« (1920, 8. Hefte p. 417—33) forsøgt et sådant Tydningsforsøg. Han mener at kunne identificere på en Række Helleristninger to Guddomme, 1) Solguden alias den mythologiske Thor og 2) Måneguden alias den mythologiske Tyr. Antager vi med J. Bing Rigtigheden af denne Påstand, falder Evolutionsteorien til Jorden. Guden i »Tegn«, »Dyreham« og »Menneskeskikkelse« eksisterer Side om Side på samme Tid.

De sidste Kapitler er Enkeltafhandlinger, det første (Kap. XI) om Troldfolk, Præstefolk og Gudstjeneste; det andet (Kap. XII) om en dansk Trosmode, nemlig en Forkærlighed for H-Stav-

rim, som en Tid har gjort sig gældende; det tredje (Kap. XIII) handler om Helligdomme, og det fjerde og sidste (Kap. XIV) om Helleristninger.

Angående disse sidste så er Forf. dog ikke den første, der får det »Huskud« (= sv. hugskott), at Helleristningerne skål-fremstille Stjerneverdenen. Dr. Lennard Åberg skrev 1841 i en Artikel i »Studier, Kritiker och Notiser« (Lund 1841) — efter at have påpeget Solen og Månen og henvist til de lappiske Trommer (den samme Vej som J. Bing nu gaar!) — »Finge jag gå längre uti mina framkastade tydningsförsök, skulle jag bestämma de små runda urgröpfungarne, som ofte flockvis upptäckas, till att beteckna stjernor.« Han kom ikke langt med det; Brunius svarede (sammesteds p. 297) »att de rättare kunna antagas för mennisko- än »himla-kroppar« och at de åtminstone mer afse föremål på jorden än på himlen«. Nu er Tiden måske kommet, da man ikke mere vrænger ad Åbergs Udtalelse! — I Helleristningerne ligger sikkert en stor Skat, bare vi forstod at benytte den.

»Hjemligt Hedenskab« vil sikkert komme til at undergå Forvandlinger, en Skæbne som enhver Bog, der er den første i sin Slags, er udsat for. Men uden den første fik vi ikke en »forbedret« anden Udgave, derfor Tak til Dr. Gudmund Schütte, fordi han var den første, der gjorde »Forsøget på et samlet Overskue«.

Peter Skautrup.

WESTENHOLZ' PRISSKRIFT.

J. D. W. WESTENHOLZ: *Prisskrift om Folkemængden i Bondestanden* udg. af Alex. Rasmussen. M. P. Madsens Boghandel, Kbh. 1919. 164 S.

Den flittige lokalhistoriker, pastor Alex. Rasmussen i Kongerslev, offentliggjorde for et par år siden nogle brudstykker af ovennævnte gamle bog (i Historisk Aarbog for Randers Amt 1917) i den hensigt at bane vej for en fuldstændig udgivelse i lighed med Hans Ellekildes Junge-Udgave. Dette er nu sket, og Westenholz' bog, der udkom 1772, er dermed atter kommet til ære og værdighed. Trods det at den i sin tid vakte megen opsigt som indlæg i landbodiskussionen, blev den hurtigt glemt og blev først fremdraget ved festlighederne i 1888 af A. D. Jørgensen, der i en tale omtalte bogen med stor respekt¹⁾.

¹⁾ Hist. Afh. III, 167.

Bogen fremkom som besvarelse af en prisopgave udsat af det såkaldte »Generallandvæsens Kollegium« og lydende således: »Hvilke ere Aarsagerne, som hindre Folkemængdens Tiltagelse i Bondestanden i Danmark? og hvorledes kunde disse beqvemmost hæves, saavel ved Love immediate, som ved andre Indretninger mediate?« For at besvare opgaven har Westenholz, som var kapellan i Enslev og Gjerlev i Aarhus stift, meget nøje undersøgt alle forhold i Gjerlev by for at kunne bruge dem som model. Det turde dog være et spørgsmål, om en sådan generalisering er tilladelig. Tør man gå med til en sådan, har den ringe befolkningstilvæxt i bondestanden virkelig været betænkelig. Efter at have konstateret denne fremhæver W. årsagerne til misèren: godssystemet, fællesskabet, bøndernes usle kår og den deraf følgende uvilje mod at gifte sig og sætte børn i verden, de slette hygiejniske forhold, rømningerne fra landet, flugten fra bondegæringen i det hele taget.

Som midler til at afhjælpe disse uheldige forhold opstiller han mange radikale reformer, som f. ex. ophævelse af fællesskabet, afløsning af hoveriet, afskaffelse af tiende, udstykning af de store gårde etc.

Skriftet må nu tildels ses i belysning af trykkefrihedstidens almindelige literære situation. Efter ophævelsen af censuren 1770 vrimlede det med anonyme skrifter, der foreslog de utalrigste reformer, mer eller mindre heldige. De fleste af disse skrifter er forlængst glemte, men det vilde være uretfærdigt at slå Westenholz i hartkorn med de elendige skriblere, som slyngede deres umulige produkter ud på markedet. Han er en alvorlig og meget rettænkende mand, i besiddelse af en udmærket iagttagelsesevne og et vist elskværdigt, beskedent væsen, der gør ham til en ganske indtagende personlighed.

Hans bog giver ofte sunde og forstandige domme, i enkelte tilfælde lidt naive. Hans velmente forslag til forbedringer er utallige og går så vidt, at han et sted vejleder bønderkonerne ved madkogning. Værdifuldest for nutiden er vel nok de mange kulturhistoriske oplysninger man får gennem bogen; men man må ofte være landøkonom for at kunne kontrollere hans opgivelser, f. ex. hans hypotese om studehandelens skadelighed.

Udgiveren har i sin indledning nævnt Joachim Junges kendte bog om den nordsjællandske almue som en parallel til W.s prisskrift, og vil gerne fremhæve den sidste på den førstes bekostning. Han bebrejder Junge hans overlæssede og over-

broderede stil, der vanskeliggør tilegnelsen for ulærde læsere; men dertil er at sige, at Junges bog oprindeligt slet ikke var bestemt for det store publikum, men kun for en kreds af venner, der havde forudsætninger for at forstå ham og alle hans lærde citater¹⁾. Forøvrigt har han ganske ret i sin ros af Westenholz' jævne og klare stil.

Junge polemiserer i sin bog mod W. i spørgsmålet om bondens dovenskab²⁾, og det har givet Ellekilde anledning til en sammenligning mellem de to forfattere³⁾, som begge er interessante personligheder. Junge er fynbo og har fynboens skepsis overfor sjællænderen. Han staar derfor ganske koldt og nøgternt overfor bonden, snarest betragtede ham med antipati og uvilje. Det har selvfølgelig sine iøjnespringende fordele for en forfatter at stå køligt overfor sit stof, men der kan vel ikke være tvivl om, at forfattere, som er så intimt i forståelse med de folk de skildrer som Westenholz (dobbelts beundringsværdigt for ham som født tysker) — og i vore dage H. F. Feilberg, og som ser med overbærenhed og inderlig medfølelse på dem i stedet for med Junges skepsis og uvilje, har større betingelser for at indfange læseren. Når Junges skrift desuagtet har overfløjet Westenholz', så skyldes det naturligvis dets langt større væld af kulturhistoriske oplysninger, der gør det til en kilde af rang. Westenholz' bog er nøje bestemt af den stillede opgaves omfang og behandler kun de problemer, der direkte eller indirekte knytter sig til den. Som helhed synes jeg altså ikke, at den står på højde med Junges.

Udgiveren fremhæver selv, at den vakte stor opsigt ved sin fremkomst; så meget mærkeligere er det da også, at større fremstillinger som N. M. Petersens eller Rønnings slet ikke nævner den. Udgiveren burde måske i sin korte, men fyldestgørende indledning have nævnet de to udførlige og refererende anmeldelser, der fremkom kort efter udgivelsen. Jeg citerer en enkelt passus af den ene⁴⁾: »Saa have vi da vel med Fornøjelse giennemlæst dette Skrift, som nok i Almindelighed indbefatter mange fortræffelige Sandheder, Anmerkninger og Forslag, men vel deriblandt ogsaa det, hvorved der kan være mere at tage i Betragtning, end det Forfatteren endten har indset eller eftertænkt. Vel laste vi det ikke, at Forfatteren med

¹⁾ Ellekildes udgave s. 8.

²⁾ Smst. s. 86 f.

³⁾ Smst. s. 40 f.

⁴⁾ Lærde Efterretninger 1773. Nr. 41. Den anden findes i Jacob Badens

»Critisk Journal« 1773. Nr. 4.

mange vel anbragte Steder af gamle Skribentere har søgt at stadfæste sin Meening, men os tykkes, at de kunde gjerne have været anbragte paa Dansk i et Skrift, som dog vel ikke egentlig er skreven eller trykt for lærde Læsere. Iligemaade kommer det os for, som han over nogle Ting har udladt sig med nogen mere end fornøden Omstændelighed, og at han paa nogle Steder gjerne kunde have fattet sig kortere. Men det hindrer ikke, at jo hans Skrift bliver i sit Slags et af dem, som fortjener Opmærksomhed, om ikke Biefald i alle Ting.◄

Aage Hansen.

LARS BJØRNBAK.

HANS JENSEN: *Lars Bjørnbak*. Kbh. 1919, Gyldendal.

Magister Hans Jensens Bog om Bjørnbak er i mere end een Henseende en Svale, der forhaabentlig bebuder en ny Sommer. For første Gang har her en Mand af Lavet taget et Emne af vor nyeste politiske Historie op til Behandling efter alle Kunstens Regler, og for første Gang er et Udsnit af Avislitteraturen gjort til Genstand for systematisk Gennemgang. Hans Jensen er en ung Mand, og han har ikke personlig kendt Bjørnbak; det har givet Bogen et Minus i Forhold til Partibøger som Bertelsens om Anders Nielsen og Christensens om Vilh. Lassen, Arbejder der iøvrig ikke naar op mod Hans Jensens i Beherskelse af Stoffet. Der mangler hos Hans Jensen trods al Forstaaelse noget af den Anskuelse af det levende Menneske, som ene giver en biografisk Skildring Fylde og Liv, og paa den anden Side har han heller ikke hævet sig til fuld Uildthed. Til Gengæld er den historisk-socialt Baggrund trukket op med klare og dybe Linier; man sporer den moderne Historiker i Bestræbelsen for at se Personernes Kampe som Reflekser paa Overfladen. Dette er udmærket; skal ikke dansk Politik i Provisorietiden og derefter fortone sig som de rene Kulisseinteriører, gælder det om at faa fat i Linierne ude i det brede Land. Det er sagt ofte nok, at Tiden efter 1866 aabner en vid Mark for danske Historikere, men Arbejdet bør ikke mindst ske ud fra de lokale, provinsielle Centre. Der sidder endnu rundt om i Landet Hundreder af Mennesker, som kan give Besked om Tanker, Følelser og Begivenheder i den »store Prokuratorstrid◄; det vilde være en fortjenstfuld Gerning at samle deres Viden og bringe den frem for Lyset.

Det er ikke det mindst værdifulde ved Hans Jensens Bog, at den ægger til Efterlignelse og peger paa nye Opgaver. Vore mange Lokalhistorikere kunde her gøre godt Arbejde. Byg en solid Grundvold op af Enkeltkildringer fra Herred, Amt, By, vis os, hvad der skabte Politik i de forskellige Kredse af Folket efter 1866, og hvad de skabte i Politikken; saa er Begyndelsen gjort til at faa en Folkets Historie under Juligrundloven, bygget paa en langt bredere Basis end Neergaards Værk om Tiden før og Henrichsens Rigsdagsinteriorer. De levende Kilder maa søges rundt om, de døde ligger i Bibliotekerne: Aviserne. Underligt, at ikke en Hærskare af Lokalhistorikere har kastet sig over denne Guldgrube af lokal Viden. Tag en Avis, der har et sikkert Greb i sin Læsekreds, gaa dens Aargange igennem og se, hvorledes Eggen ligesom vokser op for ens Øjne. Vilde ikke Vendsyssels Historie kunne skrives ud af »Vendsyssels Tidende«, Aalborglandets af »Aalborg Amtstidende«, Ringstedegnens af »Ringsted Folketidende«? Mere end de mange Sognehistorier af problematisk Værdi vilde en saadan Gennemgang interessere, og Adgangen dertil er ikke længer alt for vanskelig, efter at Aarhus har faaet sit Avisarkiv.

Naturligvis kræver en mere end refererende Udnyttelse af Aviserne megen Skønsomhed. Det er dristigt, naar Hans Jensen citerer Talere efter Modpartens Blade, og hans hele Behandling af de konservative Aviser er ikke betryggende. Der kunde sikkert i dem findes værdifulde Korrektiver til et og andet. Hovedsagen er, at denne politiske Studie virkelig er gennemført med energisk og intelligent Benyttelse af de givne Kilder. Den aabner derved Perspektiver baade for sin Forfatter og for en og anden Lokalhistoriker. Lad os faa Aviserne frem til Ære og Værdighed!

P. Engelstoft.

SJÆLLANDSKE BØNDER.

JENS PETER JENSEN: *Sjællandske Bønder*. Personskildringer fra den sjællandske Bondebevægelse. Kbh. 1919. Aschehoug.

Den foreliggende Samling indeholder fire Biografier, nemlig af Jens Gregersen, Kundby, Hans Jensen, Kundby, Lars Andersen Hækkerup, Veterslev, samt Jørgen Christensen, Kirke-Stillinge. I Amtsaarbøgerne fra Sorø og Holbæk Amter har Forf. tidligere skrevet Afhandl. om de samme Personer; de udgives her i en omarbejdet og udvidet Form. Ligeledes vil Forf. være kendt fra sin Bog om Bondevennen A. Gleeup. Han har med

Forkærlighed beskæftiget sig med den sjællandske Bondestands Historie i det 19. Aarh. Det er en Periode, hvor der er en Vækst og Grøde overalt; Landboerne vinder efter de store Reformers i Slutn. af 18. Aarh. frem paa alle Maader, økonomisk og politisk, men ikke altid uden Kamp. Det er Førerne i denne enestaaende Fremskridtsbevægelse, Forfatteren skildrer biografisk, og samtidig yder han et meget værdifuldt Bidrag til Tidens Historie. Bogen vil derfor være af Interesse ogsaa uden for dens særlige Kreds, og den kan tjene til Forbillede for andre Forfattere af fortjente Landboeres Levnedsskildringer. Nu bør man, som Jens Peter Jensen har gjort det, samle Stoffet til disse Foregangsmænds Historie; paa et senere Tidspunkt kan det være svært at faa fat paa. Det vil være en smuk Opgave for Amtsaarbøgerne at bringe enkelte Biografier af de ledende Personer i det 19de Aarhundredes Landbobevægelse i hvert Amt; de maa helst skildres, mens de endnu er i frisk Minde, saa kan Eftertiden benytte disse Skildringer som historiske Kilder.

Gunnar Knudsen.

DANSK PROVINSTOPOGRAFI.

CHR. HEILSKOV: *Dansk Provinstopografi*. Historisk-topografisk Tidsskrift-Index for Danmark udenfor Hovedstaden. Udg. med Understøttelse af Undervisningsministeriet. Kbh. 1920. Emil Wienes Boghandel.

Det er en meget fortjenstfuld Opgave, som her er taget op. Enhver, der sysler med et Steds Historie, vil af Erfaring kende til det utrolig store Arbejde, der kan være forbundet med at finde, hvad der tidligere har været fremme om det paagældende Sted, eller hvor vanskeligt det kan være at fremskaffe en Afbildning eller et Prospekt fra ældre Tid. Det kan være en aarelang Jagt gennem hele den danske Litteratur, ofte tilsyneladende fuldkommen haabløs, men i et Øjeblik, hvor alt synes udtømt, lønnet med et pragtfuldt Fund, hvorefter Jagten fortsættes med forøget Iver. Sporsansen udvikles til det utrolige, og denne Detektivvirksomhed, hvis sportslige Side Sophus Bauditz har skildret saa mesterligt, sætter stadig nye Rekorder. Naar der nu udgives et Historisk-topografisk Tidsskrift Index, hvori alle Litteraturhenvisninger skulde være samlet, gaar ligesom Spændingen af det hele; det bliver mere prosaisk, og saa kan enhver drive lokalhistoriske Studier med samme Udsigt til at faa alt med.

Imidlertid turde det være paa sin Plads at berolige dem,

der maatte nære saadanne Følelser, med, at denne Frygt absolut vilde være ugrundet. Ganske vist er det foreliggende Værk særdeles omfangsrigt (531 Sider), men udtømmende er det ikke. Udgiveren indrømmer ogsaa dette, men jeg kan ikke se rettere, end at den Omstændighed, at han benytter Undertitlen Hist.-topogr. Tidsskr.-Index, netop vil virke i Retning af at bibringe Publikum den Opfattelse, at man her har en systematisk Indholdsfortegnelse til det foreliggende Stof. Ved »Tidsskrift-Index« forstaas jo almindelig et saadant Værk, og til Sammenligning kan henvises til Sv. Dahl og Th. Døssings fortrinlige Værk: Dansk Tidsskrift-Index, hvoraf nu 4de Aargang (1918) foreligger. Havde Udgiveren kaldt Værket »Samlinger til Dansk Provins-topografi« el. lign., vilde han have undgaaet at blive misforstaaet paa denne Maade.

Udgifverer har gennem en Aarrække gennemgaaet et betydeligt Antal Tidsskrifter og deraf uddraget de lokalhistoriske Artiklers Titler. Dette Arbejde er gennemført for de fleste Tidsskrifters Vedkommende til 1912 incl.; men for nogle Tidsskrifter, som Aarbøger for nord. Oldkyndighed, Danske Studier, Fra Arkiv og Museum, Historisk Tidsskrift, de historiske Amts-aarbøger, Personalhistorisk Tidsskrift, Saml. til jydsk Hist. og Topografi, Illustreret Tidende og Turisttidende er det ført op til 1918. Med Hensyn til Arbejdet bemærker Udgiveren: »At jeg ikke har gennemløjet *samlige* Danmarks umaadelig mange Tidsskrifter, vil man vist let tilgive mig, men maaske ikke, at Rub og Stub i de gennemgaaede ikke er medtaget. Men ét Sted *maa* der dog sættes en Grænse, hvis et Arbejde af denne Art i det hele taget skal faa en Ende«. Det skal indrømmes Udgiveren, at der er en Del Tidsskrifter, som man helt kan se bort fra i denne Forbindelse, hvori der ifølge Sagens Natur ikke vil komme topografiske Artikler, men der savnes i høj Grad en Fortegnelse over, *hvilke* Tidsskrifter der er systematisk gennemgaaede. En saadan Fortegnelse vilde straks fortælle Brugeren af Bogen, *hvor* der er søgt, og derved begrænse en mulig Opgaves Omfang; der kan altid blive nok at søge igennem; endda. At et Tidsskrift lejlighedsvis citeres, betyder aabenbart ikke, at det er systematisk gennemgaaet; eksempelvis finder jeg 2 Citater fra Sorø Amtstidendes Søndagstillæg — derfra kunde tages 100 andre ligesaa gode; derimod ser det f. Eks. ud til, at Randers Dagblads Søndagstillæg er blevet flittigere benyttet. Derfor vilde en Fortegnelse over de gennemgaaede Tidsskrifter absolut være paa sin Plads, og det er en betydelig Mangel, at den ikke er der. I Forbindelse med en

saadan Fortegnelse kunde have været angivet faste Forkortelser, hvormed Tidsskrifterne citeredes; herved kunde have været sparet en Mængde Plads.

Udg. gør som anført selv opmærksom paa, at han ikke har medtaget Rub og Stub i det gennemgaaede. Jeg har derfor faaet Lyst til at foretage en Stikprøve med en af hans vigtigere Kilder, Amtsaarbøgerne, som han if. Opgivelsen i Forordet har medtaget til 1918. Jeg har taget det udkomne af Hist. Aarbog for Sorø Amt og sammenholdt det med foreliggende Tidsskrift-Index. Det viste sig da, at der manglede overraskende mange Afhandlinger, nemlig: 1912: G. Knudsen: Hellig Anders. J. P. Jensen: Lars Hækkerup. — 1913: J. V. Christensen: Ringsted Kloster i skiftende Tider. Th. J. Spange: Egeslevmagle i Tiden omkr. 1850. Chr. Pedersen: Et Bidr. til Færgesfartens Hist. F. Matthiessen: Sorø for Hundrede Aar siden. J. Andersen: Bidr. til Boeslunde Sogns Hist. P. Schjærff: Sorø Klosters og Skoles Hist. 1536—1737. — 1914: L. Pedersen: Fra Enø Bylav. J. Nissen: Alterkalken i Hemmeshøj Kirke. G. Knudsen: Vaarby Aa. — 1915: H. Ussing: Stednavne i Sorø Amt. P. Arnskov: Postgaarde og Posthuse i Slagelse gen. Tiderne. J. V. Christensen: En Bonde fra Kamp-tiden. J. Nissen: Kirkeklokkerne i Hemmeshøj. F. Matthiessen: Krebsekroen, og: Billeder fra det gl. Sorø. — 1918: Alle Artikler mgl.

Forholdet er da det, at han af Aarg. 1912 har et Par Artikler, af 1913 ingen, af 1914 kun en af ham selv forfattet Artikel, af 1915 ingen; 1916 og 1917 er fuldstændig meddelt; 1918 mangler helt.

Skulde denne Prøve være typisk for Arbejdets Fuldstændighed, ser det ikke godt ud. I alle Tilfælde viser det, at Tidsskrifterne ikke er systematisk gennemgaaede. Men efter at dette er fastslaaet, vil der være Grund til at se paa, hvad Nytte man kan have af Værket i den foreliggende Form.

Det er klart, at en Samling af dette Omfang maa indeholde en Mængde gode, brugbare Henvisninger. Særlig skal der peges paa, at en Del lidet benyttede Tidsskrifter fra 18de og første Halvdel af 19de Aarh. er blevet gennemgaaede, og at talrige Billedblade, som Illustreret Tidende og andre samtidige og ældre Blade af samme Karakter udgør en meget væsentlig Post blandt de meddelte Henvisninger, og der er i hver enkelt Notits anbragt en Stjerne, naar Artiklen er illustreret. Ordningen er rent alfabetisk indenfor de enkelte Amter, hvad der er meget praktisk, naar man søger en enkelt Oplysning; til

topografisk Brug vilde en Ordning efter Sogne dog nok have været at foretrække, da sammenhørende Stof ellers let bliver spredt over hele Alfabetet.

Værket fortjener Paaskønnelse, som det flittige Samlerarbejde det er, og 7 af Amtssamfundene har ogsaa vist Forstaaelse for dets Nytte ved at tage Særtryk deraf til deres Medlemmer. Men det vækker Interessen for engang at faa det systematiske, fuldstændige topografiske Tidsskrift-Index, som ikke er overflødiggjort med dette Værk, og hvortil dette vel desværre ikke engang kan danne Grundlaget, fordi det ikke indenfor sine Rammer har tilsigtet Fuldstændigheden. Opgaven er stor og ikke egnet til stykkevis Løsning gennem de enkelte Amtssamfund, men her er muligt en Fremtidsopgave for Dansk historisk Fællesforening.

Gunnar Knudsen.

DANSKE LANDSBYER.

HENRIK LARSEN: *Nogle Oplysninger og Bemærkninger om danske Landsbyer* (Særtryk af Aarb. for nordisk Oldkyndighed og Historie 1918). Kbh. 1919.

Siden P. Lauridsens afhandling om *Den gamle danske Landsby* (i Poul Bjerges Aarbog f. dansk Kulturhist. 1899) har de deri fremsatte meninger om bol og solskifte vist været så at sige enerådende. De gik ud på, at *bol* er en ældgammel form for jordfordeling i landsbyen, således at hvært bol (som igen kunde være en flere gårde) havde større sammenhængende agerstykker i byens agerland, og således at disse stykker skulde være lige gode for hvært bol. Sådant en fordeling kunde vanskeligt foretages andet end i marker med ret ensartet jordbonitet, og derfor blev boldelingen ved den fortsatte opdyrking forældet. Den blev derfor i Valdemarstiden afløst af en omregulering, *solskiftet*, som gav alle gårdene i byen ligelig ret til markjorden efter deres størrelse og beliggenhed i byen, og som førte til det berygtede fællesskabssystem: ager om ager, så marken til en enkelt gård kunde være fordelt på halvhundrede steder i bymarken. Hvor forholdene i oldtiden havde hindret en by i at bolskifte, havde man måttet nøjes med at fordele jorden efter et skøn (tokkejord), således især i skovegnene. *Boldelingen* er altid det ældste, *tokkejord* og *sofald* de nyere former, som fører over i stærkere fællesdrift, end boldelingen med sine forholdsvis store stykker havde krævet.

H. Larsen prøver nu, væsentlig med det samme materiale, som P. Lauridsen brugte, om disse resultater kan stå for en

nøjere undersøgelse. Først gennemgår han fire bymarker efter Kristian V's matrikel og udskiftningskortet fra c. 1790, Bregninge og Horbelev på Falster, Bårse på Sjælland og Vindeby på Låland. Af disse er den første *solskiftet*. Gårdenes agre i de enkelte fald følger efter hinanden i samme rækkefølge (og begyndende med samme gårds ager). Horbelev viser en helt anden agerfordeling. Gårdene falder i 6 grupper, to på hver 4, en på 3 og tre på hver to gårde; hver gruppe har altid sine agre side om side i de enkelte fald, og altid er rækkefølgen indenfor gruppen den samme regnet fra solsiden (øst eller syd), men gruppernes rækkefølge er ganske forskellig i faldene. Da byen i Vald. jordeb. angives at have 6 bol, ligger det nær at antage, at gårdgrupperne, som hver for sig har lige meget jord, svarer til de gamle bol; men i så fald viser det sig jo, at bolene *ikke* har deres jord i større sammenhængende stykker, men at bolenes fællesskab i de enkelte skifter er fuldt udviklet. Dertil kommer så den særegenhed, at bolenes agerpartier ligger ret vilkårligt (i *tokkeskifte*), medens gårdenes agre indenfor bolet ligger i fast ordning (i *solskifte*). Det resultat, her er nået for Horbelev bymark ser ud til at være uomtvistelig rigtig.

Så går forf. over til den by, der blev det egentlige udgangspunkt for P. Lauridsens opfattelse, Bårse i Præstø amt. Her viser noget af det samme sig som i Horbelev. Der er gårdgrupper, som følges ad i marken. Tre af disse tegner sig overmåde tydeligt, men de øvrige (der skal være 8 i alt ifølge gammel angivelse) står langt fra så klart som i Horbelev. Et enkelt (og delvis to andre) af bolene har mere sammenhængende markarealer, men de øvrige har ikke, som man skulde tro efter P. Lauridsens fremstilling, sådanne sammenhørende »jorder«, men er splittede i de forskellige fald på ganske lignende måde som i Horbelev, altså helt med i fællesskabet, ikke blot med hensyn til fællesjorden men også med hensyn til agerjorden. Blot kan her ikke påvises nogen fast solret orden indenfor det enkelte bol. Den stump af matriklen, der er aftrykt bagest i afhandlingen, er ikke stor nok, til at man af den kan få fuld klarhed over, hvorledes det i enkelthederne forholder sig, men man ser dog tydeligt, at P. Lauridsen har draget for vidtgående slutninger ud fra det mest sammenholdte bols marker. At dette har været et *ornummebol*, altså indtaget en særlig stilling, giver forf. gode grunde for at antage.

Endelig viser Vindeby nye ejendommeligheder. Der er spor af gårdgrupper (bol?), men ikke så tydeligt som i Bårse,

endsige som i Horbelev, men de 13 selvejergårde i byen går så at sige aldrig ind i disse grupper. Indenfor de enkelte grupper er der, ligesom i Horbelev, solfald, medens dærimod gruppernes rækkefølge og selvejernes agre ind mellem disse ser aldeles vilkårlig ud. Kun i to agerfald (Fuglevængerne) er der solskifte byen rundt med lige brede agre.

Endnu mere uregelmæssig er agerfordelingen f. eks. i Gamløse-Bybjerg på Orø i Issefjorden.

Blandt de delvis bolskiftede byer er også St. Darum. Her påviser forf. (i modsætning til H. F. Feilberg), at det er indmarken, der ikke er bolskiftet, medens de fjærnere tægter, som efter navnene at dømme delvis er opbrudt hedejord, var bolskiftede.

Den slutning, forf. drager heraf, er, at allerede *bolskiftningen* er en regulering af en tidligere uregelret agerfordeling, som går tilbage til byernes tilblivelse, og at den er gennemført, hvor den findes, på foranledning af godsejerne i den senere vikingetid, medens *solskifte*, dels indenfor bolet, dels for hele bymarken, næppe går længere tilbage end til Valdemar II's tid. En tilstand med hele »jorder« i stedet for fællesskabets deling ager om ager kan ialfald på grundlag af det foreliggende kildestof ikke påvises at have været til stede, og under alle omstændigheder er holdelingen i Bårse ikke en sådan tilstand.

Mens det senere vist må siges at være påvist, kan jeg ikke sige, at fræmstillingen (og eksemplet fra Vindeby) har overbevist mig om, at det er muligt at komme bag om bolene. Det er muligt, at en mere indgående behandling af de lålandske forhold virkelig kan give beviset herfor, Vindeby alene giver det ikke; det kan lige så godt forklares af en opløsning af ældre holddeling, som af en bevarelse af ældre tilstande. Men allerede dette, at P. Lauridsens opfattelse af bolet er rokket i sine grundvolde, er jo af stor betydning; at samtidig hans opfattelse af solskiftet har fået en væsentlig bekræftelse og udvidelse, er ikke mindre værdifuldt.

Ved siden af denne hovedundersøgelse har forf. haft anledning til at røre ved adskillige andre spørgsmål. Således er det vist rigtigt, når han ser skyldsætningen i mark som en rent fiskal foranstaltning, der slet ikke har rørt ved den indre fordeling af bolene i byen, og at forskellen mellem den væsentlig militære holddeling og markskylden ikke blot har været til på Falster, hvor Vald. jordebogs Falsterliste jo vidner højt om den, men også på Sjælland, selv om forholdene dær fordunkles ved

den tvetydige brug af ordet *bol* både om bydele og om skyldenheder¹⁾.

Stykket om de forskellige agerfordelinger i landsdelene giver en del morsomme oplysninger, men de er noget spredte, og der er store dele af landet, som man ikke får noget at vide om. Ligeledes giver forf. en undersøgelse af tofterne og deres plads, som fører noget videre, end man hidtil har været, og af landsbyen og dens form, hvor der atter polemiseres mod P. Lauridsen og påvises, at landsbyformerne er mindre regelrette, end denne har antaget, og at rundbyen rimeligvis har udviklet sig af terræng- eller langbyen. Bevis for sin påstand kan han vel ikke føre, men en temmelig stor sandsynlighed for det rigtige i den må man indrømme at han skaber.

En meget værdifuld del af afhandlingen er påvisningen af *ornummebol* i en række landsbyer, væsentlig dog kun på Sjælland. Det ser ud til, at sådanne ejendomme, der mere eller mindre var undtagne fra agerfællesskabet, især findes i landsbyer med gamle navne (adelbyer), selv om de også synes at have været tilstede i enkelte torper, navnlig i de byer, hvor kronen og kongen var ejere eller delejere og i herredsbyer. Ofte synes kirken at stå i et nærmere forhold til ornummets gård. Alt dette peger iflg. forf. hen på den tilstand med godser og underlydende bønder, som han antager har hersket i vikingetiden. Også adskillige navneforhold ved herredsbyerne (og forholdet mellem herredsbyen Skippinge og dens sogneby Vallekilde) kan tyde i samme retning.

Hermed er endnu ikke hele det stof udtømt, som findes i afhandlingen. Forf. prøver bl. a. også på at udnytte runestenenes vidnesbyrd, og undertiden kommer han også ind på sproglige spørgsmål, hvor han dog kun sjældnere (som ved Bårse) kan siges at yde noget mere værdifuldt.

Et par gange er *propius* (nærmere) blevet til *proprius*, og et sted er *Gammeby* tofter formodentlig fejl for *Gammelby* t. (helt vis er jeg dog ikke på dette). Ellers er der næsten ingen af den slags fejl. Og at den har givet nyt liv til spørgsmålet om Danmarks landboforhold i oldtid og middelalder, er utvivlsomt. Den fortjæner at læses med omhu og eftertanke. M. Kr.

¹⁾ Om endnu en tredje betydning af *bol* (den del af bønderne i en by, som hører under samme herskab) gives oplysning senere (s. 226 flg.).

MEMOIRELITTERATUR.

H. R. MAGNUS: *En gammel Læges Liv og Oplevelser*. Kbh. 1920. Chr. F. Rømer.

Skønt Memoirelitteraturen mere hører hjemme under Personallhistorien end under Lokalhistorien, kan der dog gives Grænsetilfælde, og herunder maa den foreliggende Bog henregnes. — Forf., der er født i Slagelse 1824, skildrer først sin Barndom her, og giver et livfuldt Billede af Byen paa denne Tid og hvorledes Livet formede sig der. Bogens Hovedafsnit er dog Erindringerne fra Hobro, hvor Forf. var Læge fra 1854 til 1904. Han skildrer, hvorledes Byen saa ud, da han kom dertil, og følger dens raske Udvikling gennem et halvt Aarhundrede, og Skildringen ledsages af en Række Billeder. Et Afsnit af særlig Interesse er hans Skildring af »Landdistriktet«, Hobros Opland. Hovedsagelig er det Oplevelserne fra hans vidtstrakte Praksis hos Landbefolkningen, men de giver værdifulde Oplysninger om dagligt Liv paa Landet, Klædedragt, Husenes Indretning og Landbefolkningens Tænkemaade. Det viser Lægen som en nidkær og hjælpsom Embedsmand, men han kan ikke helt frikenes for at betragte Bønderne gennem gammeldags Embedsmandsbriller. Ikke desto mindre maa hans Erindringer betragtes som en værdifuld Kilde for de omhandlede Egnes Lokalhistorie.

Gunnar Knudsen.

FORENINGSMEDDELELSER.

Aarsmøde i Kalundborg 19.—21. Juni 1920.

Kalundborgmødet, som blev afholdt efter Indbydelse af Holbæk Amts historiske Samfund og Kalundborg Musæum, fik et i alle Henseender udmærket Forløb. Den smukke By med de mange Minder dannede en stilfuld Ramme om Stævnet; Vejret, som ellers var noget lunefuldt, blev over Forventning godt, og de halvhundrede Deltagere, som fra alle Egne af Landet drog til den gamle Stad med de fem Kirketaarne, fik en hjertelig og gæstfri Modtagelse. Det stedlige Mødeudvalg, hvis Formand var Kredslæge J. S. Møller, havde lagt alt fortrinligt til Rette og sørget for Indkvartering af Gæsterne, der straks kom

til at føle sig hjemme i disse hyggelige Omgivelser. Ved Mødet var 26 Foreninger og Institutioner repræsenterede; desuden deltog efter Indbydelse 8 yngre Historiestuderende.

Repræsentantmødet afholdtes i Raadhussalen Lørdag Aften Kl. 6¹/₄. Mødets Præsident, Amtmand *Saxild*, Holbæk, aabnede Mødet med en Velkomsttale. Han henviste til, at Amtet var rigt paa historiske Minder, og at Befolkningen ogsaa havde Forstaaelse af, at det gjaldt om at værne om dem, hvad de gode Musæer i Kalundborg, Holbæk og Stenstrup er et Vidnesbyrd om. I Kalundborg, der rummer saa mange Levninger fra forskellige Tider, er der afgjort Betingelser for et frugtbart historisk Møde. Formanden, Prof. *H. Olrik*, takkede for Amtmandens Velkomstord og bød Kollegerne Velkommen. Derefter aflagde Prof. *Knud Fabricius* Beretning om Virksomheden i det forløbne Aar. »Arbejdet har lidt en Del ved forskellige Forandringer, der i Aarets Løb har fundet Sted. Ved sidste Repræsentantmøde nedlagde jeg Hvervet som Sekretær, og Mag. *Th. B. Bang* indtraadte i mit Sted. Han kom dog kun til at virke faa Maaneder i sin Tjeneste, idet han afgik ved Døden i Januar Maaned. Han var en af de mest lovende unge Mænd indenfor den historiske Videnskab, og hans Minde vil leve længe (Forsamlingen rejser sig). Efter Bangs Død er Forretningerne ført videre af Sekretær i Stednavneudvalget, cand. mag. *Gunnar Knudsen*, der har lovet indtil videre at fungere som Sekretær. Sidste Repræsentantmøde afholdtes i Forbindelse med et Studiekursus. Dette var et Forsøg, men gav en Del Erfaringer, som man haaber at kunne drage Nytte af ad Aare. Foreningens Økonomi har hidtil været god, men trues nu fra forskellige Sider, navnlig af de stigende Trykningsomkostninger. Et Held er det, at vi i sin Tid slog vort Tidsskrift saa lille op, fordi vi haabede derved lettere at kunne gennemføre det, og det synes der trods alt at være Haab om. Paa sidste Møde var der Tale om at faa Foreningernes Bidrag forhøjet til 4 % og stryge Maksimalgrænsen 30 Kr. Ved Bestyrelsesmødet i Dec. 1919 turde man kun foreslaa den sidste Udvej, og omsendte en Skrivelse, hvori det foresloges, at der skulde foretages den Lovændring, at »dog ikke over 30 Kr.« skulde bortfalde. En Række Foreninger har givet deres Tilslutning, og Bestyrelsen er gaaet ud fra, at dette er vedtaget med alm. Stemmeflerhed. Siden den Tid er Stillingen blevet endnu vanskeligere. Fremtidig vil Trykningen koste 152 Kr. Arket, eller c. 1250 Kr. for en Aargang. Da der trykkes 600 Ekspl., bliver det mere end 2 Kr. pr. Ekspl. for Trykningen alene. Det er urimeligt, at en Mængde Musæer,

Arkiver og Biblioteker endnu ikke er Medlemmer; der maa arbejdes for at faa dem alle med«. — Mag. *H. Ellekilde* anbefaler at lade »Fortid og Nutid« trykke i et Provinstrykkeri, da dette vil blive billigere. Prof. *H. Olrik* mener dog ikke, at der vil kunne spares videre herved.

Derefter aflagde Sektionerne Beretning. For Musæumssektionen taler Amtsforvalter *A. Holck*. Paa Sektionens Arbejdsplan staar 3 Punkter, nemlig 1) Vejledning i Konservering af Musæumssager, 2) Oprettelse af Mønsterbiblioteker for Musæerne, og 3) Udsendelse til Musæerne af Spørgeskemaer om deres Drift og praktiske Forhold. Dette sidste Skema er udarbejdet i en meget fyldig Skikkelse, idet det indeholder Spørgsmaal om alle forskellige praktiske Forhold, som Personalet, Lønninger, Besøgstid, Kataloger, Bogføring, Rengøring, Opvarmning o. lign. Man har i Forbindelse med Omsendelse af dette tænkt at rette en Henvendelse til de Musæer, som ikke er Medlemmer af Fællesforeningen, om at indtræde i denne.

For Arkivsektionen taler Landsarkivar *G. Hornemann*. Ved det afholdte Studiekursus blev der foretaget Demonstrationer af Reparering og Registrering af Arkivsager, og en Vejledning heri agtes trykt. Man har endvidere foretaget en Henvendelse til samtlige Byraad om at indmelde deres Byarkiver i Fællesforeningen, og der er hidtil kommet 17 Indmeldelser; kun eet Byraad, Randers, sendte direkte Afslag.

For Tidsskriftsektionen taler Prof. *Knud Fabricius*. Der har ikke i denne Sektion været ført Forhandlinger siden sidste Repræsentantmøde. M. H. t. Fortid og Nutid er Forholdet det, at enkelte Foreninger hidtil har faaet altfor mange Eksemplarer for Kontingentet. Det vil være rimeligt fremtidig at fastsætte Antallet til 10 Eksp. for hver Forening; til Byarkiverne er der givet Løfte om indtil 5 Eksp. Der kunde være Grund til at tage Særtryk af de vejledende Artikler for at faa disse godt udbredt.

Kæmner *O. Brandorff* spørger, om ikke Arkivsektionen kan tilvejebringe Oplysninger om, hvor Brandprotokollerne er at finde. Landsarkivar *G. Hornemann* oplyser, at vi i København har Branddirektoratets Arkiv, og at der i Amtsarkiverne findes en Del, men meget ligger hos Branddirektørerne endnu, det burde indsamles til Landsarkiverne. Musæumsinspektør *Chr. Axel Jensen* henstiller, at der fra Arkivsektionen gives Landsarkiverne en Opfordring til at være opmærksom paa dette Forhold.

Kassereren, Landsarkivar *G. Hornemann* oplyser, at Stats-

bidraget er forhøjet fra 600 til 1200 Kr. aarlig. M. H. t. Foreningernes Kontingent har der været Vanskelighed med Personalhist. Samf., der finder, at deres Aarsbidrag bliver uforholdsmæssig højt, efter at Maksimumsgrænsen er bortfaldet. Man kunde maaske tænke sig en højere Maksimumsgrænse fastsat, f. Eks. paa 60 Kr., men det vil sikkert være bedst at nedsætte et Udvalg til Behandling af dette Spørgsmaal. — Propr. *F. Hjorth* mener, at de større Samfund vil have forholdsvis lettest ved at betale, og Maksimumsgrænse bør derfor sikkert ikke sættes. Dr. *L. Bobé* oplyser, at med Dansk-norsk genealogisk Samf. er Forholdet det, at man har mange Medlemmer i Norge, og at man ikke kan forlange, at Nordmændenes Bidrag skal gaa til Dansk hist. Fællesforening. Bibliotekar *E. Haugsted* vilde gerne have sat en fast Grænse for Bidragets Størrelse. — Det vedtoges at nedsætte et Udvalg, bestaaende af Kassereren og Revisorerne.

Fra forskellig Side fremhæves det ønskelige i at faa Tidsskriftet mere udbredt, og man henstiller til Aarbogsredaktionerne jævnlige at omtale det og referere dets Indhold. Propr. *F. Hjorth* anbefaler at opfordre Foreninger og Institutioner i Sønderjylland til at indtræde som Medlemmer. Prof. *Knud Fabricius* vilde foretrække, at der i Sønderjylland dannedes historiske Amtssamfund som i det øvrige Land; imidlertid vil rimeligvis »Sønderjyske Aarbøger« blive fortsat. Foreslaar Subskriptionsprisen paa »Fortid og Nutid« forhøjet til 5.00 (for Medl. af Amtssamfundene 2,50), og den forhøjede Pris gældende for den Aarg., som er i Trykken. Dette vedtoges. — Paa Forslag af Musæumsinsp. *Chr. Axel Jensen* vedtoges det at fordele nogle Eksemplarer af det i Trykken værende Genforeningshæfte af »Fortid og Nutid« i Sønderjylland. — Der stilles af Akademifuldm. *L. F. la Cour* Forslag om at optage Forlagsannoncer paa Tidsskriftets Omslag; cand. mag. *Gunnar Knudsen* mener dog ikke, at Forlagene vil have større Interesse herfor, da de ikke engang finder det lønnende at sende Bøger til Anmeldelse i Tidsskriftet.

Ved Styrelsesvalget nedlagde Prof. *H. Olrik* sit Hverv som Formand, og meddelte, at han ønskede at træde tilbage, og opfordrede til at vælge Foreningens mangeaarige Sekretær Prof. *Knud Fabricius*.

Til Styrelsen valgtes da Prof. *Knud Fabricius* (Formand); de afgaende Styrelsesmedlemmer Landsarkivar *G. Hornemann* og Pastor *P. Severinsen* genvalgtes; nyvalgte blev Musæumsinspektør *Chr. Axel Jensen* og cand. mag. *Gunnar Knudsen*. Prof. *Knud Fabricius* takkede Prof. *H. Olrik* for det store og udmær-

kede Arbejde, han havde gjort for Fællesforeningen. Prof. Olrik havde nu været Formand siden Koldingmødet i 1911, da Prof. Nyrop trak sig tilbage, og han havde paa en sjælden Maade forstaaet at gøre Sammenkomsterne festlige, givet dem Form, præget dem ved sin Personlighed og skaffet Fællesforeningen et godt Omdømme. — Til Revisorer valgtes Postassistent *H. Hjorth-Nielsen* og Overretssagfører *P. Hennings*. Til Revisorsuppleant valgtes Bibliotekar *E. Haugsted*.

Det vedtoges at søge næste Møde afholdt paa Sønderjyllands Grund; der havde længe været Tale om Bornholm, men man endes om at udskyde dette til Fordel for Sønderjylland.

Endelig bad Premierløjtnant *Otto Smith* Musæumsudvalget virke for, at Nationalmusæet giver Provinsmusæerne Underretning om stedlige Undersøgelser, for at disse kan deltage deri og høste Belæring deraf. *Sekretæren* lægger Repræsentanterne paa Sinde at huske at indsende Aarbøgerne til Fællesforeningen, for at det kan blive muligt at give samlede Oversigter over deres Indhold og Anmeldelse deraf i Fortid og Nutid. — Baron *Berner Schilden-Holsten* slaar til Lyd for, at Indsamling af gamle Stednavne, som er ved at gaa i Glemme, burde tages op af stedlige Udvalg under Amtssamfundene, og cand. mag. *Gunnar Knudsen* tilbyder paa Stednavneudvalgets Vegne al ønskelig Instruktion og udtaler Glæde over Udsigten til at faa et Samarbejde i Gang.

Derefter samledes Deltagerne med den stedlige Komité og Kvarterværterne i Grand Hotel Royal til en tvangfri Sammenkomst. Efter Spisningen talte Dr. *Louis Bobé*:

Selv om det kun gælder en lille Ferieudflugt, kan den rigtige Historiker, naar det gælder et nyt Maal, ikke godt dy sig for før Afrejsen at slaa efter, hvad de lærde Autorer har at sige om Stedet og Egnen. For Kalundborgs Vedkommende er vi saa heldige at eje nogle Udtalelser af Byens Chroniqueur, Pastor Paludan, der selv var Kalundborgenser, og som har skildret nogle af sine Bysbørns Egenskaber. — Pastor Paludan tillægger Kalundborgenserne mange Dyder og Fortrin, som utvivlsomt har holdt sig til denne Dag, og som vi ved vort flygtige Besøg vil faa Lejlighed til at kende i deres hele Udstrækning. Enighed og Borgervenskab har her fastere Sæde end i andre danske Købstæder. Han priser Øvrighedens fredelige Sind og Omhu for at forebygge Trætte, Borgernes jævne, ligefremme og ærlige Væsen, deres uskyldige Forlystelser. — Jeg har hørt det om Møllebakken, men det siger intet — her kendes ikke som i København Partier og Kliker og Egennyttens lumske Kunster, overdreven Luksus i Gæstebud, Klædedragt og Fornøjelser med deraf følgende Bedrageri, Bankerotteri, Ægteskabsbrud, Barnemord og Selvmord. — Særlig har vi som Byens Gæster dog Interesse af den gode Pastor Paludans Bemærkninger om Kalundborgs Høflighed mod Fremmede, og i hvert Fald har han udtalt en Dom, der er fuldgyldig den Dag i Dag. Der er Familier, siger han, som gør sig en Ære og Glæde af at se den Fremmede i deres Huse, som

har en anstændig og god Levemaade. Det evige Einerlei i en lille Købstad foraarsager, at den Fremmede gør Indvaaneren som Vært gengældende Tjeneste for den Ret Mad, Værten har tilovers, med den gode Conversation, han ofte maa savne. Saa ubeskedne er vi dog ikke. Endnu en Dyd priser Paludan, og det er Tjenstagtighed mod fortjente Mænd og Godgørenhed mod de fattige. Vi tre Snese af Historikere drister os vel ikke alle til at regne os til de fortjente Mænd; flere er vel de, der relativt regner sig til de fattige, Paludan taler om. Mer end een af os maa bekende sig til Hans Michelsen, Brygger og Poet udi Callundborg, at Bogtrykkeren skiller mig fattige Skatteborger ved det lille, jeg ellers kunde tjene ved mine Skrifter. Sluttelig sammenlignede Taleren Kalundborg med det smilende Genève, hvorpaa han udbragte et »Leve Kalundborg By og Borgere«.

Resten af Aftenen tilbragtes i selskabeligt Samvær i de hyggelige Selskabslokaler, hvor der serveredes Kaffe.

Søndag Morgen Kl. 8 $\frac{1}{2}$ samledes Deltagerne til Foredrag i Hotel Postgaardens lille Sal, og Musæumsinspektør *Chr. Axel Jensen* talte om folkelige Gravminder.

Efter indledende Bemærkninger om de moderne Stenmonumenter, der altfor ofte bryder Landsbykirkegaardens Stemning, behandlede Taleren især de to Monumentformer, Gravtræer og Smedejærnsstandere, der begge nu er ved at forsvinde.

Støttet til et større Billedmateriale, deriblandt en Del store Vægtegninger, paaviste Taleren disse Monumenters kulturhistoriske og kunstneriske Værd. De liggende Ligtræer af Eg, som især kendes fra Jylland, er i deres Form vistnok tidligtmiddelalderlige. Endvidere gjorde Taleren Rede for den Udvikling, de smedede Gravkors havde gennemgaaet i Tidens Løb, og opfordrede til at være opmærksom paa at faa bevaret saadanne Gravminder, hvis der endnu fandtes flere tilbage; de var tit Vidnesbyrd om højt udviklet Kunstsans hos de Landsbysmede, der fremstillede dem. — Foredraget ventes i sin Helhed at blive trykt andetsteds.

Derefter talte Premierløjtnant *Otto Smith* om Gilder og Lav i Holbæk Amt. Da Foredraget i noget omarbejdet Form er trykt i dette Hæfte af »Fortid og Nutid«, skal der henvises hertil.

Kl. 10 tog Udflugten sin Begyndelse. Det havde regnet om Natten og om Morgenens, og Vejret havde set meget truende ud. Men det klarede op, og da de smukt pyntede Lastbiler tæt besatte rullede ud af Byen ad Røsnæs til, var det straalende Solskin. Turen gennem det bakkede Landskab var vidunderlig. Snart arbejdede Bilerne sig møjsommeligt op ad en Bakke, hvorfra der var Udsigt over hele Halvøen og over Vandet til Sejerø og Fyn, snart suste det gennem en Allé af lavkronede Elme, hvis Grene daskede Deltagerne om Ørerne og udsendte en Regn af Bladlus. Ved Raklev Kirke gjordes Holdt, og en Langdyse blev beset. Snart naaedes Ulstrup; man forsynede sig

med Madpakker og Ølflasker og spadserede ud paa Slettens Hage, hvor man i Græsset nød den medbragte Frokost med herlig Udsigt over Fjorden. Derefter samledes man i Præstegaardshaven, hvor Underbibliotekar *Carl Dumreicher* talte om Præsten Laurids Kock og »Danmark, dejligst Vang og Vænge«.

Taleren skildrede Laurids Olesen Kock's Levnetsløb. Til Røsnæs kom han som Præst i 1674, efter i 8 Aar at have været Rektor i Ringsted. Han giftede sig med Formandens Enke og gik ind til et fattigt Kald, idet Svenskekrigen havde lagt $\frac{1}{4}$ af Gaardene øde. Han var ihærdig Folkemindesamler, og alt hvad han samlede, sendte han Peder Syv. Kort før Laurids Kock's Død (1691) modtog Peder Syv bl. a. 4 Viser, hvoraf de 3 var forfattet af Kock. Heriblandt var Visen om den unge Valdemar, som 1231 omkom paa Jagten ved Nyrup, og »Danmark, dejligst Vang og Vænge«. Den sidste er aabenbart foranlediget af den Omstændighed, at man lod Danevirke forfalde og bortførte Mergel og Stene derfra, først 1708 blev dette forbudt. Stoffet har han hentet fra Friseren Broder Boisen's latinske »slesvigske Kronike«. Peder Syv optrykker Visen; senere trykkes den af Nyerup og Rahbek, med Melodi af Poul Edvard Rasmussen. 1817 faar Grundtvig Øje paa den og optrykker den i noget omskreven Form. Først i 1820 bliver den folkekendt, idet den kommer frem paa det kgl. Teater i Oehlsenschlägers Tragedie »Erik og Abel«. Begivenhederne i 1848 løftede Sangen op til at blive Yndlingssangen i Felten og i Hjemmene. Dagen efter Istedslaget sang Soldaterne den paa selve Danevirke med den lille, men meget sigende Ændring: »Ledet er i Lave«. Efter 1864 er den stadig blevet sunget med Henblik paa Sønderjylland. — Taleren slutter med at betone, at Laurids Kock var en dansk Type, som vi har Ære af, en af de smukkeste Præstetyper, vi kender.

Professor *H. Olrik* takkede Foredragsholderen for det smukke, stemningsrige Foredrag, og udtalte Ønsket om, at det maatte blive trykt. Derefter drog man til Forsamlingshuset, hvor der var arrangeret et nydeligt Kaffebord. Man sang: »Danmark, dejligst Vang og Vænge«, hvorefter Prof. *Knud Fabricius* talte for Digteren *Carl Dumreicher*. Kredslæge *J. Møller* udtalte en Tak til Friskolelærer *Hans Rasmussen* og de unge Piger, der havde pyntet Forsamlingshuset, Der aflagdes Besøg i Røsnæs Kirke, som *Chr. Axel Jensen* foreviste.

Kirken bærer Præg af at være bygget i en fattig Egn. Til den ældste Bygning, antagelig fra 12. Aarh., er Stenene pillet sammen fra Markerne, og Murene er usædvanlig tynde. Senere er den tildels ombygget med Munkesten. Bag Alteret findes det eneste gamle Vindue, der nu er tilmuret. I 15. Aarh. op-rinder bedre Tider, Kirken faar Hvalvinger i Stedet for det tidligere Bræddeloft, det lille søndre Vaabenhus bygges større, og man opfører af Artighed mod Kvinderne det store, pragtfulde nordre Vaabenhus. Senere kommer Taarnet til. Taleren foreviser derefter Kirkens Inventar og forklarer dets Alder, fremviser Laurids Kock's Ligsten i Koret og udtaler til Slut, at selv om de gamle Kirker ikke altid er lige pragtfulde, er det dog en Art Monumenter, der paa en inderligere Maade minder os om de henfarne Tider. — Paa Kirkegaarden

besaa man en Mindetavle, en trolovet ung Mand havde rejst over sin unge, nittenaarige afdøde Brud, og som bar følgende Vers:

O du min søde Jomfru fiin,
du hviler i dit søde Soveskrin,
Gud lad min Sjæl omfaane dig
blandt Englerne i Himmerig.

Selskabet besteg derefter paany Lastbilerne og vendte tilbage til Kalundborg efter en uforglemmelig vellykket Tur.

Kl. 4 samledes man til offentligt Møde paa Møllebakken, og mange Mennesker var kommet til Stede og havde lejret sig op ad en stejl, græsklædt Skrænt. Prof. *Hans Orlík* talte om »Esbern Snare«.

Minderne om Valdemarernes Tid hører til Danmarks lykkeligste. Aldrig har der været en Tid, da Samfundet har været saa harmonisk bygget. En af Tidens Stormænd, Esbern Snare, var i særlig Grad knyttet til Kalundborg. Det, der udmærkede ham, var hans Kækhed, Mod og Ridderlighed. For ham var Krigstogene et Eventyr, en Sport; han elskede Kampen for Kampens Skyld, men i Virkeligheden var Kampen en national Forsvarskamp. Han var en hurtig og snild Mand, og Kongen satte ham meget højt. Samtidig med at Valdemar byggede sin Borg ved Vordingborg, og Absalon sin i Havn, byggede Esbern her ved Hærvig sin Borg med den vidunderlige Kirke, hvortil Modellen rimeligvis er hjembragt fra Østerlandene ad Korstogsvejen. Taleren anfører flere Eksempler paa Esbern Snares Ridderlighed, hans Lune og Humor og slutter med at udtale: Man faar et Billede af en Mand, der vel ikke hører til Førerne, men en kæk, straalende Personlighed med et fornøjeligt Lune. Det friske Humør følger ham til hans sidste Dage, og han er begejstret først og fremmest for Fædrelandets Sag. Vi kender ham som en af vore egne. Og netop i dette har den kække, muntre, elskværdige Mand ydet sit Bidrag til Valdemarernes Storhed.

Efter Afsyngelse af »Der er et yndigt Land« talte Professor *Vilhelm Andersen* om Peder Palladius og Thomas Kingo.

Taleren oplæste Dele af »Visitatsbogen« og »Sjungekoret« og gav en Karakteristik af de to Forfatteres Forhold til og Opfattelse af Landet, Bonden og Naturen. Taleren sluttede med at udtale: Den Egn, der her har samlet os, er i Litteraturen repræsenteret ved Valdemar Rørdam og Thorkild Gravlund; det er gode Vers og god Prosa, de giver os. Men de har haft mægtige Forgængere i Peder Palladius og Thomas Kingo.

Kl. 7¹/₂ samledes Mødets Deltagere, Værter og Damer til Fællesspisning paa Hotel Postgaarden, ialt ca. 150 Deltagere. Det hele havde et overmaade festligt Forløb; Talerne fulgte Slag i Slag, vistnok over tyve, og Stemningen steg under Afsyngelsen af tvende lokale, til Festen forfattede Viser. Det blev meget sent, inden man kom til Ro.

Mandag Morgen oprandt med straalende Sol, og Historikerne blev vækkede af deres trygge Søn ved at »Nitterne« begyndte

deres Hammerslag nede paa Værftet. Kl. 8 $\frac{1}{2}$ samledes de mest morgenduelige ved Bomhuset paa Skt. Jørgensbjerg, og Byvandringen tog sin Begyndelse under Ledelse af Musæumsinspektør *Hugo Matthiessen*. Efterhaanden tiltog Følget i Størrelse, og blev meget anseligt; ikke blot Gæsterne, men ogsaa »de indfødte« sluttede sig til i stort Tal.

Byvandringen var lagt saaledes, at den kunde give et Overblik over Byens Rigdom af god, gammel Arkitektur, samt et Indtryk af dens topografiske Ejendommelighed. Fra Samlingsstedet ved Bomhuset Øst for Byen ved St. Jørgensbjerg i Nærheden af Stadens Fredsten og Vartegn gik Vejen ad den smukt svungne Kordelgade, den oprindelige Adelsvej, langs hvilken den middelalderlige Forstad, Nederbyen, blomstrede op tæt ind under Møllebakken, i hvis Skrånt Møllestræde, forbunden med Kordelgades Gaarde ved stejle Stentrapper, danner en højtliggende Baggade. I Kordelgade henleddes Opmærksomheden paa forskellige typiske Repræsentanter for Byens borgerlige Bygningskunst, f. Eks. den barokke Brænderigaard, den Lundske Købmandsgaard i det 18. Aarh.'s glatte Bindingsværk, den knægtbyggede Bindingsværksgaard ved Hjørnet af Lindegade, en sidste Udløber af Renaissance, samt lige overfor Apotekets karakteristiske Rococco-Façade. Turen gik dernæst udenom det forsvundne Slots Terræn, om hvis Grænser Gadenavne som Volden og Baggraven minder, en Sænkning i Jordsmonnet mellem Raadhuset og Lindemandsstræde forraader endnu Slotsgravens Plads og Revner i Raadhusets Façade vidner om, at dets Mure rider paa gamle Grunde. Tæt Nord-Øst derfor er Ruinerne af »Fars Hat« fremdragne. Den vestre Slotsgrav ved det nuværende Torv dannede Skel mod den oprindelige Højby, et typisk middelalderligt Anlæg, lagt paa en aflang Bakkeaa, omsluttet af Mure og mod Syd begrænset af Fjorden, mod Vest og Nord af den nu udtørrede Munkesø. Byplanen er symmetrisk bygget op om den gennemløbende Hovedgade, Algade, samt dennes 2 Baggader, Præstegade mod Syd, Munkesogade mod Nord, og foran Vor Frue Kirke viger Gadens søndre Husrække jævnt tilbage, saa der foran Kirken aabner sig en tresidet Plads, der yderligere understreger Kirkens dominerende Stilling. Tilsvarende Træk fra andre kendte middelalderlige Byanlæg fremdroges. Forladt af Forretninglivet, som nu pulserer i Kordelgade, har Overbyen ikke alene sin gamle Grundplan saa nogenlunde i Behold, men tillige bevaret en sjælden Skat af gotiske Stenhuse, der danner en malerisk Ramme om den stolte Kirke. Ved Algade blev Roskilde-Bispens Stenhusgaard beset, samt det dermed sammenbyggede Gavlhuis, der efter Reformationen var Raadhus i 300 Aar; i Kirkegaardens Ringmur knejser et 2 Stokværk højt Stenhus, som i lang Tid var Rektorbolig, medens den oprindelige Kirkelade i Kirkegaardens modsatte Hjørne senere brugtes som Latinskole. Lige overfor denne Bygning ligger i Præstegade et gotisk Murstenshus, der efter Reformationen var Præstegaard og uden Tvivl har givet Gaden Navn. Saavel disse Bygninger, som de ved Algades søndre Side liggende Renaissancegaardes arkitektoniske Ejendommeligheder udpegedes korteligt, og Vandringen sluttede i Baggraven, hvor Højbyens maleriske, middelalderlige Skønhed bedst gør sig gældende. (Talerens Referat).

Kl. 10 samledes Deltagerne i Teatersalen, og Kredslæge *J. S. Møller*, Kalundborg, holdt et interessant Foredrag om Røsnæsdragter.

Der har paa denne Egn været en paafaldende Forskel i Boligskikkene, hvorom kan læses i »Fra Holbæk Amt« 1914 og 15. Paa Røsnæs (d. e. Røsnæs og Raklev Sogne) havde Opholdsstuen bibeholdt Oldtidens og Middelalderens Skik at have Bordet og Bænken staaende langs Gavlvæggen (Tværskillerummet), medens de andre Egne her paa Egnen havde den almindelige Skik at stille Bord og Bænke langs Vinduessiden. Ogsaa i andre Enkeltheder skilte de to Boligtyper sig fra hinanden, hvilket bl. a. prægede Stuelængens Udseende. Grænsen mellem de to Boligtyper var nøjagtigt Grænsen mellem Raklev og Tømmerup Sogne.

Den samme Grænse skilte Dragtskikkene paa Røsnæs fra de andre Sognes.

Mandsdragterne paa Røsnæs har dog intet Særpræg. Saavel Langtrøjemoden som Korttrøjemoden synes i det væsentlige at have været ens over hele Sjælland, de var i hvert Fald i det væsentlige ens paa Kalundborgegnen.

Kvindedragterne adskiller sig derimod saavel i Snit som Stof væsentlig fra de andre Egenes Dragter. Endvidere har der her hersket et udpræget Dragtceremoniel, der giver sig tilkende i de mange forskellige Dragter, hver til sin Brug. Særegen for Røsnæs er først en egen Slags Vævning, »Rejst«-Tøjet, der efter de forskellige Mønstre og Farver kaldtes »Pletrejst«, »blandet Rejst«, »korsrejst«, »rødrejst«, »grønrejst«. Lignende Vævning brugtes ogsaa til Stuens Udsmykning i Form af Sengeforhæng og Vuggetæpper (»Hjulrejst«). De andre Egenes Hvergarn og Vadmæl brugtes dog ogsaa til visse Dragter, men paa Hvergarnskjolerne kunde der være indvævet en mangefarvet bred Bort.

Af Hverdagsdragter findes to, begge af blaat Hvergarn med Bort (»randet« Skørt), den ene med mørkegrøn Bort, den anden med lysegrøn (»saksegrøn«) Bort. Den første brugtes ogsaa paa 5. Bryllupsdag, den sidste ogsaa paa 4. Bryllupsdag.

Høstdragten bestod af en hvid Vadmelsklokke (med »Klokkelæg«, Wienerlæg) med paasyet Bort forneden og grøn Kantning foroven. Hertil en »Solhat« eller Helgolænder over Huen, der aldrig forlod Hovedet. Huen var omvundet med et mørkt uldent Tørklæde.

Dragten brugtes ogsaa i Legestuer og smaa Visitter om Sommeren.

Festdragternes Hue havde samme Form, men var ikke omvundet med et Tørklæde, men forsynet med Hue- og Nakkebaand af broget Silke. Hertil hørte endvidere en Brystlap (»Patteklud«).

a) Dragten af Grønrejst anvendtes kun 1. Bryllupsdag og i Kirken i Paa-sken. b) Dragten af Rødrejst anvendtes kun 2. Bryllupsdag og i Kirken i Pinsen. c) Dragten af blaat Hvergarn med 3 grønne Baand paasyet som Bort (»baandet« Skørt) — ogsaa de to andre havde »baandede« Skorter — anvendtes kun 3. Bryllupsdag og i Julen. Skorterne var, ligesom Hverdagsdragternes, lagt i skarpe Folder. Bullerne var af finere Stof end Hverdagsdragternes; de var alle paa de hidtil nævnte Dragter kantede i Halsudskæringen og omkring Ærmegabene med brede grønne Baand. Ærmerne var strikkede.

d) Den sorte Konedragt var helt igennem af sort Vadmæl uden Baand paa Bul eller Skørt og med sidstnævnte lagt i Wienerlæg. Hertil sort Hue med sorte Silkebaand. Den bares ved Giftermaalet og ved visse særlige Højtideligheder.

e) Sørgedragten var af graat Hvergarn med indvævede sorte Striber og mørkegrøn Vadmels Bul.

f) Kirkedragten (paa alm. Søndage) var lig Hverdagsdragten med Stadshue.

g) Altergangsdragten var den sorte Kjole eller Hverdagsdragten med hvid Hue med sorte Baand samt hvidt Skulder- og Forklæde.

Snittet i Huen samt andre Enkeltheder viser tydeligt hen til Renaissance-moder fra ca. 1500, visse Enkeltheder til Moden fra 1625—50.

Helt forskellige herfra er de andre Egenes Dragter, der i det væsentlige ikke skiller sig ud fra de øvrige sjællandske, og hvis Snit viser hen til langt yngre Moder, der gaar sporløst hen over Røsnæsdragterne.

Sluttelig bebudede Taleren, at han vilde fremkomme med en udførlig Redegørelse for Dragtskikkene m. m.

Foredraget illustreredes med Forevisning af en Røsnæskone i Dragt og af enkelte Beklædningsgenstande. (Talerens Referat).

Derefter besaa man Musæet, der findes i den smukke Lindegaard. Under Kredslæge J. S. Møllers Vejledning blev det gennemgaaet fra Ende til anden; med særlig Interesse dvælede man ved den fine Samling Røsnæsdragter og Røsnæsstuerne. Man var alle enige om at beundre det smukke Resultat, Musæet kunde opvise efter en kun 10-aarig Virksomhed, takket være Kredslæge J. S. Møllers energiske Ledelse.

Kl. 12 spistes Frokost paa Grand Hotel Royal; derefter samledes Deltagerne i Kirken. Orgelet præluderede, og man afsang Salmen: »Kirken den er et gammelt Hus«, hvorefter cand. mag. Vilh. Lorenzen talte om Kirkens Stil og Bygningshistorie. Foredragets Indhold vil udgøre en Del af en Monografi over Kalundborg Kirke, som 1921 agtes udgivet af Selsk. til Udg. af Danske Mindesmærker. Efter Foredraget blev sunget: »Klokken slaar, Tiden gaar«, og under Orgelpostludium forlod man Kirken. Man drog derefter til Udgravningerne i Lindvænget, hvor Musæumsinspektør Chr. Axel Jensen foreviste de fremgravede Rester af Bymurene og Søtaarnet, der er temmelig betydelige og fremtræder i smukt restaureret Tilstand; endnu mangler dog en Regulering af Terrænet, som længe har været paa Tale.

Kl. 2^{1/2} afholdtes i Teatersalen Stævnets sidste Foredrag: Professor Knud Fabricius: Aandsstrømninger i Danmark for 100 Aar siden. Foredraget vil blive trykt i Gad's Danske Magasin 1921.

Ved Afslutningen af Mødet udtalte Prof. H. Olrik, at Hensigten med at afholde Fællesforeningens Sommermøder paa skiftende Steder bl. a. ogsaa var at vække den historiske Interesse hos Beboerne, saa at de selv kunde arbejde videre. Han bragte paa Fællesforeningens Vegne en hjertelig Tak til Kalundborg Bys Borgere, til Komitéen og Pressen. Vi kan kun sige, at det har været et udmærket Møde, der aldrig vil glemmes af os, der har deltaget i det. En hjertelig Tak til alle Byens Borgere. — Kredslæge J. S. Møller takkede Repræsentanterne, fordi de havde

valgt Kalundborg til Mødested, og det var Komitéen en Glæde, at det var lykkedes at overholde Programmet, der ikke havde budt paa altfor mange Pavser. En Tak til Byens Gæster. — Med Eftermiddagstogene afrejste derefter de fleste af Mødedeltagerne, et Minde rigere. At Mødet havde været til Glæde og Udbytte ikke alene for Repræsentanterne, men ogsaa for Byens Folk, fremgik af talrige Udtalelser. Saaledes skriver Kal. Avis ^{21/6}: »Vi vidste, at der skulde komme over et halvt Hundrede af Landets mest fremragende Videnskabsmænd og havde troet, at der kom nogle forfærdelig tørre og alvorlige Bogorme, men saa viser det sig, at de er de mest livlige og selskabelige Mennesker, hvad enten de saa er Professorer, Magistre, Arkitekter eller Lærere, eller hvad de nu er«.

MEDLEMMER AF DANSK HISTORISK FÆLLESFORENING.

A. Foreninger.

Den danske historiske Forening.
 Samfund for dansk-norsk Genealogi og Personalhistorie.
 Historisk Samfund for Københavns Amt.
 Frederiksborg Amts historiske Samfund.
 Historisk Samfund for Holbæk Amt.
 Historisk Samfund for Sorø Amt.
 Historisk Samfund for Præstø Amt.
 Bornholms Samfund.
 Laaland-Falsters historiske Samfund.
 Historisk Samfund for Odense og Assens Amter.
 Svendborg Amts historiske Samfund.
 Historisk Samfund for Hjørring Amt.
 Historisk Samfund for Ty og Hanherred.
 Historisk Samfund for Aalborg Amt.
 Skive og Omegns historiske Forening.
 Historisk Samfund for Aarhus Stift.
 Vejle Amts historiske Samfund.
 Historisk Samfund for Ringkøbing Amt.
 Historisk Samfund for Ribe Amt.

B. *Institutioner.*

- Aalborg Musæum, Aalborg.
 Askov Højskoles Bibliotek, Vejen.
 Bornholms Musæum, Rønne.
 Dansk Folkemindesamling, Det kgl. Bibl., København.
 Dansk Folkemusæum, Vesterbrogade 3, København.
 De danske Kongers kronologiske Samling, Rosenborg,
 København.
 Den antikvariske Samling, Ribe.
 Den gamle Borgmestergaard, Aarhus.
 Det danske Kunstindustrimusæum, V. Boulevard 20,
 København.
 Fyns Stiftsmusæum, Odense.
 Generalstabens, København.
 Haderslev Amtsmuseum, Haderslev.
 Herning Musæum, Herning.
 Holbæk Musæum, Holbæk.
 Krigsministeriets Arkiv, København.
 Københavns Bymusæum, Raadhuset, København.
 Københavns Kommunes Folkebiblioteker, Hovedbiblio-
 teket, Skt. Nikolaj Plads, København.
 Laaland-Falsters Stiftsmusæum, Maribo.
 Landsarkivet for Sjælland m. m., København.
 Landsarkivet for Fyn, Odense.
 Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg.
 Medicinsk-historisk Musæum, København.
 Morslands historiske Musæum, Nykøbing, Mors.
 Musæet paa Koldinghus, Kolding.
 Nationalmusæets 2. Afdel., København.
 Randers Musæum, Randers.
 Rigsarkivet, København.
 Stednavneudvalget, Tøjhusgade 9, København.
 Udenrigsministeriets Arkiv, København.
 Viborg Stiftsmusæum, Viborg.

C. *Byarkiver.*

Assens Byraad.	Nakskov Byraad.
Bogense Byraad.	Nykøbing F. Byraad.
Herning Byraad.	Ringkøbing Byraad.
Hillerød Byraad.	Roskilde Byraad.
Hjørring Byraad.	Skagen Byraad.
Kalundborg Byraad.	Skælskør Byraad.
Kolding Byraad.	Slagelse Byraad.
Korsør Byraad.	Stege Byraad.
Køge Byraad.	Varde Byraad.
Lemvig Byraad.	Vejle Byraad.
Maribo Byraad.	

DANSK HISTORISK FÆLLESFORENINGS LOVE

(vedtagne ved Repræsentantmødet d. 14. Novbr. 1912, ændr. 1920).

§ 1. Fællesforeningens Formaal er til Fremme af dansk historisk Forskning og til Oplivelse af historisk Sans at bringe en Samvirken i Stand mellem de Foreninger og Institutioner (Arkiver, Musæer, Biblioteker o. l.), der paa dansk eller tidligere dansk Omraade virker i historisk, historisk-topografisk, arkæologisk eller folkloristisk Retning. Kun saadanne Foreninger og Institutioner kan blive Medlemmer af Foreningen.

§ 2. Foreningen skal bl. a. virke ved at fremme Fællesskab i Arbejder og Undersøgelser, der maatte overstige de enkelte Foreningers eller Institutioners Kræfter, ved at afholde Foredrags- og Diskussionsmøder og ved efter Evne at yde Vejledning og Raad overfor Opgaver, som en enkelt Forening eller Institution kunde ønske at optage, eller som af Fællesforeningen anses for at have almindelig historisk Interesse.

§ 3. Planer til fælles Arbejder, Undersøgelser eller Opgaver fremsættes og behandles paa offentlige Møder, der søges afholdt mindst en Gang hvert andet Aar. Den endelige Afgørelse er dog hos de i § 6 nævnte Repræsentanter.

§ 4. I Forbindelse med de i § 3 omhandlede Møder afholdes Foredrag eventuelt med Diskussioner over historiske Emner i Forbindelse med Fællesudflugter til historisk eller arkæologisk interessante Steder eller Bygninger i Mødestedets Omegn. Skulde der ikke foreligge Planer til Fællesarbejder, saaledes at Møde efter § 3 ikke kan afholdes, kan der indkaldes til et Foredrags- og Diskussionsmøde alene.

§ 5. Det aarlige Medlemskontingent, der opkræves hvert Aar i Januar Maaned, er for Foreninger, der have betalende Medlemmer, 2 $\frac{1}{2}$ pCt. af Medlemsbidragene. Disse Foreninger opgive hvert Aar i December Maaned deres Medlemsantal samt Størrelsen af deres Medlemsbidrag. Andre Foreninger samt Institutioner som Arkiver, Biblioteker eller Musæer o. l. betaler hver 10 Kr. i aarligt Kontingent.*)

*) For Byarkivers Vedkommende er Kontingentet 20 Kr. (jvfr. Cirkulære af Januar 1920).

§ 6. Enhver som Medlem optagen Forening eller Institution har Ret til at vælge en Repræsentant, og den øverste Myndighed i Foreningens Anliggender er hos de saaledes valgte Repræsentanter.

§ 7. Repræsentanterne mødes paa de i §§ 3 og 4 omtalte Møder til særskilt Forhandling; de vælger da et Forretningsudvalg, bestaaende af en Formand og fire andre Medlemmer, der selv fordeler Stillingerne som Næstformænd, Kasserer og Sekretær mellem sig. Formanden, der vælges direkte, er tillige Foreningens Formand. Endvidere vælges to Suppleanter til Udvalget, to Revisorer samt en Suppleant for disse. Disse Valg gælder indtil næste offentlige Møde.

§ 8. Repræsentanterne holder desuden Møde, naar Forretningsudvalget bestemmer det, eller naar fem Foreninger eller Institutioner kræver det og samtidig angiver, hvad der ønskes forhandlet. Formanden sammenkalder Møderne.

§ 9. Forretningsudvalget arbejder efter en af Repræsentanterne vedtagen Forretningsorden. Den har Ret til at supplere sig med fornødne stedkendte Tilkaldte, naar et af de i §§ 3 og 4 nævnte Møder skal afholdes.

§ 10. De i §§ 3 og 4 nævnte Møder skal paa behørig Maade bekendtgøres, og enhver historisk Interesseret (Mand eller Kvinde) kan deltage paa Betingelser, der fastsættes af Forretningsudvalget. Møderne kan, hvis det maatte vise sig nødvendigt, deles i Sektioner.

§ 11. Naar en Forening eller Institution ønsker at optages i Fællesforeningen og derom har henvendt sig til Forretningsudvalget, kan den, naar Udvalget ikke mener at kunne imødekomme Begæringen, forlange Spørgsmaalet forelagt for det næste Repræsentantskabsmøde.

FORRETNINGSORDEN FOR DANSK HISTORISK FÆLLESFORENINGS FORRETNINGSUDVALG.

§ 1. Forretningsudvalget bestaar af fem Medlemmer, alle valgte af Repræsentanterne, det ene Medlem direkte valgt som Formand; de fire andre fordele Stillingerne imellem sig som

Fællesforeningens Næstformænd (1ste og 2den), Kasserer og Sekretær.

§ 2. Udvalgets Møder sammenkaldes af Formanden, efter hans Bestemmelse eller naar to af Medlemmerne skriftligt anmode derom med Opgivelse af, hvad der ønskes forhandlet. Indvarslingen sker med fornødent Hensyn til de Medlemmer, der bo udenfor Mødestedet. Tilsigelserne skulle foruden Tid og Sted for Mødet indeholde Mødets Dagsorden.

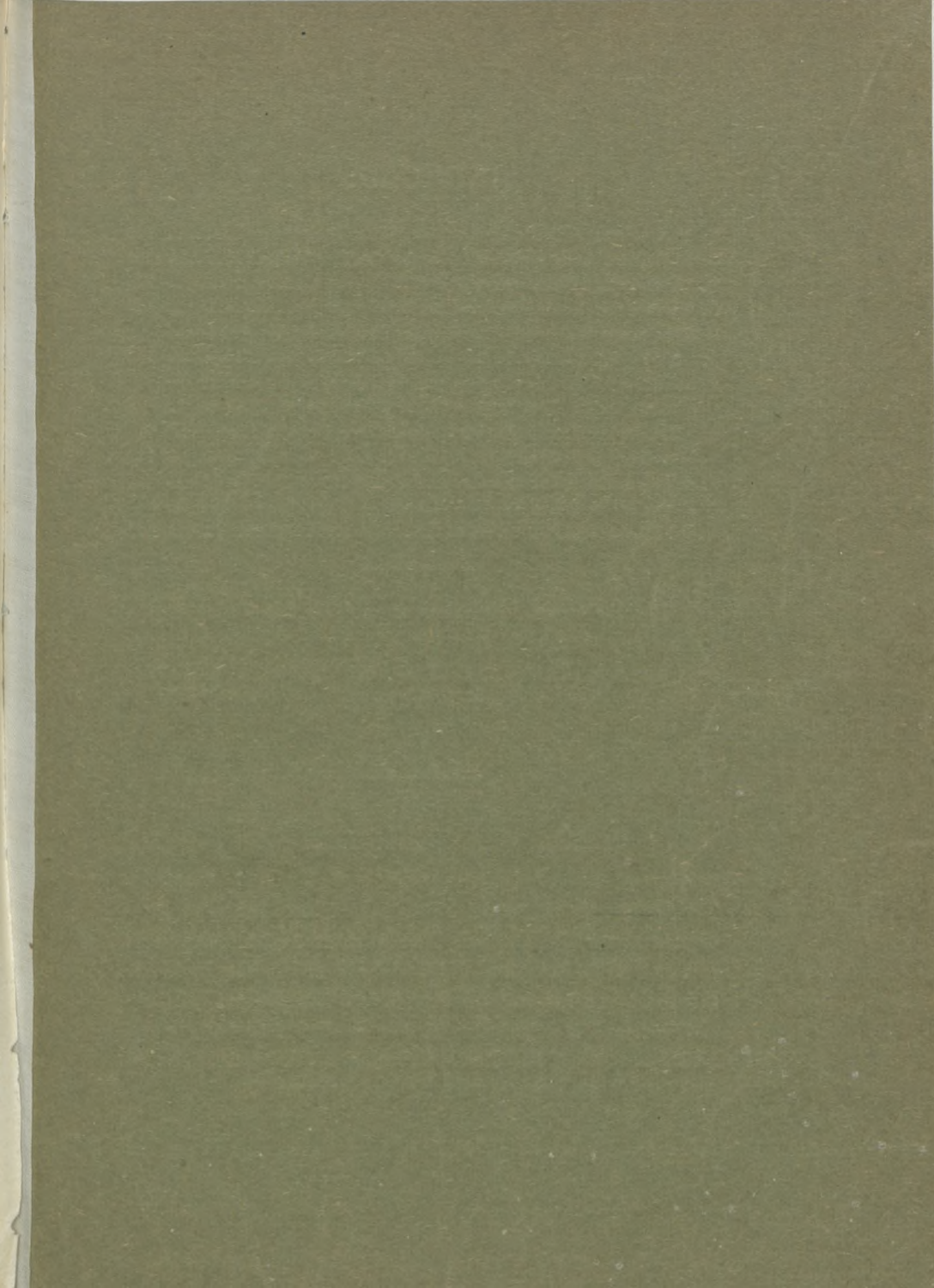
§ 3. I Udvalgets Møder kunne alle Fællesforeningen vedrørende Anliggender forebringes til Forhandling og Beslutning; i sidste Tilfælde skal den vedkommende Sag være anmeldt paa Dagsordenen.

§ 4. Møderne ledes af Formanden efter almindelige parlamentariske Regler. Som Regel undergives Sagerne kun een Behandling. Formanden eller to Medlemmer kunne uden Forhandling fordre det sat under Afstemning, om en Sag skal underkastes en 2den Behandling, ligesom om en Sags Diskussion skal afsluttes.

§ 5. Udvalget er beslutningsdygtigt, naar tre Medlemmer ere tilstede. Alle Afgørelser træffes med simpel Majoritet. I Tilfælde af Stemmeligbed gør Formandens Stemme Udslaget. Over Udvalgets Møder fører Sekretæren en Protokol, der efter i det følgende Møde at være oplæst og godkendt underskrives af Formanden.

§ 6. Formanden repræsenterer Udvalget og underskriver paa dets Vegne samt forsyner samtlige Regnskabsbilag med Anvisningspaategning. Han foretager Kasseeftersyn, naar han maatte anse et saadant for betimeligt. I hans Forfald fungerer en af Næstformændene.

§ 7. Foreningens Regnskabsaar gaar fra 1. Januar til 31. December. Det af Kassereren hvert Aar inden Januar Maanedes Udgang aflagte Regnskab sendes af Udvalget til Revisorerne og forelægges med disses af Kassereren besvarede Bemærkninger Repræsentanterne til Godkendelse.

INDHOLD:

	Side
E. MARQUARD: Folketællingerne og deres Benyttelse	137
OTTO SMITH: Laugsvæsenet i de danske Provinsbyer.....	148
P. SEVERINSEN: Oldemoders Kirkeliste	154
C. KLITGAARD: Nogle økonomiske Betragtninger.....	158
Nationalmuseets Anden Afdelings Virksomhed i Finansaarene 1917—1920	163
Anmeldelser (Tisvilde og Omegn — Hjemligt Hedenskab — Westenholtz' Prisskrift — Lars Bjørnbak — Sjællandske Bønder — Dansk Provinstopografi — Danske Landsbyer — Memoirelitteratur).....	197
Foreningsmeddelelser (Aarsmøde i Kalundborg 1920 — Med- lemmer af DHF. — DHF.'s Love — Forretningsorden for DHF.s Forretningsudvalg).....	213

Redaktionen modtager med Tak Meddelelser fra
Provinsmuseer, dels om Nystiftelser og Nybygninger,
dels om nye Kataloger, Aarsberetninger og om Erhver-
velser af almindeligere Betydning.

»FORTID OG NUTID« udkommer med 4 Hæfter
aarlig og koster i Boghandelen 5 Kr. pr. Aargang.
To Aargange udgør et Bind. Det kan bestilles gen-
nem enhver Boghandel. Medlemmer af Amtssamfund
under DHF. kan faa det for halv Pris ved Henven-
delse til vedkommende Samfunds Bestyrelse. Bidrag
til Tidsskriftet samt Bøger, der ønskes anmeldte deri,
bedes sendte til Redaktøren, Cand. mag. Svend
Aakjær, Ved Amagerport 3, København C.